

Abbasqulu Nəcəfzadə

Azərbaycan çalğı
alətlərinin izahlı
LÜĞƏTİ

Explanatory
DICTIONARY
of Azerbaijan musical instruments

AZƏRBAYCAN ÇALĞI ALƏTLƏRİNİN İZAHLI LÜĞƏTİ

(DÜZƏLİŞ VƏ ƏLAVƏLƏR EDİLMİŞ İKİNCİ NƏŞRİ)

«Azərbaycan çalğı alətlərinin izahlı lüğəti» kitabı Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Musiqi Təhsili üzrə Tədris Metodika Kabinetinin xalq çalğı alətləri bölməsində müzakirə edilib bəyənilmiş, musiqi məktəbləri üçün əlavə tədris vəsaiti kimi çap olunması məsləhət görülmüşdür.

M. F. Axundov adına
Azərbaycan Dövlət
KİT ABXANASI

Abbasgulu Najafzade

EXPLANATORY DICTIONARY
OF AZERBAIJAN MUSICAL
INSTRUMENTS

Аббаскули Наджафзаде

ТОЛКОВЫЙ СЛОВАРЬ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ
МУЗЫКАЛЬНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ

Unudulmaz müəllimim, görkəmli bəstəkar və pedaqoq, xalq artisti, professor Süleyman Ələsgərovun əziz xatirəsinə ithaf edirəm.

Rəyçilər:	<i>Vidadi Xəlilov</i> <i>pedaqoji elmlər doktoru, professor</i>
	<i>Fərahim Sadıqov</i> <i>pedaqoji elmlər doktoru, professor</i>
Məsləhətçi:	<i>Səid Hacıyev</i> <i>əməkdar mədəniyyət işçisi</i>
Redaktor:	<i>Hacı Rafiq Savalan</i>
Nəşir:	<i>Rafiq Babayev</i>

Abbasqulu Nəcəfzadə, «Azərbaycan çalğı alətlərinin izahlı lüğəti»,
«Min bir mahnı», Bakı, 2004, 224 səh.

Kitab lüğətçiliyin bu sahəsində, yəni izahlı lüğət sahəsində bir növ eksperimentdir. Kitabda Azərbaycan ərazisində istifadə edilən, müxtəlif Şərqi ölkələrindən gətirilib burada yayılan, eyni zamanda artıq unudulmuş çalğı alətlərinin yaranma tarixi, yeri, adının mənəsi, bəzi hallarda onları icad edənlər haqda məlumatla yanaşı, bir sıra alətlərin ən yaxşı ifaçılarının şəkilləri də verilir.

İSBN 9952-29-014-4

© Abbasqulu Nəcəfzadə
«Min bir mahnı»

Möhtərəm oxucu!

Uzun illərdir çalğı alətlərimizi toplayaraq zəngin şəxsi kolleksiya yaratmışam. Respublikamızda nadir alətlərdən sayılan - sümsü, bülban, tulum, kamanlı rübab, sitar, qasıq, davul, balqabaq ney, musiqar, qoşa ney və s. kolleksiyamı bəzəyən alətlərdəndir. 30 ilə yaxındır ki, bu alətləri həm nəzəri cəhətdən öyrənir, həm də onlardan təcrübədə istifadə edirəm. Bir sıra xarici ölkələrdə, o cümlədən Misir, İraq, Meksika, İran, Türkiyə, Hollandiya, Belçika, İtaliya, İsveç, İsrail, Yaponiya, Almaniya, Yunanıstan və digər yerlərdə mədəniyyətimizi layiqincə təmsil və təbliğ etmişəm. Bu ölkələrin musiqi mədəniyyəti, eləcə də çalğı alətləri ilə iştirak etdiyim folklor festivallarında daha yaxından tanış olmuşam. Apardığım araşdırmalar nəticəsində aydınlaşdırmışam ki, vaxtı ilə Azərbaycanda geniş istifadə edilən, sonralar unudulmuş musiqidən (pan fleyta və ya nay adı ilə) Rumıniyada, davuldan Türkiyədə, gərənay, cəng, Qoşqar rübabı, səfəil və surnaydan Özbəkistanda, kamanlı rübabdan Misirdə indinin özündə də istifadə edilir. Bu alətlərə zarafatla «mühacir» adı qoyub, əldə etmiş və Azərbaycana gətirmişəm.

Sırr deyildir ki, Azərbaycan mədəniyyətinin bir sıra qollarının inkişafında çalğı alətlərimizin böyük rolu olmuşdur. Məsələn, muğam sənətini - tarsız, kamançasız, qavalsız; aşıq-ozan sənətini - sazsız, qopuzsuz, balabansız; mahnı ifaçılığı və raqs sənətini - milli nəfəs, zərb, simli (kamanlı, mizrablı) alətlərsiz; meyxana janrını - vəznənsiz, zərb alətlərsiz təsvir etmək mümkün deyil.

Azərbaycan ərazisi dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olduğundan (burada qədim insanlar 2 milyon il əvvəl məskunlaşmışlar) ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən hesab edilir. Bu ərazidə yaşayan qədim insanların ilk yaratdığı çalğı alətləri idiofonlu, yəni özüsələnən alətlər olmuşdur. Dilimizin ən qədim sözlərindən olan «çal» bir neçə mənada işlədilsə də, (mismar çal; qatıq və ya halva çal; çal-oğurla; çal-rəng mənasında və s.) əsasən musiqi alətini səsləndirmək mənasında istifadə edilir. Əslində «çal» sözü vur, döy mənalarını bildirir. Bu fikir idiofonlu alətlərin Azərbaycan ərazisində ən qədim alət olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Bildiyimiz kimi ibtidai insanlar içi boş daşları, ağac parçalarını bir-birinə döyəcəklərlə, vurmaqla ilk primitiv çalğı alətləri hazırlayaraq səsləndiriblər. Görünür elə bu səbəbdən aləti səsləndirəndə «çal», yəni vur, döy kimi müraciət ediblər. Sonralar müxtəlif növlü – arofonlu (nəfəs), xordofonlu (simli), membranofonlu (zərb) musiqi alətləri yara-

dıldıqda bu alətlər ümumi halda «çalğı alətləri» adlandırılıb. Baxmayaraq ki, sonralar yaranan bir sıra alətlər vurmaqla deyil, başqa üsullarla da səsləndirilir. Məsələn, nəfəs alətləri - üfürülməklə, kamanlı (simli) alətlər - kamanı simə sürtməklə və s.

Zəngin kolleksiya yaratdıqdan sonra «Azərbaycan çalğı alətlərinin izahlı lüğəti» adlı kitab yazmaq qərarına gəldim. Bu ideyanın yaranmasının əsas səbəbi çalğı alətlərimizin adlarının etimologiyası, sözaçımı haqda kitabların olmaması idi. Düzdür, əvvəllər ümumi musiqi terminləri ilə bağlı bir neçə lüğət kitabı çap olunub. Lakin bu kitablarda çalğı alətlərimizin əksəriyyəti barədə heç bir məlumat yoxdur. Burada isə təkcə musiqiçilər üçün deyil, sənətşünaslar, ədəbiyyatçılar, tarixçilər, ümumiyyətlə Azərbaycanın musiqi mədəniyyəti ilə maraqlananlar üçün çox gərəklı məlumatlar toplanıb. Elə buna görə də həm sənət dostlarım, həm də yaxın münasibətdə olduğum ədəbiyyat və incəsənət xadimləri ideyanı bəyəndilər və mənə bu işə başlamağa həvəsləndirdilər.

Kitaba Azərbaycanda istifadə edilən və vaxtı ilə geniş yayılsa da, artıq unudulmuş Şərq çalğı alətləri barədə ətraflı məlumat daxil edilib. Əsasən Azərbaycanlı musiqişünas alimlər - Səfiəddin Urməvi və Əbdülqadir Marağalının əsərlərində, «Dədə Qorqud», «Koroğlu», «Əhməd Hərami» dastanlarında, Qətran Təbrizi, Əfzələddin Xaqani (Şirvani), Nizami Gəncəvi, Əhvədi Marağalı, Mücirəddin Beyləqani, Əssar Təbrizi, Şah İsmayıl Xətai, Cahanşah Həqiqi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli və bir sıra digər klassik şairlərin əsərlərində adlarına rast gəldiyimiz çalğı alətləri haqda söhbət açılır.

Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış maddi mədəniyyət abidələri üzərindəki rəsmlər bəzi alətlərin yaşını təxminə də olsa müəyyən etməyə imkan verir. Çalğı alətlərimizin bir qismi haqda isə XVII əsrdə Azərbaycanda səyahətdə olmuş Adam Oleari, Engelbert Kempfer, Evliya Çələbi kimi səyyahlar xatirələrində söhbət açılır.

Orta əsr Təbriz miniatür rəssamlığı məktəbi nümayəndələrinin əsərlərində də qədim çalğı alətlərimiz təsvir edilir.

Lüğətdə müasirlərimizin icad və bərpa etdikləri bir sıra alətlər də öz əksini tapıb. Azərbaycanda kütləvi halda yayılmasa da, ayrı-ayrı sənətkarların Şərq ölkələrindən gətirib istifadə etdikləri bir çox çalğı alətləri haqda da kitabda kifayət qədər məlumat var. Məsələn, xalq artisti Avtandil İsrailov harmon, Vilayət Bərinə sitar kimi hind alətlərindən vaxtı ilə istifadə ediblər. Bu sətirlərin müəllifi ərəb aləti kamanlı rübəbi, nağaraçı Cavanşir Qasımlı isə davulu müasir dövrdə də səsləndirirlər. Deməli, bu alətlər artıq yenidən Azərbaycanda yayılmağa başlayır.

Kitabda İlqar Dağlının hazırladığı miniatür çalğı alətləri və rəssam Seyran Bədəloğlunun çəkdiyi rəsmlər təqdim edilir. Bu alətlərin şəkilləri xəyalı və ya miniatür təsvirlərdir. Haqqında söhbət açdığımız alətlərin siyahısı kitabda təqdim edilir (bax: lüğətin quruluşu). Bu qəbildən olan alətlər dövrümüzdə gəlib çıxmadığından qədim mənbələrə əsaslanaraq rəsmləri və ya miniatür formaları sifarişimizlə hazırlanıb. Təbii ki, bu işdə müəyyən nöqsanlar da ola bilər. Öncədən belə səhvlərə görə oxucuların üzr istəyirik.

Ümumiyyətlə, alətlərin adlarının sözaçımı zamanı da qəbul edilməyən fikirlər ola bilər. Bunlar mənim subyektiv fikirlərimdir.

Möhtərəm oxucu! Azərbaycan ərazisində istifadə edilən Şərq çalğı alətlərinin tərtib etdiyimiz siyahısı heç də tam deyildir. Ola bilsin ki, bir sıra çalğı alətləri, o cümlədən ayrı-ayrı ifaçılar və ya suvenir həvəskarları tərəfindən Azərbaycana gətirilən, eləcə də müasirlərimiz tərəfindən yaradılan, amma ortaya çıxarılmıyan bəzi alətlər diqqətimizdən yayınıb. Təbii ki, gələcək tədqiqatlarımızda bunları nəzərə alacağıq.

İnanırıq ki, hazırladığımız bu kitab çalğı alətlərimiz haqda ilk izahlı lüğət olduğundan oxucular tərəfindən maraqla qarşılanacaq. Sözsüz ki, bu sahədə ilk addım olduğundan bütün səylərimizə baxmayaraq kitab səhvlərdən də xali deyildir.

Ümid edirik ki, «Azərbaycan çalğı alətlərinin izahlı lüğəti» kitabının gələcəkdə bu sahədə daha sanballı əsərlərin yaranmasında müəyyən rol olacaqdır. Həmçinin bu kitab bərpasını gözləyən bir sıra çalğı alətlərimizin yenidən həyata qaytarılmasına təkan verəcəkdir.

Sonda kitabın ərsəyə gəlməsində göstərdikləri köməyə görə redaktor Hacı Rafiq Savalana, nəşir Rafiq Babayevə, miniatür çalğı alətləri ustası, şair-qəzəlxan İlqar Dağlıya, rəssam Seyran Bədəloğluya, şair, filologiya elmləri namizədi Ağalar Mirzəyə, teleşirkətin əməkdaşı (Az.TV), gültüz ustası Həsən Cəbrayıl, istehsalçı Lətif Sultanlıya və adlarını çəkmə bilmədiyim digər xeyirxah insanlara dərin minnətdarlığımı bildirirəm. Ən başlıcası Ulu Tanrıya kitabı tərtib etdiyim müddətdə əsirgəmədiyə sağlamlığa və səbrə görə şükürlər edirəm.

Möhtərəm oxucu! Fikirlərimi dəhi Azərbaycan alimi, musiqişünas Əbdülqadir Marağalının «Məqasidül-əlhan» əsərinin son cümləsi ilə tamamlayıram:

«...Bu kitabı - «Məqasidi» tələsik yazdım. Əgər onun ədəb və rəqəmlərində qələm səhvi olsa istedad sahibləri öz təfəkkürlərinin qüdrətilə onu düz oxusunlar».

Yəqin ki, izaha ehtiyac yoxdur.

Abbasqulu Nəcəfzadə

AUTHOR'S WORDS

Dear reader!

For a long time I have been creating my rich individual collection assembling our musical instruments. The instruments regarded rare in our Republic – samsu, bulban, tulum, bow rubab, sitar, gashigek, davul, balgabag (pumpkin) ney, musiqar, gosha (double) ney, and the like are the instruments decorating my collection. It's nearly 30 years both I have been learning these instruments theoretically and using them in practice. In some foreign countries including Egypt, Iraq, Mexico, Iran, Turkey, Holland, Belgium, Italy, Sweden, Israel, Japan, Germany, Greece and in other places I have properly represented and carried on propaganda for our culture. With the musical culture as well as musical instruments of these countries I have better been acquainted in the folklore festivals I have taken part. As a result of my researches I have cleared up that instruments widely used in the past in Azerbaijan afterwards have been forgotten. For example musiqar (pan flute or with name of nay) in Rumania, davul in Turkey, karanay, jang, Goshgar rubab, safail, surnay in Uzbekistan, bow rubab in Egypt are being used just in present times. For fun I called them "emigrants" and I brought them to Azerbaijan.

It is no secret that musical instruments have great role in the development of some branches of Azerbaijan culture. For example it is impossible to imagine mugam profession – without tar, kamancha, qaval; ashlyq – ozan profession – without saz, qopuz, balaban; singing and dance profession – without the national winds, percussion, stringed (bow, plectrum) instruments; the meyxana without rhythm, percussion instruments. As Azerbaijan is one of the most ancient (ancient people settled here two million years ago) areas it is considered to be the oldest cultural center. The first musical instruments created by the ancient people living in this area were idiophonic. Though one of the most ancient words in our language "chal" is used in several meanings (in the meaning of "to nail", "to mix sour milk and halva", "to steal", "dark color") essentially it's used in the meaning of playing musical instruments. But as a matter of fact the word "chal" means "to hit". This opinion confirms that idiophonic instruments are the most ancient instruments on the territory of Azerbaijan.

As we know primitive men created the first primitive musical instruments hitting and striking stones empty inside and pieces of wood to each other. It seems that is why when we play instrument we apply like "chal" that is to say "to hit", "to strike".

When different kinds of musical instruments were created they generally were being called "chalghy aletleri". Though some instruments created later on were played not by hitting but in other ways. For example all wind instruments by blowing; stringed instruments by rubbing bow to string and so on.

After creating rich collection I decided to write the book named "Explanatory dictionary of Azerbaijan musical instruments". The main reason of appearance of this idea was that we had no books about etymology and explanation of our musical instruments.

It is right that in the past some dictionaries about general musical terms were published. But in these books we have no information about majority of our musical instruments. But as distinct from them here much necessary information have been collected not only for musicians but also for art critics, men of letters, historians and in general for peoples who are interested in musical culture of Azerbaijan. That's why both my colleagues and men of literature and art with whom I was on the best of terms approved my idea and inclined me to begin this work. This book includes detailed information about all oriental musical instruments used in Azerbaijan. Now some of them have already been forgotten.. Essentially here is talked about musical instruments which we meet in the works of azerbaijanian music scientists such as Sefieddin Urmevi, and Abdulgadir Maraghaly; in eposes of "Dede Gorgud", "Koroghlu", "Ahmad Harami"; in the works of some classic poets such as Gatrán Tabrizi, Shah Ismayil Khatai, Jahanshah Hagigi, Imadeddin Nasimi, Mohammed Fuzuli, and so on. Pictures on monuments found during archaeological researches makes possible to determine approximately the age of some instruments. Travellers such as Adam Oleari, Engelbert Kempfer, Evliya Chelebi who made trips to Azerbaijan inform us about some of our instruments in their memoirs. Our ancient musical instruments are also described in the works of representatives of medieval miniature artistic school of Tabriz.

A number of instruments invented and restored by our contemporaries are reflected in this dictionary. There is efficient information about many musical instruments in the book which some artists have brought from

Eastern countries and use now, though they were not widespread. For example in the past people's artist Avtandil Israfilov played the Indian musical instrument harmon, and Vilayet Barini played the Indian musical instrument sitar. The author of this book plays the Arabian instrument bow rubab and naghara player Javanshir Gasymly plays the davul nowadays.

So these musical instruments already become popular in Azerbaijan.

The miniature musical instruments prepared by Ilgar Daghly and the pictures of some instruments drawn by the artist Seyran Badaloghlu are represented in this book. The photos of these instruments are not original, so they are imaginary or miniature descriptions.

The list of the instruments we speak about are represented in the book. (Look at the structure of the dictionary). Some instruments haven't reached nowadays, we were based upon the ancient sources and ordered the pictures and miniature forms to be prepared.

Naturally there may be some deficiencies in this work. First of all we apologize the readers for such mistakes. Generally, when explaining the meaning of the words there may be unacceptable ideas. These ideas are my subjective opinions and these thoughts couldn't be accepted just in certain meaning.

Dear reader!

In the dictionary we have compiled the list of Eastern musical instruments which are used in Azerbaijan isn't complete at all.

Maybe, some of musical instruments which have been brought to Azerbaijan by separate persons, or by souvenir fans and at the same time the musical instruments created by our contemporaries but haven't been emerged may have been distracted from our attention. It is natural, we should pay attention to it in future researches.

We believe that as this is the first explanatory dictionary about our musical instruments of the readers will be interested in it. Undoubtedly this is our first work in this sphere in spite of all our efforts this book doesn't expel mistakes. We hope that the book "Explanatory dictionary of Azerbaijan musical instruments" will play a significant role in the creation of more solid works in future. At the same time it will stimulate the restoration of many musical instruments, which are waiting for restoration.

At the end I thank heartily for their help the editor Hagy Rafiq Savalan, publisher Rafiq Babayev, the master of miniature musical instruments, poet Ilgar Daghly, artist Seyran Badaloghlu, poet, candidate of philological sci-

ences Aghalar Mirza, collaborate of telecompany (Az TV) master of laughter Hasan Jabrail, producer Latif Sultanly and many other generous people whose names I didn't mention. Mainly I thank God for the health given me at the period of my compiling this book.

Dear reader!

I complete my thought with the last sentence of the genius Azerbaijan scientist and musician Abdulgadir Maraghaly's book "Magasidul - al han";

"...I wrote this book "Magasidul" in a hurry if there are any mistakes in the figures and numbers let the gifted people with the power of their thinking, and mind read them correctly".

I think there is no need for explanation.

Abbasgulu Najafzade

(Translated by Jahid Hasanov)

Уважаемый читатель!

В течение многих лет, собрав наши музыкальные инструменты, я создал личную коллекцию. Украшения моей коллекции - сюмсу, бюльбан, тулум, смычковый рубаб, ситар, гашыгек, давул, балгабаг (тыква) ней, мусигар, гоша ней и т.д., в нашей республике считаются редкими инструментами. Около 30 лет я теоретически изучаю эти инструменты и практически ими пользуюсь. За рубежом, в том числе в таких странах как Египет, Ирак, Мексика, Иран, Турция, Голландия, Бельгия, Италия, Швеция, Израиль, Япония, Германия, Греция и в других местах я достойно представлял и пропагандировал нашу культуру. Участвуя в фольклорных фестивалях в этих странах я более ближе ознакомился с музыкальной культурой и с музыкальными инструментами этих регионов. В результате исследований, я уточнил, что когда-то широко распространенные в Азербайджане инструменты современем были забыты. Некоторые из них встречаются в других странах. Например, мусигар (под названием пан флейта или най) в Румынию, давул в Турцию, каранай, джанг, Кошгарский рубаб, сафайл и сурнай в Узбекистан, смычковый рубаб в Египет и в данное время широко распространены в этих странах. Эти инструменты я в шутку называл «эмигрантами» и привез их в Азербайджан.

Не секрет, что в развитии Азербайджанской культуры огромную роль сыграли народные инструменты. Например, невозможно представить мугам – без тара, без каманчи, без гавала; ашугское творчество без саза, без гопуза, без балабана; пение и танцы – без национально-духовых, ударных, струнных (смычковые, щипковые) инструментов.

Азербайджан является одним из древнейших поселений человека. Эту территорию древние люди заселили более 2 миллионов лет назад. По этой причине Азербайджан можно считать одним из древнейших центров культуры. Древние жители этой территории создали свои первичные инструменты. В азербайджанском языке слово «чал» имеет несколько значений (например, «mismar çal» - забей гвоздь; «qatıq və ya halva çal» - приготовь простоквашу или испеки халву; «çal, oğurla» - укради: «çal-gəng» - темная краска и т.д.). Но в основном слово «чал» употребляется для обозначения звучания музыкальных инструментов. Слово «чал» имеет значение как - бей, стучи. Эта мысль доказывает, что идиофонические инструменты являются одним из древнейших инструментов на территории Азербайджана.

Первобытные люди, пользуясь камнями, кусками деревьев, создавали первые примитивные инструменты. Стуча друг о друга производили какие-то звуки. Наверно, поэтому когда надо исполнить какую-нибудь мелодию говорили «чал», т.е. – бей, стучи. Далее образовались разнообразные аерофонические (духовые), хордофонические (струнные), мембранофонические (ударные) музыкальные инструменты. Их обобщенно называли «чалгы алстлери», т.е. музыкальные инструменты. На созданных позже инструментах играли не только путем стучания друг о друга, но и другими способами. Например, духовые инструменты – вдуванием, струнные инструменты – терением смычка о струну и т.д.

После создания богатой коллекции, я решил написать книгу «Толковый словарь азербайджанских музыкальных инструментов». Основная цель этой идеи является отсутствие книги об этимологии названий наших народных инструментов. Правда, раньше были опубликованы несколько книг-словарей музыкальных терминов. Но в этих книгах нет никаких сведений о большинстве наших инструментов. В отличие от тех, в этой книге собраны очень важные материалы не только для музыкантов, но и для всех, кто интересуется музыкальной культурой Азербайджана. Поэтому мои друзья, коллеги и люди, с которыми я часто общаюсь (деятели литературы и искусства) приветствовали мою идею и вдохновили меня приступить к работе.

В книге имеются обширные сведения о Восточных инструментах, которые когда-то были широко распространены в Азербайджане. В данное время некоторые из них забыты. Об этих инструментах в этой книге дается обширное толкование. В книгах азербайджанских ученых музыковедов – Сафиаддина Урмави и Абдулгадирара Марагалы, в эпосах «Деде Коркуд», «Кёроглу», «Ахмед Харамиде», а также у Гатрана Тебризи, Афзаладдина Хагани (Ширвани), Н.Гянджеви, Ахведи Марагалы, Муджираддина Бейлагани, Ассара Тебризи, Шах Исмаила Хатаи, Джаханшаха Агиги, Мухаммеда Физули и в произведениях других классических поэтов встречаются названия многих музыкальных инструментов.

Рисунки на памятниках культуры, найденные во время археологических раскопок дают возможность определить приблизительный возраст некоторых инструментов. О некоторых наших инструментах повествуют в своих мемуарах побывавшие в Азербайджане в XVII веке путешественники Адам Олеарий, Енгельберт Кемпфер, Евлия Челеби.

В произведениях представителей Тебризской миниатюрной художественной школы средних веков тоже изображены наши древние музыкальные инструменты.

В словаре имеются сведения о ряде инструментов, которые были созданы или реставрированы нашими современниками. Некоторые инструменты были доставлены в Азербайджан из Восточных стран отдельными исполнителями. Даже и те инструменты, использование и распространение которых не носило у нас массовый характер. К таким инструментам можно отнести и индийский хармон (harmon) и ситар, на которых время от времени играли соответственно Автандил Исрафилов и Вилаят Бэрини. А нагарист Джаваншир Касумлу и автор этих строк и по сей день в различных мероприятиях пользуются давулом и смычковым рубабом. И это вселяет уверенность, что инструменты «эмигранты» снова начинают уживаться в нашей стране.

В книге представлены миниатюрные музыкальные инструменты, созданные Илгаром Даглы, а также рисунки художника Сейрана Беделоглу некоторых инструментов, привезенных в Азербайджан.

В книге дается список этих инструментов (смотри: структура словаря). Некоторые инструменты из этой серии не дошли до наших времен, поэтому их – рисунки или миниатюрные формы были подготовлены по нашим заказам, чертежам. Естественно, в этом деле могут быть некоторые ошибки, и мы заранее просим прощения у читателей.

В толковании названий инструментов могут быть некоторые разночтения. Надо иметь в виду, что в книге отражено моё субъективное мнение по этому поводу.

Уважаемый читатель! К сожалению, созданный список восточных инструментов, использованных на территории Азербайджана, не является полным. Возможно, что некоторые музыкальные инструменты, в том числе доставленные в Азербайджан отдельными лицами или любителями сувениров не включены в книгу. Или же кто-то из наших современников создал какой-то инструмент, но ещё не демонстрировал его перед массовым зрителем. Естественно, мы не знакомы с такими инструментами, и поэтому про них в книге нет сведений. Мы уверены, что созданная нами книга являясь первым толковым словарем по музыкальным инструментам, будет пользоваться интересом у читателей. Безусловно, что это наш первый шаг и книга не может быть без ошибок. Надеюсь, «Толковый словарь азербайджанских музыкальных инструментов» в будущем сыграет определенную роль в создании более основательной книги.

В конце хочу поблагодарить за оказанную помощь в создании книги редактора Гаджи Рафика Савалана, издателя Рафика Бабаева, мастера миниатюрных музыкальных инструментов, поэта – гезельхана Ильгара Даглы, художника Сейрана Бадалоглу, поэта, кандидата филологических наук Агалара Мирза, сотрудника телекомпании (Аз.ТВ), мастера смежа Гасана Джебраила, производителя Лятифа Султанлы и других доброжелательных людей. Самое главное благодаря Аллаху за то, что во время создания книги помог мне в этой трудной работе.

Уважаемый читатель! В завершение привожу слова Великого ученого музыковеда Абдулгалибра Марагалы из произведения «Магасидул алхан»: «Эту книгу – «Магасиды» торопясь написал - Если в нем цифры и редкие ошибки обнаружатся, то я уверен, что люди одаренные талантом, опираясь на свой интеллект, исправят эти ошибки».

Наверное объяснять нет необходимости.

Аббаскули Наджафзаде
(перевод Мурада Казымова)

LÜGƏTİN QURULUŞU

1. Çalğı alətlə: imizin adları latın əlifbası ilə sıralanıb.

2. Lüğətdə ədəbi dildə və eləcə də məhəlli deyimlərlə adlandırılmış çalğı alətlərinin adları təqdim edilir: çoban tütəyi, yastı balaban, qolça qopuz, qara zurna və s.

3. Təqdim olunan çalğı alətlərinin bir qismini azərbaycanlı sənətkarlar icad ediblər. Bir qismi isə ölkəmizə gəlmə alət olsa da, Azərbaycanda xüsusi inkişaf yolu keçib. Haqqında söhbət açılan alətlərin bəzilərinin Azərbaycanda istifadə edilib-edilməməsi mübahisəlidir. Lakin bu alətlərin adlarına S. Urmənin, Ə. Marağalının əsərlərində rast gəldiyimizdən, gətmə edirik ki, həmin alətlər ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən Azərbaycana gətirilib və adı çəkilən alimlər bu alətlərlə tanış olduqlarına görə əsərlərində onlar barədə məlumat veriblər. Hər halda hələ orta əsrlərdə azərbaycanlıların belə alətlər haqda təsvirləri olub.

4. Kitabda Azərbaycan ərazisində müxtəlif dövrlərdə istifadə edilən bir sıra Şərq çalğı alətləri təqdim edilir.

5. Bəzən təqdimatda təkrara da yol verilir. Mahiyyətcə eyni olsa da, müxtəlif cür adlanan çalğı alətlərinin mövcuddur: cürə balaban, kiçik balaban, pikkolo balaban və s. Oxucuların marağını nəzərə alaraq bu alətlərin hər biri haqda ayrıca başlıq altında məlumat vermişik.

6. Bir sıra çalğı alətlərimizin (əsasən müasir dövrdə istifadə edilən peşəkar alətlərin) adlarının əvvəlində ana, ansambl, aşıq, Azərbaycan, bala, bas, baş tavar, bəm, böyük, cürə, ərəbi, əsa, İran, kamanlı, kiçik, qaba, qədim, qoşa, nay, ney, orkestr, orta, pikkolo, saya, sədəfli, tulum, türk, ud kimi sözlər işlənilir. Bu zaman ikinci söz haqda məlumatı bu alətin başlığı ilə təqdim edilən səhifədə axtarmaq lazımdır. Məsələn, «ansambl balabanı» təqdim edilərkən «ansambl» sözünün mənası açıılır. «Balaban»ın sözcüyü isə «balaban» başlığı ilə təqdim edilən səhifədə göstərilir. Xatırladaq ki, «ansambl» sözünün açması yalnız bir yerdə - «ansambl balabanı»nda yazılır. Digər başlıqlarda, deyək ki, «ansambl nağarası», «ansambl sazı», «ansambl zurnası» başlıqlarında «ansambl» sözünün açması verilmir.

7. Hər hansı alət haqda daha dolğun məlumat almaq üçün oxucuların xahiş olunur ki, mötərizədə verilən başlıqları da nəzərdən keçirsinlər. Məsələn, «tenor balaban» təqdim edilərkən yazılır: «Tenor balabanların borusu üzərində klapan sistemi (bax: klapanlı balaban) tətbiq edilmişdir».

Deməli, oxucu klapan sözü haqda tam məlumatı «klapanlı balaban» başlığı yazıda ala bilər.

8. Bir sıra hallarda mətnlərdə mənbəni göstərmək üçün rəqəmlər yazılır. Mənbə rəqəmlərə uyğun səhifənin aşağı hissəsində göstərilir. Bəzən isə mənbə əvəzinə müəllifin adından sonra belə yazılır: məsələn, «2. Göstərilən əsəri, səh 57».

Deməli, bir və ya bir neçə səhifə geridə, həmçinin «İstifadə olunan ədəbiyyat»ın siyahısında həmin əsərin tam adı, nəşr tarixi, nəşriyyatın adı dəqiq göstərilir.

9. Bir daha xatırladıraq ki, çalğı alətlərimizin sözcüyü əsasən müəllifin subyektiv fikirlərinə söykənir.

10. Kitab əzəhl lüğət adlandığından bir sıra az istifadə edilən və ya unudulan çalğı alətləri haqda daha geniş izahat verilir. Adətən lüğətlərdə lakonik, yığcam fikir bildirilir. Biz isə bəzərlərə kömək məqsədilə bəzi alətlərin quruluşu, hazırlandığı material haqda da ətraflı söhbət açmış, hətə xəyali rəsmlərini də təqdim etmişik.

11. Təqdim edilən çalğı alətlərinin böyük bir qismi şəxsi kolleksiyamda qorunur.

12. Bir sıra unudulan çalğı alətlərinin miniatür formasını el sənətkarı, həvəskar tarzun, ixtisasca müəllifimiz, şair-qəzəlxan İlqar Dağlı hazırlamışdır. Məsələn, şeştar, məzhər, kamanlı tənbur, yektay, yatuğan, çəhəsdəh, ponctar, çovqan, təbirə, çaharparə belə alətlərdəndir. Kitabda bu alətlərin foto şəkilləri təqdim edilir.

13. Təqdim olunan çalğı alətlərinin əksəriyyətinin orijinal şəkillərini əldə etmişik.

14. Bəzi unudulan alətlərin rəsmlərini isə istedadlı rəssam Seyran Bədəloğlu işləmişdir. Bunlar aşağıdakı alətlərdir: ana kos, ana nağara, at kosu, Bağdad tənburu, bildirçin düdüyü, buğ, burbuq, boru (burğu), çan, çığırtma, çinciq, çinqıraç, davulumbaz, dəvə kosu, dinqır, donqar, döhül, əksir, əlvah sazı, ərğan, ərğanun, fıstıraq, fil kosu, gəvdum, gil tütək, kaman, konkirə, qanuni-mürəssəi müdəvvər, kos, koşnay, qavaldaş, qopuz Rumi, mridanqam, naqus, neçəvər, nəfir, nüzhat, ozan, pandur, ruhəfa, sazi-dulab, sazi mürəssəi-qayıbi, səfil, sənc, sur, şahrud, şaxnəfir, şeştar, şeypur, təbil, trentay Rumi, zəmir.

15. Kitab boyu alətlərlə bərabər ifaçılarımızın da şəkilləri verilir. Bu, kitabı daha oxunaqlı və baxımlı edir. Həmçinin bu iş ifaçılarımızı gələcək nəsələ tanımaq məqsədilə görüleb. Lakin təqdimat bir növ simvolik xarakter daşıyır. Yəni bəzi hallarda şəkili verilən ifaçı heç də o demək deyil ki, təqdim edilən alətin daimi ifaçısıdır. Məsələn, tanınmış sənətçi Rəmiş (dütar), tarzənlər Ceyran Haşimova (eksperimental tar), Firudin Ələkbərov (əsa tar), qoşanağaraçı Hamlet Hacımirzəyev (çaharparə), zərb ifaçıları İskəndər Ələsgərli (şaxşax), Tahir Hüseynov (qavaldaş), estrada müğənnisi Vahab Əli (laşquti) kimi sənətkarları misal çəkə bilərik.

Kitabda həmçinin «Tanış olun; folklorumuzu yaşadanlar» rubrikası altında milli alətlərimizi təbliğ edən musiqi kollektivlərimizin şəkilləri təqdim edilir.

16. Sözə, sənətə qədər-qiyət olaraq kitabə şifahi ədəbiyyatımızın qollarından biri olan meyxana janrının tanınmış nümayəndələri Nizami Rəzmi,

Tahir Rəvan, Rövşən Yasamalı və Rəşad Dağlının çalğı alətlərimiz haqda bədahətən söylədikləri poetik düşüncələrini də daxil etmişik.

17. Bəzi mənbələrdə Ə.Marağalı – Marağı və ya Marağai kimi verilir. Biz kitab boyu dahi alimi Ə.Marağalı kimi təqdim edirik. Həmçinin Ü.Hacıbəyli Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan (1920) sonra mənbələrdə Ü.Hacıbəyov kimi təqdim edilir. Xatırladaq ki, inqilabdan əvvəlki illərdə mətbuatda dahi bəstəkar Hacıbəyli imzası ilə çıxış edirdi. Bu səbəbdən bəstəkarın adı kitab boyu Ü.Hacıbəyli kimi qeyd olunur.

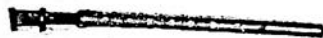
Bəzi mənbələrdə Əfzələddin Xaqani – Xaqani Şirvani kimi təqdim edilir. Biz kitabda şairə Əfzələddin Xaqani kimi müraciət etmişik.

18. Kitabda tarixi şəxsiyyətlərin, şairlərin, musiqişünasların adları ilk dəfə çəkilərkən yaşadıqları dövr mətərizədə göstərilir. Məsələn, N.Gəncəvinin adına tez-tez rast gəlinir. Lakin dahi şairin adı kitabda birinci dəfə bərbət aləti təqdim edilərkən çəkilir. Bu zaman mətərizədə onun yaşadığı dövr belə göstərilir: «N.Gəncəvi (1141-1209)». Digər hallarda isə yaşadığı dövr göstərilir.

Azərbaycan əlifbası

Latın	Kiril	Hərflərin adları	Latın	Kiril	Hərflərin adları
Aa	Аа	<i>a</i>	Qq	Гг	<i>qe</i>
Bb	Бб	<i>be</i>	Ll	Лл	<i>el</i>
Cc	Чч	<i>ce</i>	Mm	Мм	<i>em</i>
Çç	Чч	<i>çe</i>	Nn	Нн	<i>en</i>
Dd	Дд	<i>de</i>	Oo	Оо	<i>o</i>
Ee	Ее	<i>e</i>	Öö	Өө	<i>ö</i>
Əə	Әә	<i>ə</i>	Pp	Пп	<i>pe</i>
Ff	Фф	<i>fe</i>	Rr	Рр	<i>er</i>
Gg	Кк	<i>ge</i>	Ss	Сс	<i>se</i>
Ğğ	Гг	<i>ğe</i>	Şş	Шш	<i>şe</i>
Hh	Һһ	<i>he</i>	Tt	Тт	<i>te</i>
Xx	Хх	<i>xe</i>	Uu	Уу	<i>u</i>
İi	Ыы	<i>i</i>	Üü	Уу	<i>ü</i>
İi	Ии	<i>i</i>	Vv	Вв	<i>ve</i>
Jj	Жж	<i>je</i>	Yy	Йй	<i>ye</i>
Kk	Кк	<i>ke</i>	Zz	Зз	<i>ze</i>

1. ADI BALABAN

Balaban aləti çalğı üslubuna və ölçülərinə görə müxtəlif növlərə ayrılır: alt balaban, ansambal

balabanı, aşıq balabanı, bas balaban, bəm balaban, dəm balabanı, əsas balaban, yastı balaban, böyük balaban, neyçə balaban, orkestr balabanı, tenor balaban, tulum balabanı, cürə (pikkolo) balaban, klapanlı balaban və o cümlədən, adi balaban.

Adi balaban sayə balabanlara deyilir. Yəni gövdəsinin üzünə heç bir naxış vurulmur, bəzək üçün daş-qaş düzülür. Həmçinin alətin borusunun üzünə klapan sistemi tətbiq edilmir.

Adi balaban - sadə formalı, həzin səslə alət deməkdir (bax: balaban).

Ələkbər Əsgərov (1933-1995) respublikamızda milli nəfəs alətlərimizin, o cümlədən balabanın əvəz edilməz ifaçılarından sayılır.

Ələkbər Əsgərov

2. AĞAC TÜTƏK

Tütək aləti əsasən qarğı və qamışdan, bəzən isə başqa materiallardan – ağacdən, gildən də hazırlanır. Bu səbəbdən bəzən belə

alətlərin adlarının əvvəlinə hazırlandığı materialın adı da əlavə olunur. Məsələn: ağac tütək, gil tütək və ya qamış tütək.

Ağac tütəkləri əsasən Şəki zonasında tüt, qoz ağaclarından hazırlayırlar. Belə tütəklərin ömrü uzun olsa da, sənətkarlar qamış tütəyə, yəni qamışdan hazırlanmış tütəklərə üstünlük verirlər.

Ağac tütəkdən «Cəngi» rəqs ansamblının solisti Balaqardaş Sultanlı daha çox istifadə edir.

B. Sultanlı

3. AĞIZ QOPUZU

Kitabda qopuz aləti haqqında – «qolça qopuz», «qopuz», «dodaq qopuz», «qıl qopuz», «qopuz Rumi» və «kamanlı qopuz» başlıqları ilə məlumat verilir. Qədimdə qopuz bütün növlərdən olan çalğı alətlərimizin ümumi adı olub. Bu səbəbdən ara-sıra ağız qopuzu termininə rast gəlirik.

Tədqiqatçı Əlihüseyn Dağlının «Ozan-qaravəlli» adlı əlyazmasında bir sıra çalğı alətləri ilə yanaşı ağız qopuzundan da danışılır¹.

Adından bəlli olduğu kimi alət ağızda səsləndirildiyindən ağız qopuzu adlanır.

Çalğı alətlərimizin dəyərli tədqiqatçısı, sənətpəşinaslıq namizədi Səədət Abdullayeva da əsərlərində ağız qopuzu haqda məlumat verir².

4. AĞ NEY

Ağ ney alətinin adına ən qədim yazılı mənbə kimi Azərbaycan klassik musiqisinin günəşi

Əbdülqadir Marağalının (1353-1435) «Musiqi alətləri və onların növləri»³ əsərində rast gəlirik. Alət «nayı- səfid» kimi təqdim edilir. *Əsər farsca yazıldığından «nayı-səfid» dilimizə ağ ney kimi tərcümə edilmişdir.* Ağ ney bu alətin çoxsaylı növlərindən biridir. Musiqişünaslıqda az da olsa «ağ ney» termininə rast gəlirik. *«Ney»- fars sözü olub, dilimizdə qarğı, qamış mənalарını bildirir. Deməli, «nayı-səfid»- ağ qamış kimi başa düşülərək neyin digər növlərindən rənginə görə seçilmək üçün belə adlandırılmışdır.*

Ağ neydən «Qədim musiqi alətləri» ansamblının solisti Cavad İsmaili məharətlə istifadə edir.

Cavad Ismaili

5. ALT BALABAN

Alt (altus) - latın sözü olub, tenora nisbətən (bax: tenor balaban) zil səs deməkdir. Bir sıra xalqlar

ən qədim çalğı alətlərinin xarici formasını, görkəmini saxlamaqla eyni alətin bir sıra yeni növlərini yaratmışlar. Məsələn, özbəklər kamanla (yayla) çalınan gıcək və qobuz alətlərinin prima, alt, bas, kontrabas; Qoşqar rübabının prima, metsosoprana, alt; dütar alətinin prima, sekunda, alt, tenor, bas; cəng (simli, zərblə çalınan) alətinin pikkolo, prima, tenor, bas növlərini hazırlayaraq özbək xalq çalğı alətləri orkestr və ansamblının səs palitrasını zənginləşdirmiş, bu alətlər vasitəsilə geniş diapazonlu, iri həcmli əsərlərin ifası zamanı ehtiyac olan səslərə tələbatı ödəmişlər. Azərbaycanda da balaban aləti XX əsrin sonlarında təkmilləşdirilərək, onun pikkolo (cürə), alt, tenor, bas növləri yaradılmışdır. Alt balabanın gövdəsi (borusu) üzərində klapan (bax: adi balaban) sistemi tətbiq olunmuş, bu klapanlar vasitəsilə çətin ifa olunan bəzi səslərin (diyezli, bemollu) ifası xeyli asanlaşdırılmışdır. Alt balaban əsas balabandan xalis kvarta (x4) intervalında bəm səslərin.

Alt balaban – (bax: balaban) alt səslı, daha doğrusu burada adi balaban oxşar, lakin ondan bir qədər böyük balaban alətidir.

6. ANA KOS

Ana kos qədimdə hərbi yürüşlər zamanı istifadə olunan böyük ölçülü koslara deyilib. Belə koslar bir qayda olaraq çubuqlarla səsləndirilib.

Bəzi çalğı alətlərimizin əvvəlində işlədülən «ana» sözü həmin alətin ən əsası, vacibi, kökü, daha doğrusu simvolik mənada «ana»sı kimi qəbul edilir. «Ana kos» deyimini də kos alətinin əsas növünü bildirir.

Kosun müxtəlif növləri haqqında kitabda məlumat verilir (bax: at kosu, bala kos, dəvə kosu, fil kosu, öküz kosu, kos nağara).

¹ Ə. Dağlı. «Ozan-qaravəlli», III hissə, 1924-1958, Azərbaycan EA Əlyazmaları İnstitutu Fondu – M – 314 – 30561.

² S. Abdullayeva. «Народный музыкальный инструментарий Азербайджана», Bakı, «Elm», 2000, səh. 74, 137, 424 (rus dilində).

³ Əbdülqadir Marağalı - tam soyadı Kamaləddin Əbdülqadir bin Qeybi əl-Hafiz əl-Marağalıdır.

⁴ Ə. Marağalı. «Musiqi alətləri və onların növləri», «Qobustan» jurnalı №1, Bakı, 1977, səh. 74, fars dilindən çevirəni M. Müssəddiqi.

7. ANA NAĞARA

Nadir hallarda «ana nağara» deyimi ilə də rastlaşırıq. *Ana nağarada da bu sözlə başlayan digər çalğı alətlərimiz (ana kos, ana saz) kimi ana sözü həmin alətin əsas və iri ölçülü növünü bildirir (bax: nağara).*

8. ANA SAZ

Ana saz həcm, ölçü etibarilə sazın ən böyük növüdür. Ulu ozanlarımızın sevə-sevə istifadə etdikləri qopuz alətinin xələfi olan sazın bir neçə növü mövcuddur: böyük saz, cürə saz, orta saz, xakəbənd saz, əsa saz, tavar saz, cifti saz, ana saz və s.

Ümumiyyətlə, saz sözü ilə səsləndirmə üsuluna görə (istər nəfəs, istər yaylı, istər mizrabla çalınan, istərsə də zərb alətlərini və s.) müxtəlif olan istənilən aləti adlandırmaq olar. Bu baxımdan «ana saz» dedikdə, *simvolik səslənsə də bunu sazların, yəni çalğı alətlərinin «anası», «ulusu», «əcdadı» kimi də başa düşmək lazımdır (bax: saz).* Həm də bu fikir sazın ana qədr əziz, müqəddəs olduğunu bildirir.

Sübhan Əhmədov

Salyanlı sənətkar Sübhan Əhmədovlu belə sazlara üstünlük verir.

9. ANSAMBL BALABANI

«Ansambl» (ensemble) fransız sözü olub birgə, birlikdə mənalarını bildirir, musiqişünaslıqda bir neçə ifaçının birgə

çıxışı kimi başa düşülür. Ansambl balabanı dedikdə isə borularının uzunluğu qəbul edilmiş standart ölçülərdə hazırlanan və səsoyadıcısı aşiq balabanlarındakından fərqli olan balabanlar nəzərdə tutulur. Ansambl (orkestr) balabanlarının ifaçıları əsasən not savadına yiyələnmiş, təhsil görmüş musiqiçilər olurlar (bax: balaban). Peşəkar ansambl və orkestrlərdə aşiq balabanları istisna olmaqla hər növ balabanlardan istifadə edilir.

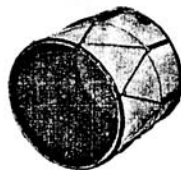
Ə. Bakıxanov (1892-1973) adına xalq çalğı alətlə-

Elşad Cabbarov

ri ansamblının solisti Elşad Cabbarov ansambl balabanının respublikamızda mahir ifaçılarından sayılır.

10. ANSAMBL NAĞARASI

Əllə çalınan nağaralar ansambl nağarası və ya orkestr nağaraları adlanır (bax: ansambl balabanı; nağara). Belə alətlərə bəzən orta nağaralar da deyilir (bax: orta nağara).

Rafiq Balabəyov

İfaçılıqda özünəməxsus dəst-xətti ilə seçilən Rafiq Balabəyov ansambl nağarasından geniş istifadə edir.

11. ANSAMBL SAZI

Saz çalğı alətlərimiz sırasında yeganə alətdir ki, heç bir müşayiətçi, köməkçi ifaçılara ehtiyac olmadan tək ifa edilir. İfaçı bu zaman bir neçə funksiyanı yerinə yetirir: əsas melodiyani, tərənəni çalır, eyni zamanda ifa etdiyi musiqinin ritminə, ölçüsünə, vəzninə uyğun bəm və dəm simlərinin köməyi ilə ritmik sifurasiyalar şəklində melodiyanın ritmini saxlayır. Bundan başqa saz ifaçıları – aşıqlar aydın intonasiya ilə nağıllar, dastanlar söyləyir, lazım gəldikdə isə peşəkar rəqqas kimi rəqs edirlər.

Azərbaycan ərazisində ifaçıların dəstə, yəni ansambl şəklində çıxışının tarixi e.ə. bir neçə min il əvvələ gedib çıxır¹. Lakin ilk peşəkar xalq çalğı alətləri orkestr və ansamblları dahi Ü.Hacıbəyli (1885-1948) tərəfindən yaradılmışdır. 1933-cü ildə Bakıda müstəqil musiqi texnikumu yaradılır (indiki Bakı Musiqi Kolleci) və Ə.Bakıxanovun rəhbərliyi ilə xalq çalğı alətləri ansamblı məşqlərə başlayır. Ə.Bakıxanovun rəh-

¹ Ə.Hüseyni (1925-1987). «Orkestrin ulu babası». «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti. Bakı. 7 avqust 1976. səh.4.

börlük etdiyi ansambl böyük şair Firdovsinin anadan olmasının 1000 illiyinə həsr olunmuş yubiley gecəsində müvəffəqiyyətlə çıxış edir. 1941-ci ildə radionun nəzdində ilk xalq çalğı alətləri ansamblı yaradılır və ona rəhbərlik etmək bu sahədə müstəqil musiqi texnikumunda kifa-yət qədər təcürübə toplanmış Ə.Bakıxanova tapşırılır.

Peşəkar orkestr və ansambllarda saz alətindən də geniş istifadə edilir. Bu zaman sazlar klassik aşıq köklərində deyil, tar aləti kimi, tara istinadən köklənir. Çox zaman isə ansamblalarda və orkestrlərdə sazın ifaçıları aşıqlar deyil, təhsil almış, not savadına yiyələnən tarçalanlar olur. Onlar sazı klassik üslubda deyil, tar kimi səsləndirirlər. *Məhz ifa tərzinə görə belə alətlər ansambl sazı (orkestr sazı) adlandırılır (bax: saz).*

Respublikamızda «Yeni sabah» ansamblının rəhbəri Elşən Əlizadə ansambl sazının mahir ifaçılarından-
dandır.

Elşən Əlizadə

12. ANSAMBL ZURNASI

Təmiz, inH(si) köklü zurnalar ansambl, həm də orkestr zurnası adlanır

(bax: orkestr zurnası).

Belə zurnaları not savadına yiyələnmiş musiqiçilər ifa edirlər.

Ansamblarda istifadə edilən zurnalara sənətkarlar ansambl zurnası deyirlər (bax: ansambl babanı; zurna).

Respublikanın xalq artisti Afaq Məlikovanın rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Dövlət Rəqs ansamblında istedadlı ifaçı Hüseynağa Şahverdiyev zurnadan geniş istifadə edir.

Hüseynağa Şahverdiyev

13. ARFA

Müasir dövrdə simfonik orkestrlərdə arfa adlı çalğı alətindən geniş istifadə edilir. *Arfa çəng alətinin nisbətən böyüdülmüş və mükəmməl formasıdır. Bu səbəbdən bəzən çəngi müasir arfanın «əcdadı» hesab edilir. Arfa sözü dilimizdə dalğavari fikrini ifadə edir.* Bir sıra türk mənbələrində arfayabənzər alətlər arp və ya harp adlandırılıb. Çində, İranda və eləcə də Azərbaycanda istifadə edilən belə alətlərə «çəng» deyilib. Uyğurlar onu «kunkau», ərəblər isə «cunk» adlandırıblar. Necə adlandırılmasından asılı olmayaraq (çəng, arp, harp, kunkau və ya cunk) arfa tipli alətlərin vətəni Cənubi Azərbaycan sayılır. Bizim e.ə. ən azı VI minillikdə yaradılan bu alət başqa ərəzlərə də yayılmış, müxtəlif adlarla inkişaf etdirilmişdir¹.

XIX əsrin əvvəllərində fransız Sebastyan Erar alət üzərində bir sıra uğurlu islahatlar apararaq mükəmməl, müasir arfanı yaratmışdır².

Orta əsrlərdə Azərbaycan ərəzində geniş istifadə edilən çəng tədricən unudulmuş, sıradan çıxmışdır. XX əsrin son illərində sənətsüənəslilik namizədi Məcnun Kərimovun gərgin zəhməti və axtarışları sayəsində çəng aləti bərpa edilmişdir (bax: çəng).

14. ASƏFİ ZURNA

Azərbaycan ərəzində ən azı 3 min illik tarixə malik zurna alətinin bir sıra növlərindən istifadə olunmuşdur: Asəfi, baş tavar, orta tavar, türk, ərəbi, əcəmi, tavar, qaba, şihabi, kərrə (kələ) və s. zurnalar. Bu alətlər xərçi görkəminə görə bir-birinə bənzəyirlər. Lakin borusularının uzunluğu, ağızlıqlarının (millərin) ölçüləri, milə bağlanan 2 qat qamışların enli-ensiz olmasına görə zurnalar bir-birindən fərqlənirlər (bax: zurna).

Yaşlı sənətkarlar Asəfi zurnalarının əsasən Şirvan zonasında istifadə edildiyini bildirirlər. Şirvanda yaşamış el sənətkarı, zurnaçalı Asəf özünəməxsus zurnalar hazırlamış. *Usta Asəfin şərfinə onun hazırladığı alətləri digər zurnalardan fərqləndirmək üçün sənətkarlar «Asəfi zurnalar» adlandırmışlar.* Asəfi zurnalar digər sənətkarların hazırladığı zurnalar-

¹ Ə.Hüseyni. Göstərilən mənbə, səh.4.

² S.L.Şperanski. «Музыкальные товары», Москва, «Экономика», 1987, səh. 44 (rus dilində).

dan səsinin keyfiyyətinə, təmizliyinə və gurluğuna görə fərqlənirdi.

Bəzən çalğı alətinin adına onu hazırlayan peşəkar ustaların adları da əlavə edilir. Məsələn, Xudu sazları, Sərdar qanunu və s. kimi Asəfi zurna deyimi də belə yaranıb.

15. AŞIQ BALABANI

Kitabda balabanın bir sıra növlərini təqdim etmişik (bax: adi balaban).

Öncə qeyd edək ki, aşıq balabanı digər növlərdən ən qədimidir. Bu da Azərbaycanda ulu ozan-aşıq sənətinin qədimliyi ilə əlaqədardır. Balabanın yaranması və təkmilləşməsi üçün sənətkarlarımız əsrlər boyu axtarışlar aparmışlar. Əgər balabandan xeyli əvvəl yaranmış ney, sümsü, bülban, musiqar və s. nəfəs alətlərinin hazırlanma prosesi nisbətən sadədirsə, balabanın təkcə səsöyüçüsü olan ağızlığı, qamış- müştüyü hazırlamaq üçün sənətkarlar xeyli əmək sərf edirlər. Həm də yuxarıda adlarını sadaladığımız alətlərin, xüsusən sümsünün, bülbanın inkişafı balabanın yaranması üçün zəmin yaratmışdır.

Çalğı üslubuna və ifa tərzinə görə aşıq balabanı digər növlərdən fərqlənir. Aşıq balabanı ifaçıların xüsusi spesifikasiq çalğı üsulları vardır. Onlar çox yüngül (qamış müştüklər üfürülmə tərzinə görə yüngül və ağır olurlar) ağızlıqdan, müştükdən istifadə edirlər. Bu səbəbdən aşıq balabanının səsi vizitli olur.

«Aşıq» sözü dilimizə ərəbcə «aşıq» sözündən keçərək vurğun, məftun, se-vən və s. anlamları bildirir. Bu termini ifaçıların arasında təxminən XV əsrdən işlədilir. Ondan öncə isə aşıqlara varsaq, ozan və ya yanşaq kimi müraciət olunmuşdur. Aşıqlar özündə bir neçə sənətin elementlərini birləşdirir. Yəni aşıq həm şair, həm bəstəkar olmalı, həm gözəl rəqs etməli, bədii qiraət ustası olmalı, ən başlıcası isə gözəl saz çalmağı bacarmalıdır. Bu keyfiyyətlərin hətta biri olmadıqda ifaçı aşıq adından məhrum olarmış.

Aşıq balabanı dedikdə isə aşığın müşayiət edən balabanının ifa etdiyi balaban aləti nəzərdə tutulur. İstər Şirvan (Şərq) aşıq məktəbinin, istərsə də Qərbi Azərbaycan aşıq məktəbinin nümayəndələri aşıq balabanının müşayiəti ilə saz çalıb, söz söyləməyi xoşlayırlar.

İfaçılıqda özünəməxsus dəst-xətti, çalğı üslubu olan Fərman Seyidov gözəl zurna çalmaqla bərabər, el şənliklərində aşıq balabanından da geniş istifadə edir.

Fərman Seyidov

Saz sözünün mənası türkçə qarğı, qamış deməkdir. Yazılı ədəbiyyatımızın zirvəsi, şah əsəri sayılan «Kitabi Dədə Qorqud»da (VII əsrdə qələmə alınmış) bir neçə yerdə saz sözü qamış mənasında işlədilib!

Çalğı aləti kimi müasir sazın qarğı və ya qamışa heç bir aidiyyəti yoxdur. Bəs niyə ağacdan hazırlanmış, simli, təzənə (mizrab) ilə səsləndirilən bu alət saz (qamış) adlandırılmışdır? Axı alətin hazırlanmasında heç bir qarğı və ya qamışdan istifadə edilməmişdir.

Fikrimizcə, konkret melodiya ifa edilməsi mümkün olan ilk çalğı aləti qamışdan hazırlanan ağır qopuzu və ya ney olmuşdur. Ney sözü də fars sözüdür, qarğı, qamış deməkdir. Deməli, ney aləti özü də xalqımız tərəfindən ilk yarandığı vaxtlar «saz», yəni qamış adlandırılmışdır. Sənətlər yaradılmış müxtəlif növlü zərb alətləri, nəfəs alətləri, simli-mizrablı, simli-yaylı və s. alətlərə cəm halda sazlar deyilmişdir. Müasir dövrdə Azərbaycanda cəm halda çalğı alətlərinə «saz»lar deyilməyə də, İrandə və eləcə də Türkiyədə yaşayan soydaşlarımız növdən asılı olmayaraq bütün çalğı alətlərini saz adlandıırırlar. Qədimdə ansamblara «sazəndə dəstəsi» deyilib və sazəndələr dedikdə müxtəlif alətlərin ifaçıları nəzərdə tutulub.

Aşıq sazi termini isə məhz aşıqların istifadə etdikləri saz alətindən söhbət getdiyini bildirir (bax: aşıq balabanı).

Şəkillərdə Aşıq Əsgər Əsgərovu (1939-1986) və onun istifadə etdiyi aşıq sazını görürsünüz.

Aşıq Əsgər

¹ «Kitabi Dədə Qorqud». Bakı, «Yazıçı», 1988, səh. 66.

Orta əsrlərdə atın belində yerləşdirilən kos at kosu adlanırdı¹. Bu zaman cüt kosdan istifadə edilərdi. Yəni atın həm sağ, həm də sol tərəfində kos yerləşdirilirdi. İfaçı atı sürə-sürə kosu səsləndirirdi. At kosu müxtəlif məqsədlər üçün çalınardı. Döyüşdə düşmənin hücumu zamanı, təhlükəli anlarda və ya əksinə düşmən üzərinə hücum edərkən döyüşçüləri ruhlandırmaq, eləcə də düşməni vahiməyə salmaq üçün at kosunu səsləndirərdilər. El şənlikləri, bayramlar, toylar başlandıqda da alət çalınardı. At kosundan matəm, yas mərasimlərində caamatı xəbərdar etmək üçün də istifadə edərdilər.

Müxtəlif məqsədlər üçün səslənən at kosunun vəznərindən (ritmlərindən) camaat alətin hansı məqsəd üçün ifa olunduğunu ayıra bilirdi.

18. AYAQ CÜRƏ ZURNA

Məşhur şəkili zurnaçı (Böyük Dəhnə kəndi) Həbibullah Cəfərov (1899-1987) *5 növ zurnadan ən kiçiyinin «ayaq cürə» adlandırıldığını* söyləyib. Belə zurnaların gövdəsinin uzunluğu 150 mm olur. Bu məlumatlar S.Ələsgərov (1924-2000) və S.Abdullayevanın «Azərbaycan xalq çalğı alətləri və orkestrləşdirmə» kitabından götürülmüşdür².

19. AYAQ TAVAR ZURNA

Bəzən kiçik ölçülü «cürə» zurnaları «ayaq tavar» zurna da adlandırılır (bax: cürə zurna). Belə zurnaların borusunun uzunluğu 250 mm olur.

¹ S. Abdullayeva. Göstərilən əsəri, səh 420 (rus dilində).

² S. Ələsgərov, S.Abdullayeva. «Azərbaycan xalq çalğı alətləri və orkestrləşdirmə», Bakı, «Maarif», 1996, səh.18.

Bir sıra mənbələrdə dütar, setar, çahartar, pəncətar, şeştar və sənə alətləri qədim tənburun növləri hesab edilir. Əlbəttə bu deyimlər tənburun özündən çox-çox sonralar yaranmışdır. Tənburun ilk variantı bir simli olmuş, sonralar simlərinin sayı artdıqca onun müxtəlif növləri yaranmışdır (bax: tənbur). Dütar (bax: dütar), eləcə də Azərbaycan dütarı belə alətlərdəndir. Ümumiyyətlə, hər hansı iki simli tənburu həm də dütar adlandırmaq olar. Azərbaycan ərazisində Şirvan tənburu adlanan iki simli alətdən orta əsrlərdə daha geniş istifadə edilib (bax: Şirvan tənburu). Deməli, Şirvan tənburunu cəsarətlə Azərbaycan dütarı da adlandırmaq olar.

S.Abdullayeva «Azərbaycan xalq çalğı alətlərinin təsnifatı sxemi»ndə dütar alətinə də təqdim edir.¹ O, dütar alətinin quruluşu², eləcə də özbək, türkmen və qaraqalpaq dütarları haqqında məlumat verir³.

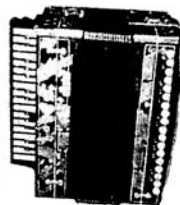
Azərbaycan ərazisində yaradılan dütar növü Azərbaycan dütarı adlanır.

Xalqımızın sevimli sənətçisi, Azərbaycan ifaçılıq sənətinin inkişafında böyük xidmətləri olan ustad ifaçı Rəmiş (Rafiq Hüseynov) Az.TV-nin hazırladığı «Yalılı» verilişində dütar alətini çalmış, alət haqqında dolğun məlumat vermişdir.

Rəmiş

21. AZƏRBAYCAN QARMONU

Bir sıra alətlər istifadə olunduğu ərazinin və ya xalqın adını daşıyır. Məsələn, Bədəxşan rübəbi, əfqan rübəbi, Qoşqar rübəbi, Pamir rübəbi, tacik rübəbi və yaxud ispan gitarası, rus gitarası, Havay gitarası və s. olduğu kimi, qarmon alətinin də müxtəlif növləri vardır: Tula, Boloqoy, Saratov, Vyana, Sibir, tatar, gür-

¹ S.Abdullayeva. «Народный музыкальный инструментарий Азербайджана», Bakı, «Elm», 2000, səh.137 (rus dilində).

² Yəni orada, səh 383.

³ Yəni orada, səh 384.

cü və o cümlədən Azərbaycan qarmonu (bax: qarmon).

XIX əsrin I yarısında Rusiyadan Azərbaycana diatonik səsdüzümlü, yalnız ağ dillərdən ibarət qarmonlar gətirilmişdir. Şuşalı Çəkməçi Hüseyn Azərbaycanda qarmonun ilk ifaçılarından sayılır. Sonralar Çəkməçi Hüseynin oğlu Kərbəlayı Lətif (1876-1944) nəinki Qarabağda, bütün Qafqazda, o cümlədən İranda usta qarmonçalan kimi məşhurlaşır.

XIX əsrin sonlarından azərbaycanlı qarmon ifaçılarının sifarişləri ilə yeni növ qarmon yaradılmış və alət Azərbaycan qarmonu adlandırılmışdır. Qarmon alətini, necə deyirlər, «azarlıdırməkdən» ötrü usta sənətkarlarımız alət üzərində bir sıra uğurlu islahatlar aparmışlar. Qarmon – dilçəklilik, kövrüklü çalğı aləti olub, klavişli alətlər qrupuna aiddir (bax: harmon).

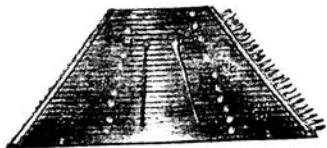
Azərbaycan qarmonu dedikdə, xarici görkəminə görə fərqlənməsə də, ölçülərinə, kökünə (inH, yəni si), sağ və sol əllərin ifa zamanı funksiyasına görə, tirlərin (plankaların) sayına görə digər qarmonlardan fərqlənən, Azərbaycan ərazisində istifadə edilən çalğı aləti nəzərdə tutulur.

Respublikamızın xalq artisti Avtandil İsrəfilovun Azərbaycan qarmonunun dünya səviyyəsində tanınmasında misilsiz xidmətləri olmuşdur.

Avtandil İsrəfilov

22. AZƏRBAYCAN SANTURU

Santur alətindən Şərqdə bir sıra xalqlar istifadə etmişlər. Bu səbəbdən santurun bir sıra növləri yaranmışdır (bax: santur). *Santurun yunanca psalterin sözündən yaranması ehtimal olunur. Psalterin əfsanəyə görə Davud peyğəmbərin ən çox sevdiyi və çaldığı alətlərdən olub. Yunanca psalter «səsləndirirəm» fikrini bildirir. Latın dilində isə psalterium – qədim və orta əsrlərdə çoxsimli musiqi alətlərinə verilmiş ümumi ad olub¹.*

Azərbaycan ərazisində istifadə edilən santur növü Azərbaycan santuru adlanır.

Elxan Hüseynov

Santurun Azərbaycan növünü sənətsünaslıq namizədi M. Kərimov bərpə edib və rəhbərlik etdiyi «Qədim musiqi alətləri» ansamblında onu Elxan Hüseynov çalır.

23. AZƏRBAYCAN TARI

«Azərbaycan tarı» termini Azərbaycanda işlədilməyə də, Qafqaz və Orta Asiya respublikalarında, İranda musiqişünaslar arasında çox işlədilən sözlərdəndir. Əslində tar sırf türk alətidir.

Tanınmış musiqi tədqiqatçısı Firudin Şuşinski (1925-1997) «Azərbaycan xalq musiqiçiləri» adlı kitabında tarın yaranma tarixi ilə əlaqədar «Yeni yol» qəzetinə istinadən (1929-cu il, №15) yazırdı: «...Mötəbər tarixi vəsiqələrə əsaslanıb deyə bilərik ki, tarı miladın X əsərində Türkünstan türklərindən olan Tərxanın oğlu Məhəmməd Cərcə şahərinin Fərab adlı bir kəndində qayırmışdır ».

Gördüyünüz kimi tar alətinin kim tərəfindən, nə zaman yaradıldığını və dəqiq ünvanını F.Şuşinski göstərmişdir. Həmin dövrdən, yəni X əsrdən tar alətindən Azərbaycanda da istifadə edilmişdir. Tarın «atası» sayılan Mirzə Sadiq Əsəd oğlu (1846-1902) 1870-1875-ci illərdə tar üzərində bir sıra uğurlu islahatlar apardıqdan sonra alətə qonşu ölkələrdə Azərbaycan tarı adı verilmişdir. Tarın əski forması isə 1875-ci ildən sonra «İran tarı» adlandırılıb. Çünki, İranda bu növ tarlardan o vaxtdan müasir dövrə kimi də istifadə edilir. İranda Sadiqanın (Mirzə Sadiq Əsəd oğlu el arasında çox sevildiyindən ona Sadiqan kimi müraciət edilirdi) tarlarından da istifadə edilir, belə tarlar İranda Azərbaycan tarları adlandırılır. Professor Vaqif Əbdülqasimov «Azərbaycan tarı» kitabında² əski, yəni «beş simli tarın» mahir ifaçısı, professor Jan Dürinqin qədim mənbələrə əsaslanan fikirlərini yazır: «Rütblərə daha yaxın olan, həmahəng səslə tellərə malik olan tar həmişə Qafqazda olmuş və XVIII əsrin sonunda oradan İrana gətirilmişdir³». Elə həmin kitabda V.Əbdülqasimov İran musiqişünası Ruhulla Xalığınin «Sərqozəştə-musiqiyə-

¹ Aslan Məmmədov. «Simli musiqi alətlərimiz», Bakı, «Nafta-Press», 2001. səh. 26.

¹ Firudin Şuşinski. «Azərbaycan xalq musiqiçiləri», Bakı, «Yazıçı», 1985, səh.65.

² Vaqif Əbdülqasimov. «Azərbaycan tarı», Bakı, «İşıq», 1989, səh. 9.

³ Jan Dürinq. «İran musiqisinin ənənələri və təkamülü», Paris, 1984, səh. 47 (fransız dilində).

İran)¹ əsərindən həmçinin, İranda uzun illər fars musiqisinin tədqiqi ilə məşğul olan amerikalı alim Ella Zonisin «Klassik fars musiqisi»² adlı əsərindən nümunələr göstərərək tar adlı alətin İrana Qafqazdan, daha doğrusu Azərbaycandan gətirilməsi haqda məlumat verir.

Ramiz Quliyev

«Tar» sözü farsca sim, tel deməkdir, simli, mizrabla çalınan alətin adıdır. Azərbaycan tarı dedikdə isə, azərbaycanlı Sadıqcanın formalaşdırdığı, təkmilləşdirədiyi tar növü nəzərdə tutulur.

Tar haqqında kitabda Azərbaycan tarı, şərqi tar, bas tar, bəm tar, əsa tar, İran tarı, Qafqaz tarı, qədim tar, saya tar, sədəfli tar, vətər başlıqları ilə məlumat verilir.

Tarın beynəlxalq aləmdə şöhrətlənməsində respublikanın xalq artisti, professor Ramiz Quliyevin böyük xidmətləri olmuşdur.

24. BAĞDAD TƏNBURU

Şərqdə ən geniş yayılan simli, mizrabla çalınan alətlərdən biri də tənburdur. Sonralar tənburun yayla (kamanla) çalınan növü də yaradılmışdır. Ən qədim tənbur bir simli olmuş, sonralar iki simli tənbur yaradılmış və dütər adlandırılmışdır. Alətin xarici formasını saxlamaq şərti ilə simlərinin sayı artırılaraq tənburun başqa növləri də yaradılmışdır: 3 simli - setar, 4 simli - çahartar, 5 simli - pənc-tar, 6 simli - şeştar. Bəzən isə alət inkişaf etdirildiyi coğrafi ərazilərin adı ilə tanınmışdır: Şirvan tənburu, Xorasan tənburu, Bağdad tənburu, tənburitürki və s. Tənburun demək olar ki, bütün növlərindən Azərbaycan ərazisində istifadə edilmişdir.

Bağdad tənburu haqqında Şərqi dahi mütəfəkkiri, alim və musiqişünas Əbu- Nəsr Məhəmməd ibn Uzluq ibn Tərxan-əl Fərabi (865-

¹ Ruhulla Xaliqu. «Sərqozəştə-musiqiyə-İran», Tehran. 1333 (1955), səh. 144 (fars dilində).

² Ella Zonis. «Classical Persian Music», An introduction, Harvard University Press, Cambridge: Massachusetts, 1973, - 156.

950) məşhur «Kitab-ül-musiqiyi-kəbir» («Böyük musiqi kitabı») əsərində geniş və müfəssəl məlumat verir¹. Əsərdə Bağdad tənburunun 2 simli olduğu və onların köklənmə qaydaları göstərilir.

Ə.Fərabidən təxminən üç əsr sonra yaşamış azərbaycanlı alim, musiqişünas Səfiəddin Əbdülmömin ibn Yusif ibn Faxir Urməvi (1230-1294) də «Kitab əl-ədvər» («Mahnılar kitabı») əsərinin VII fəslində (əsr 15 fəsildən ibarətdir) Bağdad tənburunun çalğı qaydalarını və üsullarını təqdim edir. Əsr 1252-ci ildə yazılmışdır².

Azərbaycanlı alim S.Urməvinin fikirləri bizə əsas verir ki, Bağdad tənburundan Azərbaycan ərazisində də istifadə edildiyi qənaətinə gələk. *Bağdad tənburu bu alətin Bağdad şəhərində yaradılmış forması, növüdür* (bax: tənbur).

25. BAĞLAMA

Bəzi türkdilli xalqlarda «aşiq sazı»na bağlama da deyirlər. Bağlama dilimizdə kifayət qədər anlaşılan sözlərdəndir. Fikrimizcə, alət öz adını hazırlanma prosesindən götürmüşdür. *Sazın çanağı bir neçə dilimdən ibarətdir. Bu dilimlər bir-birinə bağlanılır və alətin məhz bu səbəbdən bağlama adlandırılması ehtimal olunur.* Bağlama deyimi alət mənasında çox-çox sonralar yaranmışdır. Çünki qədimdə sazın çanağı ağac kötüyündən hazırlanmışdır. Ağac kötüyünün içi ovulub çanaq formasına salınmışdır. Belə alətlər davamlı, möhkəm olsalar da, çəkisi çox ağır olurdu. Sonralar sənətkarlar fikirləşib alət yüngül olsun deyə, çanaqlarını nazik dilimlərdən («yarpaqlardan») hazırlamışlar və bəzən belə sazları bağlama adlandırmışlar. Başqa ehtimala görə aşıqlar bir-birilə deyisrəkən qalib aşiq məğlubu saz çalaraq «bağlayırdı». Bu səbəbdən saza bəzən bağlama deyilib.

Bağlama alətindən simli, mizrabla çalınan alətlərin mahir ifaçısı Behbud Ağakəşioğlu el şənliklərində daha çox istifadə edir.

Behbud Ağakəşioğlu

¹ O.Matyakubov. «Фараби об основах музыки Востока», Даşkənd, «Fan», 1986, səh. 14, (rus dilində).

² Ə.Bədəlbəyli (1907-1976). «Musiqi lüğəti», Bakı, «Elm», 1969, səh. 228.

26. BAQ

Ə.Marağalı «Musiqi alətləri və onların növləri»¹ əsərində yazır: «Baq-üstündə dəşikləri var. Ağzına dil qoyulur, səs o dildən çıxır».

Əsərin yazılma dövrünü nəzərə alsaq, baq alətindən XIV-XV əsrlərdə istifadə edildiyi aydın olur.

Baqi – ərəbcə daim, əbədi, həmişə deməkdir². Baq sözünün ərəb kəlməsi olması ehtimal olunur.

Fikrimizə, baq və buğ eyni alətlərdir (bax: buğ). Hər iki alət unudulmuşdur.

27. BALABAN

Eramızdan əvvəl yaranmış balaban aləti müasir dövrdə ən çox istifadə edilən nəfəs alətlərimizdəndir. Bu səbəbdən alətin xarici görkəmini saxlamaq şərti ilə müxtəlif növləri yaradılmışdır. Kitabda balabanın hər bir növü haqqında ayrıca məlumat verilir (bax: adi balaban, alt balaban, bəm balaban, dəm balabanı, əsas balaban, yastı balaban, kiçik balaban, klapanlı balaban, pikkolo balaban, orkestr balabanı, tenor balaban, tulum balabanı, cürə balaban və s.).

Balaban sözü iki türk - «bala» və «ban» sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Adından həlli olduğu kimi, bala-kiçik, xırda, zərrə, həzin, zərif və s. mənaları bildirir. Balaban sözünün ikinci hissəsi «ban» isə əski türkcədə səs, ün mənalarında işlədilib. Qədim yazılı abidələrimizdən olan «Kitabi Dədə Qorqud» (VII əsr) dastanında «ban» sözü ilə tez-tez rastlaşırıq:

*Qulaq urub dinlədikə ümmət görüklü,
Mınarədən banlayanda fəqih görüklü.*

Beləliklə, balabanın mənası «həzin səslü» alət kimi açılır.

Balaban haqqında respublikamızda «Balaban məktəbi» adlı ilk dərsliyi Ü.Hacıbəylinin redaktəsi

Bəhrüz Zeynalov

ilə S.Abdulsəlimova¹ hazırlamışdır.

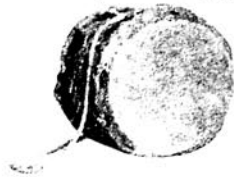
Balabanın inkişafında Azərbaycan Dövlət tele-radio verilişləri şirkəti S.Rüstəmov (1907-1983) adına xalq çalğı alətləri orkestrinin solisti, əməkdar artist Bəhrüz Zeynalovun (1926-1998) böyük xidmətləri olub.

28. BALA KOS

Bala kosu çox zaman bala nağara da adlandırılır (bax: bala nağara). Bala kos mütləq kos nağara ilə birlikdə səsləndirilir. Yəni kos nağarada vəznin güclü vurğuları, bala kosda isə sənətkarların dili ilə desək, «xırdalıqlar» çalınır. Kos nağaranı tək çubuqla, bala kosu isə ifaçı hər əlində bir çubuq tutub dərinli dö-yəcləməklə səsləndirir.

Bala kosun adına S.Abdullayevanın «Народный музыкальный инструментарий Азербайджана» əsərində rast gəlirik².

Bala kos kiçik ölçülü kos deməkdir.

29. BALA NAĞARA

«Bala nağara» deyimindən əsasən Şəki zonasının sənətkarları istifadə edirlər. Adından həlli olduğu kimi bala nağara sözü kiçik ölçülü nağara fikrini bildirir (bax: nağara). Bəzən bala nağaraya bala kos da deyirlər (bax: bala kos).

Alət ifa zamanı sinədə tutulur və çubuqlarla səsləndirilir.

Bala nağara müşayiətedici alət olub, zurnaçılar dəstəsində istifadə edilir. Bala nağara bir qayda olaraq kos nağaranın müşayiəti ilə səsləndirilir.

Bildiyimiz kimi hər bir melodiyanın, eləcə də vəznin, ritmin güclü və zəif vurğuları olur. Kos

Yaqub Rəhimov

¹ Ə.Marağalı. Göstərilən mənbə, səh. 77.

² «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti». I cild, Bakı, «Çıraq», 1997, səh.92.

¹ Əlyazması Azərbaycan MEA-nın Memarlıq və İncəsənət institunun elmi arxivində, qovluq № 24.

² S.Abdullayeva. Göstərilən əsəri, səh.130, (rus dilində).

nağarada güclü vurğular, bala nağarada isə zəif vurğular ifa edilir, daha doğrusu bala nağarada musiqi boyu, sənətçilərin dili ilə desək, «urda-lıqlar», «bəzək»lər səsləndirilir.

Milli nəfəs alətlərimizin mahir ifaçısı Ələfsər Şəkili (1930-1984) bala nağaranın müşayiəti ilə zurna alətini ifa etməyi xoşlayırdı. Onu daim bala nağara aləti ilə qardaşı Yaqub Rəhimov (1926-1984) müşayiət edirdi. Xatırladaq ki, Yaqub Rəhimov tanınmış sənətçi, R.Behbudov (1915-1989) adına Mahni Teatrının solisti Əbülfət Məmmədrəhimovun atasıdır.

30. BALQABAQ NEY

*Balqabaq ney adından bəlli oldu-
ğu kimi, balqabaqdan hazırlanır. Bal-
qabaq uzunsov,*

şirin qabaqın növlərindəndir. Bu sətirin müəllifi Yaponiyada uzun müddətli səfərdə olarkən ona Osaka şəhərində yaşayan Mikisan Şunci tərəfindən hazırlanmış balqabaq ney bağışlanıb. Balqabaq ney eyni ilə «qədim ney»in formasında hazırlanıb (bax: qədim ney). Yəni, alət fleyta kimi yandan üfürülür və üzərində 6 çalğı dəliyi açılmışdır. Alətin gözəl, konsosnans, yəni qulağa xoş gələn səs tembri vardır.

Mikisan Şunci

31. BALRÜBA

Balrüba simli, mizrabla çalınan sazabənzər alətlərimizdəndir. 1996-cı ildə el sənətkarı Balabay Balabəyov tərəfindən hazırlanmış balrübadan tanınmış sənətçi Sıdqi Mustafayevin rəhbərlik etdiyi «İrs» folklor ansamblında istifadə edilir. Balrüba aləti özünəməxsus səs tembrinə malikdir.

Balrüba sözü bal tək şirin səsi, könül oxşayan alət kimi başa düşülür.

Balrübəni çahartar da (tənburun bir növü) adlandırmaq olar. Bu alətlər müxtəlif cür adlansalar da mahiyyətcə eyni alətlərdir (bax: çahartar, çartar, tənbur).

32. BANSURI

Nəfəsə çalınan bansuri alətinin vətəni Hindistandır. Alətdən ilk dəfə Azərbaycanca 1980-ci ildə respublikanın xalq artisti Baba Mahmudoglundun rəhbərlik etdiyi «Dastan» folklor ansamblında istifadə edilmişdir. Bansuri tütək mənsəli alətlərdəndir, fitli səsəyadıcıya malikdir.

Bansuri alətini bu sətirin müəllifinə Özbəkistan sənətçisi İlyas Malayev bağışlamışdır.

Bansurinin sözcümi də maraqlıdır: «ban» dilimizdə səs, ün mənalarda istifadə edilir, «sur» isə farsca toy, ziyafət, büsat, qonaqlıq və s. mənalı bildirir. Qədimdə sur adlı (bax: sur) nəfəs alətimiz olmuşdur ki, sonralar VII əsrdə İslam dini yarandıqdan sonra bu alət mifiləşmiş, müqəddəsləşmişdir. Fikrimizə, bansuri sözü surun səsinə bənzər alət mənasını bildirir.

Şəkildə Şərqi tanınmış, məşhur sənətçisi İlyas Malayevi görürsünüz.

İlyas Malayev

33. BARMAQ ZİLİ

Barmaq zili zil alətinin ən kiçik, miniatür formasıdır. Belə idiofonlu çalğı alətlərdən Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda rəqqasə və bəzən rəqqaslar da istifadə ediblər. Onlar rəqs etdikləri musiqinin ritminə, vəzninə uyğun barmaq zillərini səsləndirirdilər.

İfa zamanı 4 eyni ölçülü zillərdən istifadə olunur. Barmaq zillərinin arxasındakı ipləri ifaçılar hər əlin baş və orta barmaqlarına taxaraq və barmaqlardakı kiçik zilləri bir-birinə döyəcəklə aləti səsləndirirlər.

Azərbaycan ərazisində zil və onun növləri çoxdan unudulsa da, qardaş Türkiyədə belə alətlərdən çox geniş istifadə olunur.

Barmaq zilindən təcrübəli rəqqasə, əməkdar artist Roza Cəlilova daha məharətlə istifadə edir.

Roza Cəlilova

XX əsrin sonlarında el sənətkarı Əlicavad Cavadlı ölçüsü adı balabandan xeyli uzun olan «bəm balaban» adlı alət hazırlamışdır (bax: bəm balaban). Musiqişünaslar bəzən bu aləti bas balaban da adlandırırlar. *Bas (basso)-italyan sözü olub, dilimizə aşağı, bəm mənalarında tərcümə edilir. Çalğı alətlərimizin böyük formaları el sənətkarları tərəfindən bəm (bəm balaban, bəm tar, bəm zurna, bəm tütək) alətlər adlandırılır. Beynəlxalq termin kimi isə, bəm sözü bas sözü ilə əvəz edilir. Hər bir nəfəs alətinin borusu nə qədər uzun olarsa, o alətin səsi bir o qədər bəm olur. Bas balaban bəm səslili balaban deməkdir.* Bas balabandan xalq çalğı alətləri orkestrlərində istifadə edilir.

35. BASTAR

XX əsrin 60-cı illərində musiqi kollektivlərimizdə bəm (bas) səslərə olan ehtiyacı ödəmək üçün ixtisasca mühəndis olan Varid Fərzəlibəyov tərəfindən bas (bəm) tar icad edilmişdir. Son illər Qasım Qasımlı və Balabəy Balabəyov daha iki növ bas tar hazırlamışlar. Bas tarlar tara istindən hazırlanmış və adi tarın böyüdülmüş formasıdır. Bas tarların mizrabları adi tarın mizrabından iki dəfə böyükdür, ifaçıları da bir qayda olaraq tarzənlər olur. Alətin notlarını bas (bəm) açarında yazılır (bax: bəm tar).

«*Bas*» italyancadan dilimizə *bəm* (bax: *bas balaban*), *tar* isə fars sözü olub (bax: *tar*) *tel*, *sim* kimi tərcümə olunur. *Deməli, bas tar-bəm tar, daha doğrusu bəm səslili telli çalğı aləti deməkdir.*

Varid Fərzəlibəyov
(1933-1999)

36. BAŞ TAVAR SAZ

Baş tavar sazlardan müasir dövrdə demək olar ki, istifadə edilmir. Vaxtilə 12 simli baş tavar adlanan sazlardan Azərbaycan ərazisində geniş istifadə edilsə də, hazırda aləti unudulmuş saz növlərindən hesab etmək olar (bax: tavar saz). *Baş tavar saz –ölçüsünə görə sazların ən böyüyü, zorbasıdır.*

Baş tavar zurnalardan vaxtilə Şəki zonasında istifadə edilmişdir.¹ Belə zurnaların uzunluğu 350 mm olmuşdur. Bəzi mənbələrə görə² keçmişdə 12 simli baş tavar adlanan sazlardan da istifadə olunmuşdur. Baş tavar zurnaların baş tavar sazların səsdüzümünə uyğunlaşdırılması üçün hazırlanmış ehtimal olunur.

Baş tavar zurna ölçüsünə görə zurnaların (bax: tavar zurna) ən böyüyü, ən alisi, ən ucası deməkdir.

38. BEŞ SİMLİ KAMANÇA

Peşakar ifaçı, təcrübəli müəllim Abdulla Abdullayev uzun illərdir kamança aləti üzərində eksperimentlər aparır, onu təkmilləşdirib daha mükəmməl alətə çevirmək istəyir. O, kamança alətində müəyyən dəyişikliklər etmiş, «5 simli kamança» hazırlamışdır. A.Abdullayev alətin çanağının arxa tərəfində rezonator dəliyi açmışdır. Bildiyimiz kimi, əvvəllər kamança alətində belə dəlik olmurdur. Bu satirlərin müəllifi 1990-cı ildə Misirdən qayıdarkən Azərbaycana kamanlı rübab (bax: kamanlı rübab) gətirmiş və aləti Abdulla müəllimə göstərmişdir. Kamanlı rübabın hind qozundan hazırlanan çanağının arxa tərəfindəki dəlik Abdulla müəllimi xeyli düşündürmüş və bizim kamançaların da çanağına belə dəlik tətbiq etmişdir. Dəliklər çanağın üzünün diametridən asılı olaraq (11 sm – 4 sm-ə olan nisbətində) arxa tərəfdə açılır. Belə kamançaların kökü digər kamançalara nisbətən sabit qalır. Yəni əvvəllər istidən, nəmişlikdən simlər tez-tez kökdən düşürdü. Belə dəliklər açıldıqdan sonra isə çanağın içərisində olan hava çölə çıxa bilər. Həm də belə kamançaların yumşaq və açıq səs tembrli olur. Bu sistem özünü doğrultmuş, peşakar ifaçılarımızdan Həbil Kaman, Şəfiqə Eyvazova, Mirməzəm Əsədullayev və başqaları belə çanaqları olan kamançalardan istifadə edirlər.

5-ci simi Abdulla müəllim kamançaya xüsusi üsulla yerləşdirmişdir. Xatırladaq ki, əvvəllər də başqa sənətkarlarımız tərəfindən kamançaya 5-ci sim tətbiq edilmiş, lakin belə kamançalar özünü doğrultmamışdır. Yəni simlər çox yaxın yerləşdirildiyindən ifa zamanı müəyyən maneələr yaranmışdır. Həm də bu işi çox zaman kamança çalmağı bacarmayan ustalar

¹ S.Ələsgərov, S.Abdullayeva. Göstərilən əsəri, səh. 18.

² Yəni orada, səh. 35.

(deyək ki, bəzi tarbəndlər, sazbəndlər) görmüşlər. Abdulla müəllim isə kamançaçılan olduğundan 5-ci simi alətə uğurla tətbiq etmişdir. O, 5-ci simdən ötrü kəllədə əlavə aşıx yerləşdirməmişdir. Abdulla müəllim kəllənin «tac» adlandırılan hissəsindən aşıx kimi istifadə etmiş, 5-ci simin yuxarı ucunu taca düyünləmiş və tacı burmaqla simi tənzimləyir. Bundan əlavə, 5 simli kamançaların simlərinin aşağı ucları «tənzimləyici qurğuş» adlandırılan, dəmirdən hazırlanan xüsusi hissəyə bağlanır. Belə «tənzimləyici qurğuş»un üzərində hər simi ayrıca kökləməkdən ötrü kiçik boltlar yerləşdirilir. Boltları sağa-sola burmaqla simləri (aşaxlara dəymədən, sağ əl ilə) yarınton, bir ton aşağı-yuxarı kökləmək olur.

5 simli kamançaların işlərini (ayaqçıqlarını) da Abdulla müəllim xüsusi üsulla hazırlayır. Şişin alt hissəsinə alət diz üzərində qoyularkən sürüşməsin deyə aypara şəklində dəmirdən hazırlanmış hissə bərkətməmişdir. Abdulla müəllim kamanları da özünə məxsus tərzdə hazırlayır. O, kamanın dəstəyinə xüsusi burğulu hissə tətbiq etmiş və bu hissə vasitəsi ilə kamanın tülklərini istənilən tarım vəziyyətində saxlamaq olur. 5 simli kamançaların diapazonları adı kamançalara nisbətən genişdir: kiçik oktavının re səsindən 3-cü oktavının mi səsinə qədər işlək səslərdir. Lakin 3-cü oktavının fa, sol, lya səslərini də ifa etmək mümkündür.

Abdulla Abdullayev

Abdulla müəllim kamança aləti üzərində hələ də bir sıra axtarışlar apardığını söyləyir. Onun arzusu daha «mükəmməl» kamança hazırlamaqdır.

39. BƏM BALABAN

XX əsrin sonlarında el sənətkarı Əlicavad Cavadlı ölçüsü adi balabandan xeyli uzun olan bəm

balaban adlandırdığı nəfəs aləti hazırlamışdır. Bəm balabandan musiqi kollektivlərində istifadə edilməyə də olduqca maraqlı çalğı alətlərimizdəndir. Onu daha da təkmilləşdirərək peşəkar çalğı alətinə çevirmək olar. Eyni zamanda bəm balaban vasitəsi ilə ansambıl və orkestrlərimizdə bəm səslərə olan ehtiyacı ödəmək mümkündür (bax: balaban; bəm tar).

Bəm neyin borusunun uzunluğu qədim neylə eyni olsa da, borunun diametri qədim neyin borusunun diametridən çox böyükdür. Bu səbəbdən bəm ney digər növlü neylərdən bəm səslənir. Bəm neyin səsi digər növlərdən daha təsirlidir. Rəvayətə görə bəm neylərin səsi cin və şeytanları qovur. Bu səbəbdən bəzi Şərqi ölkələrində dini məktəblərdə, ilahiyat universitetlərində ney aləti də tədris olunur (bax: ney; bəm tar).

41. BƏM TAR

Bəm sözü musiqişünaslıqda ən aşağı, ən qalın, yoğun səs mənalığında işlədilir. Bəzən bəm sim ən yoğun sim, bəm registr, yəni ən aşağı registr mənalını bildirir. Bəm sözü beynəlxalq musiqi termini kimi bas (basso - italyanca) sözü ilə çox zaman əvəz edilir. Yəni bas musiqişünaslıqda qəbul edilmiş beynəlxalq sözlərdəndir (bax: bas tar, bas balaban). *Bəm tar - qalın səslı tar, mizrabla çalınan simli çalğı aləti deməkdir.*

Alətdən «İrs» folklor ansamblında və bir sıra xalq çalğı alətləri ansambıl və orkestrlərində istifadə edilir (bax: tar).

42. BƏM ZURNA

XX əsrin sonlarında Ə.Cavadlı tərəfindən bəm zurna adlı alət də hazırlanmışdır. Bəm zurna bir növ qaba zurnanı xatırladır (bax: qaba zurna). Adətən zurnaların səsi çışqırıqlı, hay-küylü olur. Bəm zurnaların səsi yoğun, kobud çıxır. Bəm səslı nəfəs alətlərinin səsi, xüsusən bəm zurnanın səsi eyni güclü digər zil səslı nəfəs alətlərinin səsinədən daha uzaq məsafədə eşidilir. Bu niyə belə alınır?

Eyni güclü bəm səslərin dalğa amplitudası zil səslərə nisbətən daha qüvvətlidir. Ona görə bəm səslərin səs dalğası daha uzaq məsafələrdə eşidilir.

Bəm zurna - kobud, qalın səslı zurna deməkdir (bax: zurna).

43. BƏRBƏT

XI əsrdə yaşamış azərbaycanlı şair Qətran Təbrizi (1012-1088) şeirlərində tez-tez bərbət alətinə vəsf edir. Deməli, Q.Təbrizinin yaşadığı dövrü nəzərə alsaq, bərbətdən ən azı XI əsrdə Azərbaycan ərazisində istifadə edildiyini deyə bilirik (bax: udi qədim; ud).

Bərbətin adına Ə.Xaqaninin (1126-1199), N.Gəncəvinin (1141-1209)¹, Əssar Təbrizinin (1325-1390)², Məsihinin (Rüknəddin Məsud, 1580-1656)³ əsərlərində tez-tez rast gəlirik.

Azərbaycanlı alim, rəssam, şair, musiqişünas Mir Möhsün Nəvvab Qarabaği (1833-1918)⁴ «Vüzühül-ərqam» əsərində bərbəti məşhur yunan filosofu Fisağorsun (Pifaqor, eradan əvvəl 580-500) icad etməsi haqda rəvayət təqdim edir⁵.

Bərbət alətinin sözcüyünün görkəmli bəstəkar, alim, dirijor Əfrasiyab Bədəlbəyli «Musiqi lüğəti» kitabında⁶ «bər» - sinə, döş, «bəb» - ördək kimi təqdim edir. Xatırladıq ki, hər iki söz farscadan götürülmüşdür. Alətin çanağını yerə qoyub, qolunu dikinə tutsaq doğrudan da bərbəti sinəsini, köksünü irəli vermiş ördəyə bənzətmək olur. Deməli, *bərbət sözü dilimizə «ördək sinəsi» kimi tərcümə olunmalıdır.*

Alət yarandığı ilk vaxtlar bərbət deyil, başqa cür adlanması da ehtimal olunur.

XX əsrin sonlarında bərbət M.Kərimov tərəfindən bərpa edilib. Alətdən onun rəhbərlik etdiyi «Qədim musiqi alətləri» ansamblında istifadə edilir.

¹ N.Gəncəvi. «Xosrov və Şirin», Bakı, «Yazıçı», 1982, səh.286-287.

² Əssar Təbrizi. «Məhr və Müştəri», Bakı, «Yazıçı», 1988.

³ Məsihi. «Vərqa və Gülsən», Bakı, «Azərnaşır», 1977, səh.73.

⁴ Tam adı: Mir Möhsün Hacı Səid Əhməd oğlu Ağamirzadə Nəvvab Qarabaği.

⁵ M.M.Nəvvab. «Vüzühül-ərqam», Bakı, Orucov qardaşlarının elektrik matbaəsi, 1913.

⁶ Ə. Bədəlbəyli. Göstərilən kitabı, səh. 30.

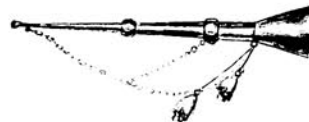
44. BİLDİRÇİN DÜDÜYÜ

Bildirçin düdüyü, quş tütəyi, giyid və bunqar müxtəlif cür adlandırılırlar da eyni alətlərdir. Bu alətlərin səsoyadıcıları tütək alətində olduğu kimi fitlidir. Belə alətlər bir qayda olaraq kiçik quşlar şəklində gildən hazırlanırdı. Bəzən isə bənzədildikləri quşun adı ilə tanınırdı. Bildirçin düdüyü də belə alətlərdəndir. Bildirçin düdüyü deyiminə görkəmli opera müğənnisi, xalq artisti Hüseynqulu Sarabskinin (1879-1945) xatirələrində rast gəlirik¹ (bax: giyid).

Xatırladaq ki, bildirçin oxuyan, əti yeyilən çöl quşudur.

45. BORU

«Kitabi Dədə Qorqud» dastanında² (VII əsr) bir sıra çalğı alətlərimizlə yanaşı boru alətinin də adı tez-tez hallandırılır. Boru aləti simfonik orkestrlərdə geniş istifadə edilən, qərb alətləri - fanfar və trubanın «əcdadı» hesab edilir. Alət misdən hazırlanmışdır.

Borunun adına N.Gəncəvinin «İskəndərnamə»³, «Sirlər xəzinəsi»⁴, Zəmirinin (XVI əsr) «Leyli və Məcnun» əsərlərində rast gəlirik.

Boru alətinin adından sırf türk aləti olması aydınlaşır. *Türk sözü olan boru silindrik formalı, içi boş lüləyə deyilir.*

Çalğı alətlərinə ad qoyularkən alətin quruluşu, səsinin ahəngi, hazırladığı material və s. xüsusiyyətlər nəzərə alınır. Görünür, boru alətinin də adı quruluşuna görə qoyulmuşdur.

Sual olunur, məgər borudan əvvəl yaranmış nəfəs alətlərinin borusu yox idi? Var idisə nəyə görə borudan əvvəl yaranmış nəfəs alətlərinin heç birinə boru adı verilməmişdir?

Fikrimizcə, borudan əvvəl yaranmış nəfəs alətlərinin borusu üzərində çalğı dəlikləri olmuş və bu alətlərə konkret, uyğun adlar qoyulmuşdur.

¹ «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti». II cild, Bakı, «Elm», 1980, səh.168.

² «Kitabi Dədə Qorqud». Bakı, «Yazıçı», 1988, səh. 50, 71, 115, 126, 213, 218.

³ N.Gəncəvi. «İskəndərnamə», Bakı, «Yazıçı», 1982, səh. 89, 95, 337.

⁴ N.Gəncəvi. «Xəmsə», Bakı, «Gənclik», 1981, səh. 15.

Boru alətinin üzərində isə heç bir çalğı dəfisi yoxdur. Bu səbəbdən alət ilk baxışdan məişətdə istifadə edilən borunu xatırladır. Məncə, alət elə buna görə də boru adlandırılmışdır.

Türk mənbələrində¹ borunu Səlcuq hökmdarı Alp Arslanın icad etməsi haqda rəvayət var.

46. BÖYÜK BALABAN

Adətən sənətkarlar böyük balaban dedikdə balabanın adı, dəm, əsas, yastı, klapanlı (adi ölçülü), aşıq, ansambli və ya orkestr (adi ölçülü) balabanlarını nəzərdə tuturlar. Adlarını sadələşdirmiş balabanlar müxtəlif cür adlandırılırsa da borularının uzunluğu (ölçüsü) eyni olduğundan istər diapazonları, istərsə də ifaçılıq imkanları eyni olur. Bu alətlər arasında azacıq fərqlər vardır. Deyək ki, klapanlı balabanların üzərində klapanlar tətbiq edilir, aşıq və ya dəm balabanlarının əsas yadıcı olan ağızlıqları (qamış müşküləri) nisbətən yüngül (burada yüngül sözün çəki mənasında deyil, ifaçılıq baxımından işlədilir, bəzən belə qamışlara «yazıq» da deyilir) qamışlardan hazırlanır.

Böyük sözünə çalğı alətlərimizin əvvəlində tez-tez rast gəlirik; böyük zurna, böyük balaban, böyük nağara, böyük saz, böyük tütək və s. Böyük sözünə bu zaman ölçü vahidi kimi götürülür.

Böyük balaban da balabanın böyük növü deməkdir. Lakin ötən əsrin (XX) sonlarında yaradılan bəm və ya bas adlandırılan balabanlar borularının ölçülərinə görə böyük balabanlardan xeyli uzundur. Və bu səbəbdən balaban sözünün əvvəlində işlədilən böyük sözü əhəmiyyətini itirməkdədir və sənətkarlar tərəfindən son illər az işlədilir.

47. BÖYÜK NAĞARA

Tarixin keşməkeşli yollarından müasir dövrümüzdə qədər gəlib çıxan alətlərimizdən biri də zərbə çalınan nağaraadır. Bir sıra alətlər kimi nağaranı da sənətkarlarımız müxtəlif cür adlandırmışlar: böyük nağara, cürə nağara, çiling nağara, çombağ nağara, çubuq nağara, əl nağarası, kiçik nağara, qaba nağara, qoltuq nağara, qoşanağara, orta nağara, toy nağarası və s.

Böyük nağara dedikdə nağaranın gövdəsinin iri forması nəzərdə tutulur. Belə nağaraları ifaçılar çubuqlarla səsləndirirlər.

Belə sazları bəzən «tavar» və ya «ana» saz da adlandırılır. Sazların müxtəlif ölçülü və müxtəlif növlü olması (bax: ana saz) əsasən aşıqların sas diapazonunun müxtəlifliyi ilə əlaqədardır. Əksər kişi sazçalanların, aşıqların səsləri tenor olduğundan, onlar böyük və ya bəzən orta sazdan istifadə etməyə üstünlük verirlər. Qadın aşıqlarımızın əksəriyyətinin səsi isə soprano olduğundan, onlar cürə sazla çalıb oxumağı xoşlayırlar.

Böyük saz digər sazlardan ölçüsünə görə, daha doğrusu böyüklüyünə görə seçilir.

Əslən Qərbi Azərbaycanın Basarkeçər diyarından olan el sənətkarı Xəlil Göyçəli ifa zamanı böyük sazlara üstünlük verir.

Xəlil Göyçəli

49. BÖYÜK TÜTƏK

Tütəklər ölçüsünə görə iki cür olur: böyük və kiçik tütəklər. Amma tütəklərin müxtəlif növləri də var: çoban tütəyi, pikkolo tütək, kiçik tütək, böyük tütək, gil tütək, quş tütəyi.

Böyük tütəklərin borusu uzun olduğundan kiçik ölçülü tütəklərə nisbətən səsi bəm olur. Bu səbəbdən də alətin səsi kiçik tütəklər kimi qışqırıqlı deyil, yumşaq səslənir.

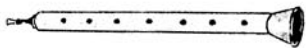
Böyük tütək bu alətin böyük formasına deyilir. Əvvəllər müxtəlif ölçülü tütəklər hazırlanırdı. Azərbaycanda peşəkar xalq çalğı alətləri orkestri (1931) və ansambllar (1941) yaradıldıqdan sonra tütəklərin ölçüləri standartlaşdırıldı. Musiqi kollektivlərimizdə nəfəs alətləri, o cümlədən tütək inH (si) kökündə nizamlanır.

50. BÖYÜK ZURNA

Zurnalar müxtəlif ölçülərdə hazırlandığından müxtəlif cür də adlandırılmışdır. Bəzən zurna ifaçıları böyük zurna deyimindən də istifadə edirlər. *Böyük zurna borusu ən uzun olan zurnalara deyilir* (bax: qaba zurna).

¹ Evliya Çələbi (1611-1679). «Səyahətnamə», I cild. İstanbul, 1938, səh 643.

51. BUĞ

Buğ gildən hazırlanmış ən qədim çalğı alətlərimizdəndir¹. Təəssüf ki, bir çox alətlərimiz kimi buğ da ömrünü tez başa vurmuş, dövrü-

müə qədər gəlib çıxmamışdır.

İranda, Cənubi Azərbaycanın (Şuş dağının əyində yerləşən) Cığamış şəhərində arxeoloji qazıntılar zamanı 8 min illik tarixə malik saxsı qab tapılmışdır². Bu saxsı qabın üzərində kiçik sazəndə dəstəsi (ansambli) təsvir edilmişdir: əlini qulağına qoymuş müğənni sanki oxuyur və çəngəçalan (simli alət), buğ (nəfəs aləti, bəzi mənbələrdə mizmar və ya qara zurna kimi təqdim edilir. Məncə, bu alət daha çox zurnanın «əcdadı» şəxsnəfə³ və ya sura bənzəyir – A.N.), qoşanağara və təbil kimi zərb alətləri ifaçıları müşayiət edirlər.

Buğ türk sözüdür. Su və ya başqa nəm cisim qızdırıldıqda damcı zərrələrindən ibarət dumanabənzər buxar yaranır. Bu da buğ adlanır. Fikrimizcə, alət adını hazırlanma prosesindən götürmüşdür. Nəm gil bişirilərkən nəmişliyi çəkilənə qədər buğlanma prosesi gedir. Nəm gil tam quruduqdan sonra buğ itir. Ehtimal olunur ki, sənətkarlar alətə ad qoyarkən bu amili nəzərə almışlar. Bəlkə də, alətin səsi bəm, boğuc olduğundan ona buğ adı vermişlər.

Sənətsünəşliq namizədi Fuad Əzimli «buq», «buuk», «buğ» sözlərinin ərəbcə «boru» mənasında işlədildiyini bildirir. O, bütün boruşəkilli nəfəs alətlərinin ümumi adının ərəblərdə buğ adlandığını qeyd edir⁴.

52. BUNQAR

Bunqar bəzən quş tütəyi, giyid, müxtəlif quş adları ilə və ya burbuq da (bax: burbuq, giyid, bildirçin düdüyü, quş tütəyi) adlandırılır. Ümumiyyətlə, eyni çalğı alətinin müxtəlif çin adlandırılmasına tez-tez rast gəlirik. Bunqar haqda Ə.Bədəlbəyli «Musiqi lüğəti»⁵ kitabında çox yığcam yazır: «Bunqar – musiqi aləti». Təəssüf ki, bunqarın sözcüyü və quruluşu haqda heç bir məlumat verilmir.

Bunqar gildən hazırlanmış qədim nəfəs alətidir. Çalğı alətləri peşəkar

¹ S.Ələsgərov, S.Abdullayeva. «Azərbaycan xalq çalğı alətləri və orkestrləşdirmə», Bakı, «Maarif» 1996, səh. 22.

² Ə.Hüseyni. Göstərilən mənbə.

³ F.Əzimli. «Azərbaycan xalq musiqisinin qısa lüğəti», Bakı, «Hərbi nəşriyyat», 2000, səh.26.

⁴ Ə.Bədəlbəyli. Göstərilən kitabı, səh.31.

(yaradıcılıq cəhətdən nümunəvi sayılan, akademik səslərə və geniş diapazonla malik alətlər) və qeyri-peşəkar (kiçik diapazonlu, el arasında ara-sıra işlədilan, qeyri-akademik səslərə malik olan) alətlərə bölünür. Bunqar da qeyri-peşəkar çalğı alətlərimizdəndir.

Alət əsasən müxtəlif quşları (göyərçin, bülbül, şanapipik, alabaxta və s.) xatırladan formalarda hazırlanır¹. Bunqarın səsuyadıcısı tütəyin dilçəyi kimi fitli hazırlanmış və «quş»un quyruq hissəsində yerləşdirilmişdir. «Quş»un qanadları üzərində 2-3 sayda çalğı dəlikləri açılır. Alətin çalğı dəlikləri (səsləri) az olduğundan diapazonu da çox kiçikdir. Başqa xalqlarda da belə alətlərə təsadüf etmək olur.

Bunqar sözünün etimologiyasını araşdırarkən bir sıra maraqlı fikirlər meydana çıxır. Belə ki, sözün birinci hissəsi «bun» dilimizin çoxdan itirdiyi arxaik sözlərdən olaraq dərđ, qınc, sıxıntı və s. mənaları bildirir. «Bun» sözünə «Kitabi Dədə Qorqud» dastanında da tez-tez rast gəlirik: «bun oldu», «bunlu oldu», «bunladı» və s.

Bunqar sözünün ikinci hissəsi «qar» sözdüzəldici şəkilçi kimi işlədilir. Dilimizdə işlədilan belə sözlərdən «yonqar», «donqar», «musiqar» və s. misal çəkmə bilərik.

Nəticə olaraq, bunqarın sözcüyü «qəmli», «qüssəli» və ya «qəm-qüssə dağıdan» alət kimi başa düşülə bilər.

Bunqarın ərəb sözü «minqar»dan yaranması da ehtimal olunur. «Minqar» ərəbcədən dilimizə «dimdik» mənasında tərcümə edilir.

53. BURBUQ

Yuxarıda bunqar alətini təqdim edərkən (bax: bunqar) onun bəzən giyid, müxtəlif quş adları ilə, burbuq və ya quş tütəyi adlandırıldığını bildirmişdik. Burbuq aləti də bişmiş sarı gildən müxtəlif quşların (göyərçin, bülbül, çəpərdibi, alabaxta, şanapipik və s.) formasında hazırlanır. Alətdə 3 müxtəlif yüksəkli, ardıcıl səslər ifa edilir. Lakin ifaçı dodağının vəziyyətini, üfürmə bucağını dəyişməklə bir neçə əlavə səslər də çala bilər. Amma bu səslər qeyri-akademik, dəqiq olmayan səslərdir. Deməli, burbuq qeyri-peşəkar nəfəs alətidir.

Burbuq sözünün «bülbül»ə istinadən yarandığı ehtimal olunur.

¹ F.İbrahimov. «Qədim musiqi aləti», «Elm və həyat» jurnalı, Bakı, 1990, № 6.

54. BURĞU

Borusu üzərində heç bir çalğı dəliyi olmayan bir sıra nəfəs alətlərimiz olmuşdur ki, bunlardan nəfir, gəvdum, gəranay, sur, şaxnəfir, şeypur və burğu (boru) alətlərini misal çəka bilərik. Burğu və boru müxtəlif cür adlandırılısalar da eyni alətlər hesab edilir (bax: boru). Alətin borusunun üzərində çalğı dəlikləri olmadığından səslərin dəyişməsində əllərin heç bir rolu yoxdur. İfaçı əllərindən yalnız burğunun uzun (təxminən 3 metr) borusunu saxlamaq üçün istifadə edirdi. Ümumiyyətlə, burğu tipli alətlərdə ardıcıl səsdüzümü yoxdur. Alətdə yalnız bir tonallıqda üçsəsli – deyak ki, do, mi və sol səsləri ifa edirdi. Bu səbəbdən alətdən yalnız signal kimi (ritmik fiqurasıvalar şəklində) hərbcilər, ovçular, səyyahlar istifadə etmişlər. Ə.Marağalı alətlərdən bəhs edən əsərində¹ burğunun adını çəkir. Burğunun adını İ.Nəsiminin (1369-1417) şerlərində də rast gəlirik².

Burğu sözü dilimizdə burmalı fikrini bildirir.

55. BÜLBAN

Bülban e.ə. yaranan, Yaxın Şərqi ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda geniş istifadə edilən, hazırda unudulmuş çalğı alətlərimizdəndir.

Bülbanın səsəyadıcısı sümsünün səsəyadıcısı kimi hazırlanır. Belə səsəyadıcılardan, yəni ağızlıqlardan tulum və sümsü alətində də istifadə olunur. Bu səbəbdən bülban, tulum və sümsü alətlərinin səslərində oxşarlıq vardır. Alət zahirən cürə zurnaya oxşasa da borusunun içərisində lap kiçik diametrlili dəlik açılır. Bülbanın qıf şəkilli aşağı hissəsinin, borunun içərisindən çıxan hava dəliyinin kənarları qapalı qalır. Nəfəs alətlərimizdən yalnız bülbanda bu üsuldan istifadə edilmişdir.

Bülban alətinə az da olsa müasir dövrdə Özbəkistanın Xarəzm vilayətində rast gəlmək olur. Özbəklər aləta bəzən bulaman, balaman, balaban da deyirlər. Lakin bülbanın istər səsinin tembri, ahəngi, istər xarici görkəmi, istərsə də səsəyadıcısının Azərbaycanda geniş istifadə edilən balabana heç bir oxşarlığı yoxdur.

Bülbanın sözaçımı «bül»-bol, çox, «aban» isə səs, ün mənalarını bildi-

rir. Nəticə olaraq bülban – «bol səslili» alət kimi başa düşülür. Burada «bol» sözü alətin çalğı dəliyinin, daha doğrusu səslərin çoxluğuna işarədir. İlk dövrlər nəfəs alətlərinin (qədim ney, sümsü, tulum və s.) 3-6 çalğı dəliyi olmuşdur. Bülbanın isə 8 belə dəliyi vardır (7-si üst tərəfdə, 1-i arxada). Bəlkə də səslərinin çoxluğuna görə aləti bülban adlandırmışlar.

Alət haqqında Ə.Bədəlbəyli yığcam məlumat verir¹.

56. CƏNG

Bəzən cəng ilə cəng alətləri (bax: cəng) yalnız olaraq eyniləşdirilir. Aydınlıq gətirmək üçün xatırladıyıq ki, cəng santurabənzər çalğı alətlərimizdəndir (bax. santur). Yəni bu alət simli alətlər qrupuna aid edilsə də zərblə, çubuqlarla və ya quş lələkləri ilə səsləndirilən çalğı

alətidir. Cəng isə müasir arfaya bənzəyir və arfanın «əcdadı» sayılır (bax: arfa).

1683-1684-cü illərdə Azərbaycanda olmuş alman təbiətşünası, həkim, səyyah Engelbert Kempfer (1651-1716) ölkəmizdə rastlaşdığı qutu şəkilli, dördbucaq formasında, çoxlu simləri olan cəng aləti haqqında məlumat verir².

Cəng aləti hazırda Özbəkistan və Tacikistanda özünün ən yüksək inkişaf dövrünü yaşayır.

Məşhur tacik musiqişünası və müğənnisi Dərviş Əli Cəngi (XVI əsrin II yarısı və XVII əsrin əvvəllərində yaşamışdır) dövrünün ən məşhur cəngçaları olduğundan xalq ona Cəngi təxəllüsü vermişdir. Onun yazdığı «Risaleyi musiqi» adlı elmi əsərin (II variantı «Təhfətüs-sürur» - yəni «Sevinc təhfəsi» adlanır) 1-6-cı fəsilləri musiqi elminə, 7-12-ci fəsilləri isə musiqiçilərin həyatına həsr edilib. Əsərdə o, bir sıra çalğı alətləri – tənbur, ney, ud, cəng və s. haqqında dəyərli məlumatlar vermişdir.

Bir sıra orta əsr şairlərimizin əsərlərində də cəng və ya cəng adlı alətlərin adlarına tez-tez rast gəlirik. Çox zaman şerlərdə yalnız alətin

¹ Ə.Bədəlbəyli. Göstərilən kitabı, səh.31.

² Kaempfer E. Amoenitatum exoticarum politico-physico-medicae Fasciculus. V. Lemgoviae, 1712, p. 740-745.

¹ Ə. Marağalı. Göstərilən mənbə, səh. 77.

² «İmadəddin Nəsimi». Bakı, «Azərbaycan», 1973, səh.14

adı çəkilib. Bu zaman cəng və ya çəng alətlərinin hansı haqda söhbət getdiyini müəyyənləşdirmək çətin olur. Məsələn, Ş.İ.Xətai (1486-1524) qəzəllərinin birində yazır¹:

Süfətin oxusa gülşəndə mütrib,
Könül fəryadı cəngü nəyə bənzər.

Cəng – fars sözü olub dilimizə vuruş, döyüş, dava kimi mənələrdə tərcümə edilir. Təsadüfi deyil ki, milli gülşən yarşları indinin özündə də «Cəngi» rəqsinin sədalanı altında keçirilir.

Alət səsləndirilərkən simlər quş lələyi və ya nazik (elastik) çubuqlarla döyürlər. *Fikrimizcə, alətə səsləndirmə üsuluna, yəni döyüclənməsinə görə cəng adı veriliblər.*

Cəng aləti ötən əsrin sonlarında «Dastan» folklor ansamblında istifadə edilmişdir. Aləti Azərbaycanca həmin illərdə Vidadi Nüsrətəoğlu çalırdı.

57. CƏRƏS

Cərəs ərəbcə zəng, zıncırov mənalarını bildirir (bax: zəng). Ə.Bədəlbəyli «Musiqi lüğəti» kitabında² cərəsin – kiçik zəng olduğu bildirilir. Bəzi mənbələrdə (N. Gəncəvinin əsərlərində)³ alət cərəs kimi təqdim edilir (bax: cərəs).

Ş.İ.Xətəinin⁴ və Nəsiminin⁵ şerlərində də cərəsin adına rast gəlik.

58. CİNCİROV

Cıncırov kiçik ölçülü zənglərə deyilir (bax: zıncırov). Alətə bu adı fikrimizcə, çıxardığı cıncıltılı səslərə görə vermişlər. Yəni cıncıltı sözü dilimizdə dəmir və ya başqa metal şeylərin bir-birinə və yaxud başqa şeylərə toxunarkən çıxardığı səslərə deyilir. Belə səslərin sözlə təqlidi «cinq-cinq» kimi tələffüz olunur.

¹ Şah İsmayıl Xətai. «Əsərləri», I cild, Bakı, «Azərnaşır», 1975, səh. 101.

² Ə. Bədəlbəyli. Göstərilən kitabı, səh. 79.

³ Nizami Gəncəvi. «Xəmsə» («Sirlər xəzinəsi»), Bakı, «Gənclik», 1981, səh. 5.

⁴ Şah İsmayıl Xətai. Yəne orada, səh. 198.

⁵ «İmadəddin Nəsimi». Bakı, «Azərnaşır», 1973, səh. 48.

59. CİBÇİQ

Cibçiqin adına Ə. Marağalının əsərlərində rast gəlik¹. Cibçiq aləti də qədim nəfəs alətlərimizdən olub, Azərbaycanda orta əsrlərdə istifadə edilmişdir. Bu barədə çoxcildli ASE-də Çin aləti şəndən (və ya şenq) bəhs edilərkən məlumat verilir² və cibçiqin şen tipli alət olması bildirilir. Xatırladaq ki, şen alətindən Çində müasir dövrdə də istifadə edilir. Deməli, şenə istinadən cibçiqi asanlıqla bərpa etmək mümkündür.

Cibçiq sözü çox güman ki, toyuq, xoruz, cücə kimi ev quşlarını çağırmaq üçün çıxarılan quş səsinin təqlidindən – «cib-cib»dən yaranmışdır.

Görünür yarandığı dövrlərdə alətə ifa edilən musiqilər quşların səslərinin imitasiyası, təqlidi olmuşdur. Və bu səbəbdən alətə ilk dövrlərdə «cib-cib» deyilmiş, sonralar «cib-cib» cibçiq kimi tələffüz olunmuşdur.

Xatırladaq ki, şenin (və ya şenq) sözacımı şenlik aləti kimi izah oluna bilər.

Yuxarıda hazırda Çində istifadə edilən şenq alətinin şəklini görürsünüz.

60. CİFT KOS

Bu alət haqda S.Abdullaeyva «Народный музыкальный инструментарий Азербайджана» kitabında məlumat verir³. *Adından bəlli olduğu kimi cift kos qoşa kosdan ibarət olub, çubuqlarla səsləndirilirdi.* Cift kos eyni ilə at kosu alətidir (bax: at kosu). Alətin rəsminə orta əsr Təbriz miniatürlərində rast gəlmək olur.

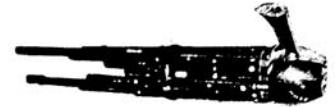
¹ Ə. Marağalı. Göstərilən mənbə, səh. 77.

² Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. X cild, Bakı, 1987, səh. 492.

³ S.Abdullaeyva. «Народный музыкальный инструментарий Азербайджана», Bakı, «Elm», 2000, səh 26-27, 137 (rus dilində).

Vidadi Nüsrətəoğlu

61. CİFTİ SAZ (CÜFTİ SAZ)

Müasir sazların simləri üç-üç qoşulur. Yəni hər üç sim bir səs hökmündə, unison (eyni adlı səsle) köklənir. Elə sazlar da var ki, simləri cüt-cüt, yəni iki-iki qoşulmaqla, hər iki sim bir səs hökmündə köklənir. Belə sazlar cifti (və ya cüfti) sazlar adlanırlar.

Cifti (cüfti) fars sözü olub, dilimizdə cüt, qoşa mənalarını bildirir. Cifti saz dedikdə simləri qoşalaşdırılmış 6 simli saz növü başa düşülür.

62. CÜRƏ BALABAN

Cürə balaban borusunun kiçikliyinə görə digər balabanlardan fərqlənir. Qədimdə balabanın bu növü sənətkarlar tərəfindən yaradılmış və müəyyən əlverişli məqamlarda istifadə edilmişdir. Məsələn, «Şur» muğamının «Maye»si və ya «Sarənc» hissələri cürə balabanda şirin səslənir.

Cürə balaban kiçik ölçülü balaban deməkdir (bax: pikkolo və kiçik balabanlar).

Alətin ən mahir ifaçılarından biri də Mübariz Atayev (1934-2000) idi.

Mübariz Atayev

63. CÜRƏ NAĞARA

Cürə nağaralardan müasir dövrdə rəqs kollektivlərində geniş istifadə edilir. Rəqqaslar belə nağaraların müşayiəti ilə rəqs etməyi xoşlayırlar. Çünki cürə nağaralarının sağanaqlarının diametri kiçik olduğundan zil səslənir.

Cürə sözü kiçik ölçü mənasında işlədilir. Deməli, cürə nağara sağanağı kiçik ölçülü nağara deməkdir.

Respublikamızda alətin ən mahir ifaçılarından Azərbaycan Dövlət Rəqs ansamblının solisti Hüseynağa Yəhyayev (1945-1999) sayılırdı.

H. Yəhyayev

Cürə saz ölçüsünə görə Azərbaycanda istifadə edilən sazların ən kiçiyinə deyilir. Çox zaman belə sazlardan qadın ifaçılar istifadə edirlər. Çünki cürə sazlar həm çəkisinə görə yüngül olur, həm də zərif, incə məxluq olan qadınların əksəriyyətinin səsi soprano olduğundan onlar üçün belə sazlarda çalıb-oxumaq daha rahat və əlverişlidir.

Qədimdən xalqımızın ustad sənətkarları bəzi alətlərin kiçik formasını hazırlamış və həmin alətlərin əvvəlində cürə sözü də əlavə etmişlər. Məsələn: cürə saz, cürə ney, cürə zurna, cürə tütək, cürə balaban və s. Cürə alətlərin səsləri müvafiq normal növünə (həmcinsinə) nisbətən zil səslənir. Bu səbəbdən qədimdə yaradılan ansamblalarda – sazəndələr, zurnaçılar, aşıqlar belə alətlərdən geniş istifadə edərmişlər. Elə müasir dövrdə də peşəkar xalq çalğı alətləri ansambl və orkestrlərimizdə cürə alətlərin səslərinə böyük ehtiyac vardır. Yəni geniş diapazonlu əsərlər ifa edilərkən müəyyən məqamlarda çalğı alətlərimizin həm normal, həm də cürə növləri səsləndirilir.

Cürə sazı respublikamızda ən çox təbliğ edən tanınmış sənətkar, Azərbaycanın əməkdar artisti Rəhilə Həsənovadır.

Rəhilə Həsənova

65. CÜRƏ TÜTƏK

Tütəyin cürə növündən qədim dövrlərdən istifadə edilmişdir. *Ölçüsünə görə tütəklərin ən kiçiyi cürə tütək adlanır.* Cürə tütəyə bəzən pikkolo tütək də deyirlər (bax: pikkolo tütək). Belə tütəklərin borusunun uzunluğu kiçik olduğundan digər tütəklərə nisbətən səsi qışqırılıq xır.

El sənətkarı, usta Qasım Qasımlı udun cürə formasını hazırlamışdır. *Cürə dilimizdə kiçik mənasında işlədilir.*

Cürə udlar adı udlardan qoluna bağlanan pərdələrə görə fərqlənir. Alətə pərdələr səslərin daha dəqiq ifa olunmasından ötrü yerləşdirilmişdir. Cürə udun 3 qoşa köklənən və bir «sərbəst» adlanan simləri vardır. Nəticədə alətə 7 sim bağlanır. Dekanın üzərində bəzəkli rezinator dəliyi açılır.

Folklorumuzun bilicisi, tarzən Abdul Həşimov həm də udun mahir ifaçılarından.

Abdul Həşimov

67. CÜRƏ ZURNA

Cürə zurna kiçik ölçülü zurna deməkdir. Bəzən belə kiçik ölçülü zurnalara ayaq tavar zurna da deyirlər. Lakin cürə zurnadan da kiçik zurnalar hazırlayırlar: orta cürə və ayaq cürə (bax: orta cürə, ayaq cürə zurnalar). Türk mənbələrinə¹ görə cürə zurnanı Cəmsid icad etmişdir.

68. CÜFT (CÜT) NAĞARA

S.Abdullayevanın verdiyi məlumata görə atın, dəvənin və ya filin belində yerləşdirilən cüft-kos aləti ərəb ölkələrində cüft (cüt) nağara adlanır².

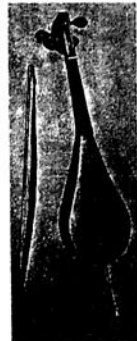
Cüft nağara qoşalaşmış zərb aləti deməkdir.

Çalğı alətlərimiz sırasında ən «cavan»ları yayla, yəni kamanla səsləndirilən simli alətlərdir. İlk yaylı alətlərin Azərbaycana ərəb ölkələrindən gətirildiyi güman edilir (təxminən VII-VIII əsrlərdə). Çığanə alətindən isə ən azı XI əsrdən Azərbaycanda istifadə edilmişdir. Qətran Təbrizi, İmadəddin Nəsimi¹, Seyid Əzim Şirvani (1835-1888) dönə-dönə şeirlərində çığanəni vəsf etmişlər.

Bəzi mənbələrdə çığanə adlı zərb və nəfəs alətlərindən də Azərbaycan ərazisində istifadə edildiyi haqqında məlumat verilir.

Çığanənin sözaçımı haqqında maraqlı fikirlər mövcuddur. *Türkiyəli alim B. Ögel çoxcildli «Türk kültür tarixinə giriş» kitabında musiqişünas alim Radlofa istinadən çığanə sözünü «çanaq», yəni çanaq sözündən yarandığını bildirir. Onun fikirlərinə görə «çanaq» sözü «çanak», «çaganak» və sonda «çığanə» kimi tələffüz olunmuşdur. Deməli, Radlof alətin səslənməsində böyük akustik rolu olan «çanaq»a görə çığanə adlandırılmışı deyir.*

Məncə, çığanə sözünün yaranmasında başqa fikirlər də ola bilər. Bəlkə də çığanə türk sözü çığa, yəni körpə sözünə istinadən yaranmışdır. «Anə» sözdüzəldici şəkilçi kimi «çığa» sözünə birləşərək əvvəlcə «çığanə», sonralar «çığanə» kimi tələffüz olunduğu güman edilir. Bildiyimiz kimi «anə» şəkilçisi dilimizdə bir sıra isimlərlə birləşərək yeni sözlər əmələ gətirir: şahənə - şahlara layiq; yeganə - bir dənə; şairanə - şairsayağı; mərdanə - mard-cəsinə və s. Çığanə sözünün də kökünü çığa (körpə) kimi qəbul etsək, nəticədə «çığa + anə», yəni «çığanə» sözü çığayabənzər kimi başa düşülə bilər. *Burada söhbət çalğı alətindən getdiyindən, onun səsinin körpə, çığa səsi ilə müqayisə edildiyi - çığa kimi çağlaması fikrinə gəlirik. Təsədüfi deyil ki, dahi Ü.Hacıbəyli çığanəyə qohum alət olan kamançanın səsinə də insan səsinə bənzədir: «Uzun səslə, telli musiqi alətlərinin yeganə nümayəndəsi*

Munis Şərifov

¹ Evliya Çələbi. Göstərilən əsəri, I cild, səh. 641.

² S.Abdullayeva. Göstərilən əsəri, səh. 420, (rus dilində).

¹ İ.Nəsimi. «Seçilmiş əsərləri». Bakı, «Azərneşr», 1973, səh. 172.

² B. Ögel. Göstərilən əsəri, IX cild, səh. 274.

kamançadır. Kamançada çalınan musiqi səsə daha mükəmməl və insanın səsinə daha yaxındır».

Çağana aləti M.Kərimov tərəfindən XX əsrin sonlarında bərpa edilmiş və hələlik yalnız rəhbərlik etdiyi «Qədim musiqi alətləri» ansamblında istifadə edilir. Aləti respublikada kifayət qədər tanınmış sənətcə, mahir kamançaçalan Munis Şərifov ifa edir.

70. ÇAHARPARƏ

Çaharparə idiofonlu, yəni özüsəslənən, qədim zərbə çalınan çalğı alətlərimizdəndir. Alət qara rəngli abnuz ağacından hazırlanırdı. İdiofonlu alətlər ən qədim çalğı alətlərindən sayılır. Belə alətlər Daş dövrünün Paleolit mərhələsində – insanların heyvanlar aləmindən ayrılması döv-

ründə (təxminən 2,7 milyon il əvvəl) yaradılmışdır.

Çaharparə – iki fars sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. «Çahar» - dörd, «para» - isə parça, hissə, tikə mənalarda dilimizə tərcümə edilir. Deməli, çaharparə dörd hissədən, parçadan ibarət çalğı aləti deməkdir.

İdiofonlu çalğı alətlərindən, o cümlədən çaharparədən mahir qoşanağaraçalan, «Koroğlu» ansamblının solisti Hamlet Hacımirzəyev geniş istifadə edir.

H. Hacımirzəyev

71. ÇAHARTAR

Çahartar – qədim simli, mizrabla səsləndirilən tənbur alətinin növlərindən biridir. İran musiqişünası Ruhulla Xalığın verdiyi məlumat² görə çahartar alətini Səfəvilər dövlətinin başçısı, görkəmli şair Şah İsmayıl Xətəinin atası Şeyx Heydər³ icad etmişdir. Deməli, çahartar XV əsrdən çalğıçılarımız tərəfindən istifadə edilmişdir. XVII əsr musi-

qi mədəniyyətimiz haqqında Evliya Çələbi¹ «Səyahətnamə» əsərində dövrünün ən məşhur çahartarçalanı azərbaycanlı Muradağa Naxçıvanlının adını çəkir. O, əsərdə qeyd edir ki, Türkiyə sultanları vaxtı ilə Azərbaycan xalqının ən yaxşı incəsənət ustalarını, çalib-oxuyanlarını və rəqqaslarını Türkiyəyə köçürmüşlər. Türkiyə sultanı IV Murad görkəmli çahartarçalan, bəstəkar M. Naxçıvanlıni da İstanbula köçürmüşdür².

Çahartar yarıya bölünmüş armudabənzər çanağa və uzun qola malikdir. Alət 4 simdən ibarətdir. Simlərin 2-sində əsas melodiya ifa olunur, digər 2 simdən isə ahəngdar musiqi fonu, yəni rezonans yaratmaqdan ötrü istifadə edilir. Çahartar – fars sözü olub, dilimizdə «dörd simli» çalğı aləti kimi başa düşülür. Buradakı tar sözünün müasir tar alətinə heç bir aidiyyəti yoxdur, tar sözü sim, tel mənasında işlədilmişdir.

Hazırda çahartardan Azərbaycanda «İrs» folklor ansamblının bədii rəhbəri Sidqi Mustafayev istifadə edir.

Sidqi Mustafayev

72. ÇALPARƏ

Çalparə, çaharparə - müxtəlif cür adlandırılsa da eyni alətlərdir (bax: çaharparə). Alətin adındakı «çal» feli vurmaq, döyəcləmək fikrini bildirir. Bu fikir bir daha təsdiq edir ki, ən qədim çalğı alətlərimiz idiofonlu, zərbə səsləndirilən alətlər olub. Yəni «çal» (vur, döyəclə) sonralar bütün növlərdən olan alətlərimizə şamil edilmiş və «çalğ» sözü yaranmışdır. Çalparə sözünün ikinci hissəsindəki «parə» isə fars sözü olub dilimizə parça, hissə, tikə mənalarda tərcümə edilir. Deməli, «çalparə» sözü bir neçə hissədən ibarət «ağac parçasını çalma» kimi başa düşülür.

S.Abdullayevaya görə çalparə həm də barmaq zilinə deyiblər (bax: barmaq zili)³.

¹ Üzeyir Hacıbəyli. «Əsərləri», II cild, Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1965, səh. 223.

² Vaqif Əbdülqasimov. Göstərilən kitabı, səh. 4.

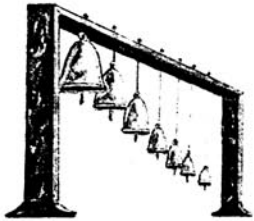
³ Şeyx Heydər 1488-ci ildə Xızıda rəhmətə gedib və orada da dəfn olunmuşdur.

¹ Tam adı Evliya Çələbi ibn Dərviş Məhəmməd Zillidird

² H.Araslı. «XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi», Bakı, ADU nəşriyyatı, 1956, səh. 80-82.

³ S.Abdullayeva. Göstərilən əsəri, səh. 422 (rus dilində).

73. ÇAN

Çan idiofonlu (özünsələnən) qədim çalğı alətlərimizdən olan zəng alətinin bir növüdür. Yazılı mənbələrə görə XII əsrdən sənətkarlar hər b aləti kimi çandan geniş istifadə etmişlər. N.Gəncəvinin «İskəndərnamə»¹ poemasında, İ.Nəsiminin qəzəllərində² çanın adına rast gəlirik.

Çan türk sözü olub Azərbaycanca müasir dövrdə zəng sözü ilə əvəz edilmişdir. Lakin Türkiyədə çağdaş dövrümüzə də bu sözdən geniş istifadə edilir: əl çanı – əl zəngi; kilsə çanı- kilsə zəngi; təhlükə çanı – həyəcan zəngi; çan çiçəyi – zınqırovotu və s.

Fikrimizcə çan sözü alətin çıxardığı səsini təqlidi nəticəsində yaranmışdır. Yəni alət dəmirdən hazırlanmışdır və içərisində olan mil şəkilli hissə də dəmirdən düzəldildiyindən alət səsləndirilərkən mil şəkilli dəmir hissə dəmir gövdəyə döyüclənir və nəticədə alətdən «çan! çan!» səsləri ətrafa yayılır. Alətdən ara-sıra məişətdə də istifadə edilir.

74. ÇARTAR (ÇATAR)

Çahartar qısaldılmış şəkildə bəzən çartar kimi və ya çatar kimi də tələffüz edilir (bax: çahartar). Çartarın adına XVII əsrin II yarısında Azərbaycanda səyahətdə olmuş alman E.Kempferin³ və türk E.Çələbinin⁴ əsərlərində rast gəlirik. Azərbaycanın xalq artisti Əfrasiyab Bədəlbəyli də «Musiqi lüğəti»⁵ əsərində çatarı təqdim edir.

¹ N. Gəncəvi. «İskəndərnamə», Bakı, «Yazıçı», 1982, səh.341.

² İ.Nəsimi. «Fərs divanı», Bakı, «Azərnaşır», 1977, səh.111.

³ Kempfer E. Göstərilən mənbə.

⁴ E.Çələbi. Göstərilən əsəri.

⁵ Əfrasiyab Bədəlbəyli. Göstərilən kitabı, səh. 78.

75. ÇEŞD

Çeşd yay ilə, yəni kamanla çalınan simli musiqi alətidir, dövrümüzdə qədər gəlib çıxmamışdır. *Çeşd sözü, fikrimizcə, çeşid, fərqli mənasında işlədilmişdir. Yəni ifa tərzinə, səsləndirilmə üsuluna görə yayla çalındığından mizrabla çalınan digər alətlərdən fərqləndirilmişdir. Çeşd aləti haqqında Ə. Bədəlbəyli «Musiqi lüğəti» kitabında məlumat verir.*

76. ÇƏĞANAQ

Araşdırmaçı Əlihüseyn Dağlı olduqca qiymətli «Ozan-qaravəlli» adlı əlyazmasında bir sıra çalğı alətləri ilə bərabər çəğanaq alətini də təqdim edir².

Çəğanaq kamanla çalınan simli alətlərimizdəndir. Bu alət Cəfər Cabbarlı (1899-1934) adına Azərbaycan Dövlət Teatr muzeyində musiqi alətləri kolleksiyasında nümayiş etdirilir.

S.Abdullayeva «Народный музыкальный инструментальный Азербайджана» kitabında çəğanaq haqqında dolğun məlumat verir³.

Çəğanaq və eləcə də digər kamanlı alətimiz çəğanaq müxtəlif quruluşlu alətlər olsalar da, sözləşmələri eyni cür izah edilə bilər (bax: çəğanaq). *Yəni çəğanaq sözünün də çanaq və ya çəğə sözlərinə istinadən yaranmışdır ehtimal olunur. Məncə hər iki alətin adının əsasında sağanaq sözü durub. Sağanaq ələyə, xəlbirə, qavala keçirilən çənbərə deyilir. Çəğanağın çanağı eyni ilə dəfən, qavalın sağanağını xatırladır.*

77. ÇƏHƏSDƏH

Təbiətşünas, həkim və səyahətçi Engelbert Kempfer 1683-cü ilin sonu, 1684-cü ilin əvvəllərində Azərbaycanda səyahətdə olmuş, Səfəvilər dövləti və onun mədəniyyəti haqqında maraqlı xatirələr yazmışdır. E.Kempfer Azərbaycanda istifadə edilən çalğı alətlərindən cəng (simli, zərb aləti), tənbur, setar, çahartar, santur, kamança, yaylı qobuzabən-

¹ Əfrasiyab Bədəlbəyli. Göstərilən kitabı, səh. 78.

² Ə.Dağlı. Göstərilən mənbə.

³ S.Abdullayeva. Göstərilən əsəri, səh 45, 50, 74, 90, 91,137 (rus dilində).

zər alət, zurna, musiqar, dəf, qaval, dairə, çəhəsdəh və s. haqqında məlumat verir¹. E.Kempferin yaşadığı dövrü nəzərə alsaq, çəhəsdəh alətdən XVII əsrdə Azərbaycanda istifadə edildiyi böllü olur. Çəhəsdəh udabənzər, mizrabla çalınan simli alətlərimizdəndir. Lakin uddan fərqli olaraq qoluna 7-8 pərdə bağlanır. Alətin qoşalaşdırılmış səkkiz simi olmuş və hər iki sim eyni adlı səslə, unison köklənmişdir. Deməli,

İlgar Dağlı

çəhəsdəh alətində müxtəlif yüksəkli dörd açıq çəm ifa etmək mümkün imiş. Yəni hər cüt, qoşa sim bir səslə hökmündə olmuşdur. Təəssüf ki, bir çox çalğı alətlərimiz kimi çəhəsdəh də tarixin keşməkeşli yollarında itib-batmış, zəmanəmizə qədər gəlib çıxmamışdır.

Fikrimizcə, çəhəsdəh fars sözü cəhəndənin təhrif olunmuş formasıdır, yəni ona istinadən yaranmışdır. Cəhəndə - dilimizə yüngül, yumşaq, elastik mənalarında tərcümə olunur. Bu fikirləri qəbul etsək, çəhəsdəh yumşaq səsə malik alət kimi başa düşülməlidir.

Çəhəsdəh alətinin miniatür formasını Sumqayıt şəhərində yaşayan el sənətkarı İlgar Dağlı bərpa etmişdir.

78. ÇƏNG

Qədim çəng aləti müasir arfanın «əcdadı» hesab edilir (bax: arfa). Klassik şairlərimizdən Qətran Təbrizi, Nizami Gəncəvi, Əhvədi Marağalı² (1274-1338), Qazi Bührhanəddin (1344-1398)³, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai⁴, Məhəmməd Füzuli (1494-1556) əsərlərində çəng alətinin dönə-dönə vəsf etmişlər. Bu mənbələrə istinad etsək, ən azı XI əsrdən (Qətran Təbrizinin yaşadığı dövrdə) Azərbaycanda çəngdən istifadə edildiyi aydın olur. Lakin ötən əsrin ikinci yarısında Həmədan yaxınlığında. Cığamışda tapılan qaba əsasən bu bölgədə çəng alətindən eramızdan bir neçə min il əvvəl istifadə edildiyi məlum olur. Mütəxəssislər tapıntının 8 min illik tarixi olduğunu bildirirlər⁵. Qabın üzərində tarixi ba-

¹ Kempfer E. Göstərilən mənbə.

² Əhvədi Marağalı. «Cami-cəm» poeması, Bakı, «Azərnaşr», 1970, səh. 25.

³ Q.Bührhanəddin. «Divan», Bakı, «Azərnaşr», 1988

⁴ Ş.İ.Xətai. «Əsərləri», Bakı, «Azərnaşr», I cild, 1975, səh. 140; II cild, 1976, səh. 98.

⁵ Ə.Hüseyni. Göstərilən mənbə, səh.4.

xımdan 2 qiymətli rəsm çəkilməmişdir: 1-ci rəsmdə əlində simli (qopuz və ya tənburabənzər) alət olan ifaçının ətrafında musiqiçilər, rəqqaslar və əlçalan tamaşaçılar təsvir edilir. 2-ci rəsmdə isə əlini qulağının dibinə qoyub (klassik xanəndələr kimi) sanki zildə zəngülə vuran xanəndə və onu müşayiət edən musiqiçilərin - çəngçalan (simli), buğ (nəfəs aləti, bu daha çox sur və ya şaxnəfirə bənzəyir - A.N.), qoşanağara, təbil (və ya nağara) çalanlarının (zərb alətləri) təsviri verilir.

Deməli, adı çəkilən alətlərdən Azərbaycan ərazisində 8 min il əvvəl istifadə edilib.

E.Kempfer (XVII əsr) məşhur xəritəsində (bax: qumrov) gövdəsi üçbucaq şəklində olan altı simli arfayabənzər çəng aləti haqqında məlumat verir².

Çəng aləti öz adını fikrimizcə, səsləndirilmə tərzindən götürmüşdür. Yəni çalğı zamanı ifaçı hər iki əlinin barmaqları ilə simləri dartaraq, çəngələməklə səsləndirir. Həmçinin ifa zamanı ifaçının barmaqlarının vəziyyəti məişətdə işlədiyimiz çəngəli xatırladır.

Əsli fars sözü olan çəng dilimizə iki mənada tərcümə edilir: 1. Pəncə. 2. Haqqında söhbət etdiyimiz çalğı aləti.

Bəzən yalnız olaraq çəng aləti çəng kimi təqdim edilir, «ç» samitinin «c» ilə əvəz olunması sözün mənasını tam dəyişir. Çəng sözü də fars sözüdür, dilimizə vuruş, döyüş, dava mənasında tərcümə olunur (bax: çəng). Təsədüfi deyil ki, Azərbaycanda «Çəngi» adlı qəhrəmanlıq rəqsi yaranmış və pəhləvanlar zurnaçılar tərəfindən ifa edilən «Çəngi» sədələri altında gülləşirlər. Azərbaycan ərazisində orta əsrlərdə bir-birindən kəskin fərqlənən həm çəng, həm də çəng alətlərindən istifadə olunmuşdur. Gördüyünüz kimi bir hərfli (ç və ya c) bağlı səhlənkarlıq tamam başqa, fərqli məna doğurur.

Çəng aləti Məcnun Kərimov tərəfindən XX əsrin sonlarında bərpa edilmiş, sənətkarların ixtiyarına verilməmişdir. Hələlik çəngdən yalnız «Qədim musiqi alətləri» ansamblında Fəzilə Rəhimova istifadə edir.

Sonda xatırladaq ki, alətin yarandığı ilk dövrlərdə (8 min il əvvəl) çəng deyil, başqa cür məsələn, əyri adlandırıldığı ehtimal olunur.

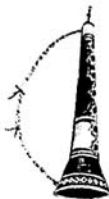
Fəzilə Rəhimova

² Kempfer E. Göstərilən mənbə.

Çərəs idiofonlu (özüsəslənən) qədim zərbə səsləndirilən çalğı alətlərimizdəndir. Əslində *ərəb sözü olan «çərəs» dilimizə zəng, zıncırov mənalarında tərcümə edilir* (bax: çərəs). Lakin az-əi türkləri bəzən alətə çərəs də deyiblər. N.Gəncəvinin məşhur «İskəndərnamə»¹, «Sirlər xəzinəsi»² əsərlərində çərəsin adına rast gəlirik. Deməli, hələ XII əsrdə çərəsdən xalqımız çalğı aləti kimi istifadə etmişdir. Klassik şairlərimizdən İ.Nəsimi³ və M.Füzulinin⁴ də şeirlərində çərəs təsvir edilir.

80. ÇIĞIRTMA

Çığirtma – ağacdən hazırlanan, zurnayabənzər qədim Azərbaycan nəfəs alətlərindən hesab edilir. Unudulmuş, sıradan çıxmış çalğı alətlərimizdəndir. Çığirtma sözü alətin səsinin qışqırılı, çığirtılı olmasından xəbər verir. Çığirtma zurnanın qədim adlarından biridir. Alətin adına Ə. Bədəlbəylinin «Musiqi lüğəti»⁵ kitabında rast gəlirik. Bəzi bölgələrdə zurnanın məşasına da çığirtma deyirlər.

81. ÇINCIQ

Bu alətin adına Ə.Bədəlbəylinin «Musiqi lüğəti» kitabında rast gəlirik.

Çinciq aləti qamış və ya qarğıdan hazırlanmış qədim nəfəs alətlərimizdəndir. Aləti müxtəlif uzunluqda olan bir neçə qarğını yanbayan bağlayaraq hazırlayırlar. Çinciq demək olar ki, musiqarla eyni quruluşlu alətdir, baxmayaraq ki, müxtəlif cür adlanırlar.

Çinciq sözünün etimologiyasına nəzər yetirək. Azərbaycan dilində fel kimi işlədilən çınlamaq, çınlama, çınlatmaq kimi sözlərin kökü çındır. Belə fellərlə xüsusən nakam şairimiz Mikayıl Müşfiqin (1909-1938) yaradıcılığında tez-tez rastlaşırıq:

¹ N. Gəncəvi. «İskəndərnamə», Bakı, «Yazıçı», 1982, səh.337.

² N. Gəncəvi. «Sirlər xəzinəsi», Bakı, «Gənclik», 1981, səh.15.

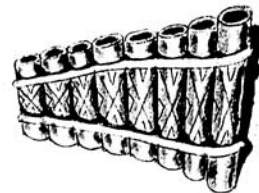
³ «İmadəddin Nəsimi», Bakı, «Azərbaycan», 1973, səh.48.

⁴ M.Füzuli. «Seçilmiş əsərləri», Bakı, «Maarif», 1983, səh.67.

⁵ Ə. Bədəlbəyli. Göstərilən əsəri, səh.78.

⁶ Yəne orada.

Qoy çınlasın varlığın,
Ömrün bəxtiyarlığın
Şadlıq kamançasında.
Və yaxud
Söyləyiniz dastanını,
Çınlatınız kamanını
Gözəlliyin, daşqın sular!
M.Müşfiq başqa bir şeində yazırdı:
Yeni sazın tellərini çınladan,
Beynəlmiləl havasından yarandıam.

Deməli, çın sözü, səs, ün mənalarında işlədilmişdir. Çinciq sözünün ikinci hissəsi «cıq» isə sözdüzəldici şəkilçi kimi dilimizdə işlədilərək, özündən əvvəl gələn sözlərin, isimlərin əzizləmə, kiçiltmə mənalarını bildirir: *almacıq, yanaqcıq, qalacıq və s. Nəticə olaraq çinciq sözünü kiçik səslə, həzin səslə alət kimi qəbul etmək olar.*

82. ÇINQIRAQ (CINQIRAQ)

Çinqırağ da idiofonlu (özüsəslənən) qədim zərbə alətlərimizdəndir. N. Gəncəvinin «İskəndərnamə»¹ poemasında çinqırağın adına rast gəlirik. Çinqırağ zənglərin nisbətən kiçik ölçüsünə deyilir. Metaldən hazırlanan çinqıraqlardan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilirdi: insanları ibadətə çağırmaq; cinləri qovmaq; bəzi xəstələri sağaltmaq üçün (qədim insanlar buna inanırdılar) və yaxud satıcılar dükanı açarkən aləti səsləndirməklə ətrafdakilərə dükanın açıq olduğunu bildirdirdilər.

Çinqırağı yellətdikdə konusvari metal gövdənin içərisində kiçik metal parçalar, millər gövdəyə dəyir və alətdən cingilti səslər eşidilirdi.

Qədimdə qapıdan asılan zəngləri çinqırıq adlandırdılar. Məncə çinqırağ elə çinqırıq sözüne istinadən yaranmışdır. Çın sözü (bax: çinciq) səs, ün mənalarını bildirərək və qırıq sözü ilə birləşərək çinqırıq sözü, «qırıq səslə» alət anlayışı yaranmışdır. Çinqırağı və eləcə də digər zəngləri aramla yellətdikdə qırıq-qırıq səslər alınır. Elə alətin də bu xüsusiyyəti nəzərə alınaraq çinqırağ adlandırılması güman edilir.

¹ N. Gəncəvi. «İskəndərnamə», Bakı, «Yazıçı», 1982, səh.98-99.

Çiling nağaralardan əsasən zurnaçılar dəstəsində istifadə edilir. Belə nağaraların ölçüsü kiçik, dəriləri isə nisbətən qalın və davamlı olur. Çiling nağara əl ilə deyil, bir cüt çilinglə səsləndirilir. İfaçı hər əldə bir çiling tutub nağaranı döyəcəkdir. Çiling nağara mütləq çombaq nağaranın müşayiəti ilə ifa edilir. Çünki çiling nağaralarda güclü vurğular vurulmur. Yalnız

müxtəlif xırdalıqlar, ritmlər çalınır. Bu ritmlərin güclü vurğuları isə çombaq nağarada səslənir.

Çilinglər zoğal ağacının düz budağından qoşanağaranın çubuqları şəklində hazırlanır, lakin bir qədər qısa olur.

Çiling nağaradan Ələkbər Heydəralioğlu tez-tez istifadə edir.

Ə. Heydəralioğlu

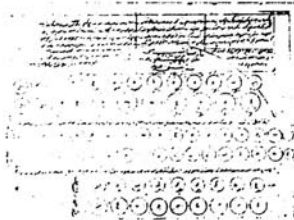
84. ÇİNİ KASA SAZI

Ə. Marağalının icad etdiyi çalğı alətlərindən biri də çini kasa sazı adlanır¹. O, bu aləti ilk dəfə 1378-ci ildə yanvar (779, ramazan) ayından Ərdəbildə Səfəvilərin ikinci Şeyxi Sədrəddinin hüzurunda çalıb.

Çini kasa sazı 76 müxtəlif ölçülü kasanın ibarət olub. Kasalara su tökməklə səsləri tənzimləyirdilər və onlar üç cərgədə, sıra ilə düzülürdü²: I cüt sırada 22, II cüt sırada 36, III cüt sırada 18 kasa. Kasaları qoşa çubuqla səsləndirirdilər.

Kasalar çinidən hazırlandıqından alət çini kasa sazı adlanır.

Ə. Marağalı çini kasa sazının şəklini «Məqasidül-əlhan» və «Fəvaid əşərə» əsərlərində təqdim edir. Çini kasa sazının cizmi Murad Bardaqçının «Marağalı Əbdülqadir» kitabından götürülüb³. Cizim Ə. Marağalının əlyazmasıdır.

¹ M. Müsəddiq. «Klassik musiqimizin gənəşi», Bakı, «Qobustan» jurnalı, 1977 № 1, səh. 73.

² Z. Səfərova. «Əbdülqadir Marağalı», Bakı, «Təbriz», 1997, səh. 24.

³ Murad Bardaqçı. «Marağalı Əbdülqadir», İstanbul, Pan Yayınçılıq, 1986, səh. 109.

Hacı Rza (Namiq)

Sənətkarlar arasında quş tütəyi, çoban tütəyi, böyük tütək, kiçik tütək, pikkolo tütək, gil tütək kimi deyimlərdən istifadə edilir. Bu deyimlərdən ən qədimi çoban tütəyidir. *Tütək alətini çobanlar icad etdiyindən alətə çox zaman çoban tütəyi də deyirlər.* Tütək düdük (bax: düdük) alətinə istinadən hazırlanmışdır. Çobanlar musiqi xəzinəmizə «Çoban bayatı» adlı muğam, «Xan Çobanı», «Kəçiməməsi», «Çobanlar» və s. kimi rəqslər bəxş etmişlər. Ümumiyyətlə, tütəkdə hər hansı musiqi ifa edilərkən gözəlrimizin önündə meşələr, çaylar, bulaqlar, şalalələr, dağlar və s. canlanır. Qədimdə çobanların peşəkarlıq səviyyələri tütəyi nə cür çalmaları ilə qiymətləndirilirdi. Ustad tütək çalan çoban məhsuldarlığına görə digər çobanlardan fərqlənir. Tütək çobana və həm də sürüsünə qulaq yoldaşı olur, mal-qara tütəyin sədaları altında su içir, otlayır, dincəlir və s. Bu səbəbdən çobanlar müxtəlif mövzularda musiqilər bəstələmişlər: «Sürünü suya endirmə», «Sürünü otarma», «Sürünü geri döndərmə», «Sürünü yatırtmaq» və s.

Şəkildə gördüyünüz çoban Hacı Rza tütək çalmağı da çox xoşlayır.

86. ÇOĞUR (ÇOĞIR)

Orta əsrlərdə geniş istifadə edilmiş, təcridən unudulmuş çalğı alətlərimizdən biri də çoğurdur. Çoğurdan Səfəvilər dövlətinin banisi Şah İsmayıl Xətəinin yaşadığı dövrdə də geniş istifadə edilmiş.

M. Kərimovun bərpa etdiyi çalğı alətləri arasında çoğur da vardır. Çoğur simli, mizrabla səsləndirilən alətlərimizdəndir. Bəzi mənbələrdə bu alət çoğur, çoğor və ya çuxur kimi təqdim edilir².

Fikrimizcə çoğur çuxur sözündən yaranmışdır. Çuxur dilimizdə bir neçə mənada işlədilir: 1. Yer səthindən aşağı çök-müş, ovulmuş sahə. 2. Dərin nimçə, dərin qab.

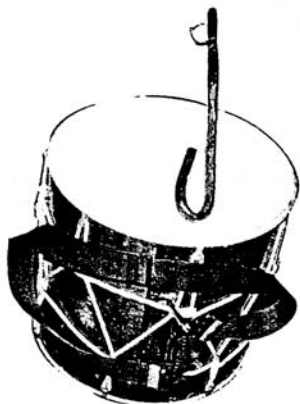
¹ Temel Hakkı Qara Həsən. «Çalğuların dili» musiqi sözlüyü, İstanbul, Bestem Yayınçılıq, Göksu Mətbəçilik sənaye və ticarət, 1999, səh. 109.

² Ə. Bədəlbəyli. Göstərilən əsəri, səh. 79.

Məncə, alətin çanağı kötükdən hazırlanarkən içi ovulmuş və çanaq dərin qaba bənzədilmişdir. Aləti də çanağında açılan çuxura görə elə ilk dövrlər çuxur adlandırmışlar. Təsədüfi deyildir ki, ASE-də¹ orta əsrlərdə alətin çuxur, çoğor, çoğur kimi adlandırıldığı da göstərilir. Sonralar çuxur sözü çoğur kimi tələffüz edilmişdir. Çoğur sözünün çağırmaq felindən yarandığı da ehtimal olunur.

Hazırda çoğurdan M. Kərimovun rəhbərlik etdiyi «Qədim musiqi alətləri» ansamblında istifadə edilir.

87. ÇOMBAQ (ÇOMBAQ-ÇUBUQ) NAĞARA

Çombaq nağara bu alətin çombaqla səsləndirilən növünə deyilir. Belə nağaralar böyük ölçüdə olur. İfaçı bir əli ilə aləti qoltuğu altında saxlayır, digər əlində isə çombağı tutaraq ritmin ancaq güclü vurğularını nağarada səsləndirir. Bildiyimiz kimi melodiaların, həmçinin ritmlərin güclü və zəif vurğuları olur. Çombaq nağarada yalnız güclü vurğular ifa edilir. Həmçinin alət mütləq çiling nağara ilə birlikdə səslənir və bu alətlər birlikdə dolğun ritmi ifa edir və bir-birini tamamlayırlar (bax: kos).

Xatırladaq ki, bəzən sənətkarlarımız arasında çombaq-çubuq deyiminə də istifadə edilir. Bu zaman ifaçı bir əlində çombaq, digər əlində isə nazik

çubuq tutaraq aləti döyəcəklərlə səsləndirir. Belə olduqda ifaçı həm güclü, həm də zəif vurğuları eyni zamanda səsləndirir.

Çombaq zoğal ağacının nisbətən qalın, düz budağından hazırlanır. Çünki belə çombaqlar daha möhkəm, dözümlü olur. Çombağın dəriyə vurulan hissəsini toxmaq şəklində, azca geriyyə əyilmiş formada hazırlayırlar, belə olduqda güclü zərbə ilə vurulan çombaq dərinə cırmır.

Çombaq nağaradan güclü səsləli alətləri (zurnaçılar dəstəsini) müşayiət edərkən, əsasən açıq səma altında, meydanlarda istifadə edilir.

88. ÇOVQAN (ÇÖVKƏN)

Ə.Xaqaninin şerlərində¹ çovqan alətinin adına tez-tez rast gəlirik. Çovqan qədim türk hərbi alətlərindən sayılır. Ordu hücumu başlamazdan əvvəl hərbi orkestrin önündə səsləndirilən çovqan həm yürüşün başladığını bildirir, həm də ifa olunan təranənin vəznini, ritmini saxlayır.

Alət uzun bir dirəyə bağlanmış zənglər, zınqırov və çınqıraqlardan ibarətdir. Çovqanın dirəyi, sapı yerə vurularaq səsləndirilir.

XVI əsrdən etibarən bəzi Avropa ölkələrinin hərbi orkestrlərində çovqanabənzər alətlərdən istifadə edilir.

Keçmişdə çovqan adlı at üstündə ucu əyri çombaqla oynanan «top-top» oyunu da olmuşdur ki, bəzən həmin oyunda istifadə olunan iri topu da çovqan adlandıırıblar.

Şəkildə gördüyünüz çovqanın miniatür forması İlqar Dağlıya məxsusdur.

89. ÇUBUQ NAĞARA

Nağaranın çubuqla çalınan növünə çubuq nağara deyilir. Çubuq nağaranı da səsləndirərkən eyni ilə çiling nağarada olduğu kimi ifaçı dərinin bir üzünə qoşa çubuqlarla döyəcəkdir (bax: çiling nağara). Lakin çubuq nağaranın üstünlüyü odadır ki, belə nağaralar iri olduğundan ifaçı tək bütün funksiyaları yerinə yetirə bilər. Yəni həm güclü və həm də zəif vurğuları ifa edir. Alət əsasən ifaçının kəmərinə bağlanır. Çubuqları da zoğal ağacının düz budağından, qoşanağaranın çubuqları ölçüsündə hazırlayırlar.

Çubuq nağaradan açıq səma altında, meydanlarda zurnaçılar dəstəsində sənətkarlar həvəslə istifadə edirlər.

Zərb alətlərinin mahir ifaçısı Sahib Bünyadzadə çubuq nağaradan ara-sıra istifadə edir.

Sahib Bünyadzadə

¹ ASE- Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, X cild, Bakı, 1987, səh. 450.

¹ Ə.Xaqani. «Seçilmiş əsərləri», Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı. 1956, səh. 97.

89. DAİRƏ

Yazılı mənbələrə görə Azərbaycanda XVII əsrdən geniş istifadə olunmuş, sonralar təcridən sıradan çıxmış dairəni şərti olaraq «mühacir» alət adlandırmaq olar. Bu alətdən hazırda Orta Asiya xalqları geniş istifadə edirlər. 1683-1684-cü illərdə Azərbaycanda səyahətdə olmuş alman səyyahı E.Kempfer bir sıra çalğı alətlə-

rimiz, o cümlədən dairə haqqında dəyərli məlumat verir¹. O, xatirələrində dəfələ dəfələ dairəni müqayisə edir, aralarındakı azacıq fərqi göstərir. Dairə də məzhər, dəf, dıncır və qaval kimi bir üzlü zərb alətidir.

Dairə arəb sözü olub bütün nöqtələri mərkəzdən bərabər məsafədə olan qapalı həndəsi fiqur deməkdir. Görünür, alət formasına, xarici görkəminə, quruluşuna görə dairə adlandırılmışdır.

Dairə alətindən ara-sıra müğənni Nadir Ağazadə istifadə edir.

Nadir Ağazadə

90. DAMBUR (DAMBURA, DOMBRA)

Türkiyəli alim, professor B. Ögel «Türk kültür tarixinə giriş» adlı çoxcildli kitabında tənbur haqqında yazır: «Tənbur adından köklərini alaraq, türklər arasında dambura, dombra şəklində gəlişən və yayılan bu çalğının adı və özü türklərə aid bir çalğı olduğu üçün önəmli».

Elə həmin kitabda; M.S.Slobinə istinadən B. Ögel yazır ki, əsl özbək dütərləri damburadan (tənburdan – A.N.) çox türk-mən-dütərlərinə bənzəyirmiş. Deməli, türk dünyasında tənbur sözü uzun müddət dambura kimi səslənib.

Azərbaycanın Zaqatala və Balakən bölgələrində yerli sənətkarların dambur adlandırdıqları simli, mizrablı alətdən geniş istifadə olunur. Çalov şəkilli gövdəsi və gövdənin aşağı tərəfində diş şəklində çuxuntular olan dambur tənburun bir növü hesab edilir. Dambur iki simlidir.

¹ Kempfer E. Göstərilən mənbə.

² B.Ögel. Göstərilən əsəri, IX cild, səh. 149.

³ Yəni orada, səh.133.

Dambur alətinin adına XIII əsrdə yazılmış «Dastanı Əhməd Hərəmi»də rast gəlirik¹.

Azərbaycanın məşhur aşığılarından olan Molla Cumanın (1855-1920)² ən çox sevdiyi alət dambur olmuşdur. O, şeirlərində damburu dönə-dönə vəsf etmiş, alətin səsinədən ilham almışdır.

Dambur və ya dambura sözləri mənə, tənbur sözünün Zaqatala və Balakən bölgələrinin yerli ləhcəsi ilə deyimidir (bax: tənbur). Belə olduqda damburu Zaqatala və ya Balakən tənburu da adlandırmaq olar.

92. DARBUKA

Darbuka aləti vaza, qədəhəbənzər, bir üzlü zərb alətidir. Şərqi ölkələrində çox geniş istifadə edilən bu aləti azəri türkləri «zərb» adlandırırlar (bax: zərb). Orta əsrlərdə darbukanın kiçik forması Azərbaycan ərazisində təbilbaz adlanıb (bax: təbilbaz).

XX əsrin 70-ci illərində populyar estrada müğənnisi Hüseynağa Hədiyevin rəhbərlik etdiyi ansamblı darbuka deyimindən istifadə edilirdi. Ansamblın konsertmeystri, istedadlı, virtuoz qarmonçalı, müğənni Hüseyn Bakılı³ konsert salonlarında, toyda, düyündə kollektivin üzvlərini təmaşaçılara təqdim edərkən «...Tanış olun: darbukada zərb alətlərinin mahir ifaçısı Hüseynağa Əliquliyev» - söyləyirdi.

Bəzi mənbələrdə darbukanın yunan mənşəli söz olması barədə məlumat verilir. Çalğı alətlərinin tədqiqatçısı Loyd Müller (Lloyd Miller) «Musical instruments of

Hüseynağa Əliquliyev
(1951-1979)

Hüseynağa Hədiyev
(1946-1994)

Hüseyn Bakılı

¹ «Dastanı-Əhməd Hərəmi». Bakı, «Gənclik», 1978.

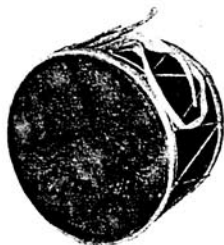
² Molla Cuma təxəllüsüdür. əsl adı Süleyman Saleh oğludur.

³ Hüseyn Bakılı xalq artisti Hacıbaba Hüseynovun (1919-1993) qardaşı oğludur.

the east»¹ əsərində bu aləti darbakka (və ya darbukka) adı ilə ərəb çalğı aləti kimi təqdim edir.

Darbuka sözü, mənca, darboğazlı alət anlayışını ifadə edir. Əgər alətin xarici görkəminə fikir versək, gövdəsinin kənarlardan orta hissəyə doğru get-gədə daraldığını görürük. Bəlkə də türklər bunu nəzərə alıb aləti darbuka adlandırmışlar.

93. DAVUL

Davul alətinin adı ilə bir sıra çalğı alətlərimizlə yanaşı kultürümüzün zirvəsi olan «Kitabi Dədə Qorqud» dastanında tez-tez rastlaşırıq². Dastan VII əsrdə qələmə alınsa da, oradakı bir sıra tarixi-siyasi hadisələr, adət-ənənələr və s. olaylar oğuzların ibtidai dövrü ilə, yəni III-IV əsrlərlə səsləşir. Hətta dastanın bir sıra boylarının yaranması eramızdan çox-çox əvvəlki illərə gedib çıxır. Deməli, davul da e.ə. yaranmış çalğı alətlərimizdəndir.

Əski türklərdə davul - köbürge, kuvruq, tuğ da adlandırılıb. Çox zaman davul da sancaq, bayraq, xütbə, sikkə və s. məşhurlar kimi müqəddəs tutulmuş, hakimiyyət simvolu sayılmışdır.

B.Ögel davul sözünün ərəblərin «tabl» sözünə (zərbə kimi tərcümə olunur) istinadən yarandığını qeyd edir. B.Ögel «Türk kultür tarixinə giriş» əsərində³ XI əsrdə yaşamış məşhur Orta Asiya alimi, filoloq və folklorçusu Kaşqarlı Mahmudun davul haqqında fikirlərinə istinadən yazır ki, davul sözü türklərdə ovçuluq sənətinin inkişafı ilə əlaqədar yaranmışdır. O, davulun yarandığı ilk vaxtlar «quş davulu» kimi adlandırıldığını bildirir. Ovçular öyrədilmiş ov quşları - doğan və ya şahinləri gəriyə, yanlarına çağırmaqdan ötrü güclü səslə davulları səsləndirər və quşlar davulun səsinə görə sahiblərinin yerini təyin edər, onların yanına qayıdarmış.

Davul bəzi türk mənbələrində «tavul» («Kitabi Dədə Qorqud» dastanında) və ya «tovul» (qırğız türklərinin qədim «Manas» dastanında) adlandırılıb. «Tovul» - bir növ öyrətmək, başa salmaq deməkdir. Ara-sıra azəri türkləri

Cavanşir Qasımlı

də tovlamaq (öyrətmək, qızdırmaq, tələ qurmaq və s.) sözündən istifadə edilirlər.

Davul aləti respublikamızda təcridən unudulmuş, sıradan çıxmışdır. 1990-cı ildən «Günaydın» ansamblında Cavanşir Qasımlı davul alətindən istifadə edir. Populyar muğənni Ruhəngiz Allahverdiyeva davuldan respublikamızda ilk dəfə olaraq mahnı janrında («Turan ellərinə salam» mahnısında, sözləri Cəfər Cabbarlının, musiqisi bu sətirlərin müəllifi Abbasqulu Nəcəfzadənin) istifadə etmişdir.

94. DAVULUMBAZ

Davulumbaz zərbə çalınan qədim, unudulmuş çalğı alətlərimizdəndir. Alətin sağa-nağı qazanabənzər formada olmuş və çubuqlarla səsləndirilmişdir.

Davulumbaz sözü iki hissədən ibarətdir: «davulum» və «baz». Davulum sözünün kökünü qədim zərb alətlərimizdən biri olan davul sözü təşkil edir (bax: davul) və bu haqda davul alətini təqdim edərkən geniş məlumat vermişik. «Um» isə mənsubiyyət şəkilcisidir. Deməli, davulum - mənim davulum, baz sözü isə burada məşğuliyyət mənasını ifadə edir.

95. DƏBDƏBƏ

Dəbdəbə orta əsrlərdə orduda istifadə edilən zərb alətlərimizdəndir. Alət minik heyvanlar fil, dəvə və ya atın üzərində (hər iki tərəfdə - sağ və solda) yerləşdirilirdi¹. Dəbdəbə qoşa çubuqla səsləndirilirdi (bax: fil kosu; at kosu; dəvə kosu).

S.Abdullayeva alman alimi və səyahətçisi Adam Olearinin (1603-1671) xatirələrini şərh edərkən, onun «barabanlar» adlandırdığı alətlərin dəbdəbə və dəf olduğunu qeyd edir².

Xatırladaq ki, A.Oleari 1636-cı ildə Şlezviq-Holşteyn səfirliyinin nümayəndə heyətinin tərkibində katib və daha sonra məsləhətçi kimi Azərbaycanın Şamaxı və Ərdəbil şəhərlərində olmuşdur. O, bir sıra çal-

¹ «Musical instruments of the east» (Şərq musiqi alətləri) by Liloyd Miller. Eastern Arts, 1978, səh. 33 (ingilis dilində).

² «Kitabi Dədə Qorqud». Bakı, «Yazıç», 1988, səh. 115.

³ B.Ögel. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 201.

¹ S.Abdullayeva. Göstərilən əsəri. səh.46, (rus dilində).

² Yəni orada, səh 53-54.

ğlı alətlərimiz haqda çox qiymətli xatirələr yazıb¹.

Fikrimizcə, alətdən əsasən təmtəraqlı, dəbdəbəli tədbirlərdə istifadə edildiyinə görə onu dəbdəbə adlandırlar.

96. DƏF

Dəf – bir üzlü zərbə çalınan qaval, dınqır, məzhər və dairə ilə qohum alət sayılır (bax: qaval). Dəf nadir alətlərimizdəndir ki, yarandığı gündən bütün dövrlərdə Azərbaycan ərazisində istifadə edilmiş və zamanəmizə qədər gəlib çıxmışdır.

Filologiya elmləri namizədi Əbülfəzl Hüseyinin verdiyi məlumata görə dəf formalı alətdən Azərbaycan ərazisində ən azı 8 min il əvvəl istifadə edilib².

Əfzəldin Xaqani, Nizami Gəncəvi, Mücirəddin Beyləqani (XII əsr). İmadəddin Nəsimi, Həbib (1470-1520), Məhəmməd Füzuli və digər klassik şairlərimiz dəfi musiqiçilərin sevimli aləti kimi təsvir etmişlər.

XVII əsrin sonunda Azərbaycanda olan alman səyyahı E.Kempfer xatirələrində bir sıra çalğı alətləri ilə bərabər dəf aləti haqda da məlumat verir³.

Nizaməddin Sultan Məhəmməd (1470-1555) rəhbərlik etdiyi orta əsr Təbriz miniatur rəssamlıq məktəbinin görkəmli nümayəndələri Ağa Mirək, Mir Seyid Əli, Məhəmmədi, Mirzə Əli və başqaları əsərlərində bir sıra çalğı alətlərimizlə yanaşı dəfi də təsvir etmişlər.

Dəf – ərəb sözü olub müxtəlif mənalarda işlədilir ki, bu da tələffüzdən asılıdır⁴. Bu sözün bir mənası da dairə, çevrə deməkdir (bax: dairə). Deməli, dəf də dairə kimi bütün nöqtələri mərkəzdən bərabər məsafədə olan qapalı həndəsi fiqurdur. Dəfin sağaşağının kənarlarına metal halqalar keçirilir.

Dəfin respublikamızda ən mahir ifaçısı Azərbaycan Dövlət Tele-

Mahmud Səlah

radio verilişləri şirkəti S.Rüstəmov adına xalq çalğı alətləri orkestrinin solisti və «Qədim Şərq» xalq üçlüyünün bədii rəhbəri Məşədi Mahmud Səlah hesab edilir.

97. DƏM BALABANI

Dəm balabani termini ifaçılar arasında işlədilan sözlərdəndir. Zahirən dəm balabani onun digər növlərindən çox fərqlənir. Dəm balabani adı balabanlardan biridir. Lakin belə alətlərdən dəm balabani kimi istifadə edərək sənətkarlar onun səsoyadıcısı olan «ağızlığın» (qamış-müştyü) xüsusi üsulla hazırlayırlar. İfa zamanı belə «ağızlıqlar» çox nəfəs aparmır.

Dəm balabanının ifaçılarını dəmkəş adlandırlar. Onların vəzifəsi digər ifaçıları müşayiət etməkdir. Yəni dəmkəşlər ifa olunan melodiyani fasiləsiz ahəngdar musiqi fonu ilə təmin edirlər. Dəmkəşlik çox çətin peşədir. İfaçıdan xüsusi hazırlıq və yüksək mütləq musiqi duyumu tələb olunur. Həmçinin dəmkəş fiziki cəhətdən də qüvvətli olmalı, nəfəsi düzgün alıb-verməli, səsleri təmiz ifa etməlidir. Bu proses belə baş verir: dəmkəş ifa zamanı ovurdlarını hava ilə dolduraraq şişirdir və lazım olan məqamda yanaq əzələlərinin köməyi ilə havanı (nəfəsi) müəyyən təzyiqlə alətə üfürür. Eyni zamanda çalğıni kəsmədən burunla nəfəs alır.

Dəmkəş fars sözüdür, «dəm» və «kəş» sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib. Sözün birinci hissəsi dəm dilinizdə bir neçə mənada işlədilir: 1. qısa vaxt; an; hər dəm; bir dəm və s. 2. Dəm alma – çay dəmi, aq dəmi. 3. Dəm olmaq – sərxoş, məst olmaq. 4. Dəm qazı – qaz, kömür və s. tam yanmaması natiçəsində əmələ gələn boğucu, zəhərli qaz. 5. Dəm vermək – nəfəs, nəfəs çəkmək.

Dəmkəş sözündə «dəm» - yuxarıdakı versiyalardan sonuncu variant - «nəfəs çəkmə»yə daha uyğundur. Sözün ikinci hissəsi «kəş» isə çəkmək kimi dilimizdə istifadə edilir: məsələn qayğıkəş – qayğıçəkmək, cəfakəş – cəfa çəkmək və s. Deməli, dəmkəş – musiqişünaslıqda ahəngdar musiqi fonu saxlamaq kimi qəbul edilir.

Dəm balabani dedikdə isə balabanın dəmkəşlərin istifadə etdiyi növü nəzərdə tutulur.

Respublikamızda ən mahir dəmkəşlərdən biri də Ə.Bakıxanov adı-

Ağamalı Əlibabaoglu

¹ A. Oleari. «Описание путешествия в Москву и через Москву в Персию и обратно», СПб, 1906 (ASE VII gild, səh 339).

² Ə.Hüseyni. Göstərilən mənbə.

³ Kempfer E. Göstərilən əsəri.

⁴ «Ərəb və fars sözləri lüğəti». Bakı, «Yazıcı», 1985, səh. 149.

na xalq çalğı alətləri ansamblının üzvü Ağamalı (Baba ləğəbidir) Əlibaba oğludur.

98. DƏNBƏAL (DƏNBAL)

S.Ələsgərovun S.Abdullayeva ilə birgə yazdıqları «Azərbaycan xalq çalğı alətləri və orkestrləşdirmə» kitabında¹ gövdəsinin yan tərəfində əltutanı olan dənbəal haqqında məlumat verilir. Dənbəal silindrik formalı, bir üzlü zərb alətlərimizdəndir.

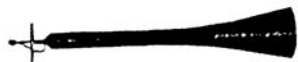
Dənbəalın adına E.Kempferin (XVII əsr) xatirələrində rast gəlik (bax: qumrov).² Kempferə görə dənbəal Azərbaycana Hindistandan gətirilib.

Dənbəal sözünün I hissəsi «dənbə» mənə «dəmbədəm» sözünün təhrif olunmuş, qısaldılmış formasıdır. Dəmbədəm farscadan dilimizə saat-basaat, anbaan, hər dəqiqə, hər vaxt və s. mənələrdə tərcümə olunur. Sözün II hissəsi «al» isə burada şənlik mənasında işlədilmişdir. Nəticə olaraq «dənbəal» sözü hər an istifadə edilə bilən şənlik aləti kimi qəbul oluna bilər.

Dənbəal bəzi mənbələrdə təhrif olunaraq «dənbal» kimi də təqdim olunur.

Bir sıra unudulmuş alətlər kimi dənbəalın da miniatür formasını İlqar Dağlı hazırlamışdır.

99. DƏM ZURNASI

«Dəm zurna»sı - dəmkəs zurnaçıların istifadə etdiyi zurnalardandır. Bildiyimiz kimi, zurna aləti əsasən qoşa halda istifadə edilir: birinci zurnaçıya el

arasında «usta» deyilir. Usta əsas melodiyanı ifa edir. İkinci zurnaçı dəmkəs adlandırılır (bax: dəm balabanı). Dəmkəşin vəzifəsi isə «usta»nı musiqi boyu fasiləsiz «dəm» ilə təmin etməkdir. Buna bəzən «züy tutmaq» da deyirlər.

¹ S. Ələsgərov, S.Abdullayeva. Göstərilən əsər, səh. 27.

² Kempfer E. Göstərilən mənbə.

Dəmkəşlik sırf şərq xalqlarına məxsus spesifik çalğı üslubudur. Xüsusən zurna-balaban ifaçılığının inkişafı ilə əlaqədar Azərbaycanda daha geniş yayılmışdır.

Əgər dəm balabanı ilə digər ifaçı və müğənniləri müşayiət etmək mümkün olursa, dəm zurnası ilə bu qeyri-mümkündür. Yəni dəm zurnası ilə ancaq «usta» zurnaçını müşayiət edirlər. *Dəm zurnası zahirən adi zurnanın eynidir. Fərqli yalnız milə bağlanan ikiqat qamışdadır. Dəm zurnaların səsoyadıcısı olan belə qamışları «yüngül» hazırlayırlar ki, dəmkəşi yormasın və belə qamışlar nisbətən asanlıqla üfürülür.*

Adətən dəm zurnası ilə «usta» zurnalarını eyni ağacdən hazırlayırlar. Belə olduqda alətlərin kökü bir-birinə uyğun olur.

Respublikamızda dəmkəs ifaçılar çoxdur. Onların ən tanınmış nümayəndələrindən biri də Baba Salahov (1923-1982) adına xalq çalğı alətləri ansamblının üzvü Həsənağa Nəzərli (1928-2000) idi.

Həsənağa Nəzərli

100. DƏRAY (DƏRA)

Dəray və ya dəra - özüsəslənən (idiofonlu) qədim çalğı alətlərimizdəndir. Bəzən dəray (dəra) qumrov və ya qımro da adlandırılır (bax: qumrov). *Dəray (dəra) farscadan dilimizə zəng, zıncırov mənələrində tərcümə edilir.*

Sənətsüənəşliq namizədi Fuad Əzimlinin¹ verdiyi məlumata görə dəra - çox böyük müharibə zəngi olub, özü də ərəb sözüdür. Dəray isə fillərin boğazından asılan zəngin adıdır.

Yazılı mənbələrə görə dəray Azərbaycanda XII əsrdən etibarən yayılıb.

101. DƏVƏ KOSU

Orta əsrlərdə hərbi yürüşlər zamanı dəvələrin belində yerləşdirilən koslar dəvə kosu adlandırılırdı (bax: kos, fil kosu, kosnağara, at kosu, öküz kosu, ana kos).

¹ F. Əzimli. Göstərilən əsəri, səh. 38.

101. DİNQIR

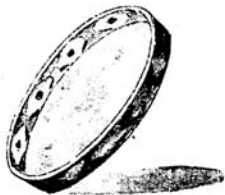
Dınqır qavala oxşayan çalğı alətidir - «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə¹ dınqır haqqında belə məlumat verilir.

Deməli, dınqır dedikdə gözlərimiz önündə dairəvi formalı, bir tərəfi açıq, bir üzünə isə dəri çəkilmiş sağanaqdan ibarət alət canlanmalıdır. Dınqır aləti dəf, qaval, dairə, məzhər (dəriş dəfi) kimi zərb alətləri ilə qohum alət sayılır.

Bəzi mənbələrə görə dınqır «danqır» sözündən yaranmışdır². Danqır - daz, keçəl mənalarda işlədilən arxaik sözlərdəndir. Bildiyimiz kimi heyvan dərisi aşılanmazdan əvvəl dəri tüklü olur. Çalğı alətlərinə dəri çəkmək üçün əvvəlcə hər hansı heyvanın dərisi aşılır və tüklər təmizlənir. Necə deyirlər, tüklü heyvan dərisi «daz», «keçəl» hala salınır və buna da keçmişdə danqır deyərmişlər.

Dilimizdə müasir dövrdə dınqıldatmaq sözündən də ara-sıra istifadə edilir. Xüsusən çalğı alətlərinin astadan çalınmasına və ya qeyri-peşkarlar tərəfindən çalınmasına dınqıldatmaq da deyirlər.

S.Abdullayevanın verdiyi məlumata görə dınqırdan şamanlar dini mərasimlərdə istifadə ediblər³.

102. DİLRÜBA

Bir sıra çalğı alətlərimiz müasir sənətkarlarımız tərəfindən icad edilmişdir. Dılürba da belə çalğı alətlərimizdəndir. Aləti Abşerondakı Qobu kəndinin sakini, el sənətkarı Qasım Qasımlı icad etmişdir. Q.Qasımlı dılürbadan başqa sinəud, yektar, zül-far, zilsaz, bəm tar, neykamança kimi alətlər də yaradıb.

Dılürba simli, mizrabla çalınan alətlərdəndir.

Dılürbanın udun səsinə yaxın gözəl səs tembri, ahəngi var, bir növ udu xatırladır. Tutdan hazırlanan çanağın üzünə dəvə dərisi çəkilir. Alətin 5 simi var: birinci-ikinci simlər və üçüncü-dördüncü simlər eyni adlı səsə, unison köklənir. Beşinci sim

¹ «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti». II cild, Bakı, «Elm», 1980, səh. 121.

² Yəni orada, səh. 121.

³ S.Abdullayeva. Göstərilən əsəri, səh. 441 (rus dilində).

isə şərti olaraq «sərbəst» sim adlanır. Yəni ifa olunacaq muğama, rəq-sə, məhniyə görə bu sim tənzimlənir. Dılürbanın 3 oktava diapazonu vardır.

Dılürba adlı qədimdə çalğı alətimiz olmasa da, klassik muğamatımızda eyni adlı guşə vardır. Bu guşə - «Dılürba», «Bayatışiraz» muğamında «Üzzab»dan sonra xüsusi ritmik çalğılarla səsləndirilir.

Dılürba iki fars - «dil» və «ruba» sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. «Dil» - ürək, «ruba» - isə çəkən mənalarda dilimizə tərcümə olunur. Nəticə olaraq dılürba dilimizdə ürəkəçən, ürəyi cəlb edən, xoşagəcn, könül oxşayan, məftun edən və s. mənalara bədlirir.

Xatırladaq ki, Hindistanda dılürba adlı kamanla çalınan simli çalğı aləti mövcuddur. Bu alətin qolu sitarın qoluna bənzəyir. Çalğı alətlərinin tədqiqatçısı Loyd Müllər¹ kamanlı dılürba haqqında məlumat verir.

Qasım Qasımlı

104. DODAQ QARMONU

Kitabda qarmon alətilə əlaqəli bir sıra başlıqlar altında məlumat verilir (bax: Azərbaycan qarmonu; qarmon; harmon; şərq səsdüzümlü qarmon). Bəzi ifaçılarımız ara-sıra dodaq qarmonundan da istifadə edirlər. Hər bir qarmonçu asanlıqla dodaq qarmonunu çala bilər. Bu zaman ifaçıdan güclü nəfəs tələb olunur.

Aləti ifaçı dodaqla səsləndirirdiyində dodaq qarmonu adlanır.

Dodaq qarmonundan klavişli alətlərin ifaçısı Rauf Məmmədli məharətlə istifadə edir.

Rauf Məmmədli

105. DODAQ QOPUZU

Ağız qopuzuna bəzən dodaq qopuzu da deyirlər (bax: ağız qopuzu).

¹ Loyd Müllər. Göstərilən əsəri, səh. 85,95.

106. DONQAR

Donqar mizrabla çalınan simli alətlərimizdən olub¹. Rus rəssamı Q.Q.Qaqarın (1810-1893) 1840-1850-ci illərdə Qafqazda hərbi xidmətdə olarkən Azərbaycanı da gəzmişdir. O, «Şamaxı rəqqasları» adlı tablосunda bir sıra çalğı alətlərilə yanaşı, donqarı da təsvir edir. Tablo Sankt-Peterburq şəhərində Rus Dövlət muzeyində nümayiş etdirilir.

Donqar sözü dilimizdə insan və ya heyvan bədənində olan çixıntıya deyilir². Çox güman ki, çanağında yöndəmsiz çixıntı olduğuna görə alət donqar adlandırılıb.

107. DÖHÜL

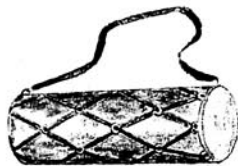
Zərb alətləri qrupuna aid edilən döhlüdə Azərbaycan ərazisində ən azı X əsrdən istifadə edilmişdir. Bunu bir sıra qollan X-XI əsrlərlə səsləşən «Koroğlu» dastanı da təsdiq edir. Dastanda belə bir cümlə var: «Qoca hələ sözünü tamamlamamışdı ki, birdən... döhlü vuruldu».

E.Kempferə istinad etsək, döhlüdə Azərbaycan XVII əsrdə də istifadə edildiyi bəlli olur³ (bax: qumrov).

Döhlü formaca müasir nağaraya oxşaymış, lakin ölçülərinə görə uzunsov olmuş, nağaradan fərqlənmişdir. Döhlü daha çox dənəbəllərə bənzəyirmiş. Döhlü həm çubuqlarla, həm də iki əllə səsləndirilmişdir.

Döhlüdə müxtəlif xalqlar istifadə etdiyindən, döhlü sözünü hər xalq bir cür tələffüz etmişdir: dohul, doxul, dool, dxol, dühul, duhul və s. Ümumiyyətlə, necə tələffüz olunmasından asılı olmayaraq, *döhlü fars sözü - «dü» (iki) və ərəbcə «hüllə» (bəzakli paltar) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir*. Deməli, döhlü - iki üzülü, bəzakli paltar mənasını bildirir. Keçmişdə bayramlarda qəşəng görünsün deyə, bəzən alətin dərilərinin üzərinə bəzakli naxışlar da çəkilirdi. Görünür, alətə bu xüsusiyyətinə görə döhlü adını qoymuşlar.

Musiqişünas L.Müller «dhol» adlı zərb aləti haqqında əsərində məlu-

¹ S.Abdullayeva. Göstərilən əsəri, səh. 63, 65, 136, (rus dilində).

² «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti». II cild. Bakı, «Elm», 1980, səh 137.

³ Kempfer E. Göstərilən mənbə.

mat verir və bu aləti qədim Əfqanıstan aləti kimi təqdim edir¹.

107. DUMBUL

Yazılı mənbələrə görə dumbul aləti Azərbaycanda XVII əsrdə geniş yayılmış. Zərb alətləri qrupuna aid edilən dumbul xarici görkəmi və quruluşuna görə müasir davullara bənzəyirdi. Davul kimi dumbul da həmişə çubuqlarla səsləndiriləmiş.

Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələrindən biri - aktyor, rejissor, müğənni Hüseynqulu Məlik oğlu Sarabski dumbul haqqında yazırdı: «Dumbul əvvəl ağır, sonra sürətli templə çalınardı»².

Dumbul sözü iki hissədən ibarətdir. Sözüün birinci hissəsi «dum»-alət səsləndirilərkən çıxardığı səsin təqlidi, ikinci hissəsi «bul» isə çox, bol mənalarnı bildirir. Deməli, dumbul sözü «güclü səslə, hay-küylü alət» deməkdir.

El arasında bəzən qoşanağara alətinə qoşadumbul da deyilir. Ümumiyyətlə, dumbul sözü həm də zərb alətlərinin ümumi adıdır.

108. DÜDƏK

Düdək - tütək sözünün təhrif olunmuş deyimidir. Əslində tütəyin «əcdad» düdük hesab edilir. Sonralar düdük inkişaf etdirilərək düdək və nəhayət tütək alətinə çevrilmişdir. Məşhur şairlərimizdən Abdulla Şaiq (1881-1959) düdək sözündən şerlərinin birində çox məharətlə istifadə etmişdir³:

Çomaq əldə dolayır dağ, daşı,

Qoyun, quzu, köpək, *düdək* yoldaşı.

Düdək sözünün etimologiyasını öyrənmək üçün düdük alətinin sözaçımını araşdırmaq lazımdır (bax: düdük).

109. DÜDÜK

«Kitabi Dədə Qorqud» dastanında bir sıra çalğı alətləri - zurna, boru, təbil, nağara, kus (kos), davul, o cümlədən düdük kimi alətlərimizin adları çəkilir⁴. Dastanın VII əsrdə qələmə alınmasını və bir sıra boylarındakı tarixi hadi-

¹ Loyd Müller. Göstərilən əsəri, səh. 75,81.

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild. Bakı, «Elm», 1980. səh. 162.

³ Yəni orada, səh.168.

⁴ «Kitabi Dədə Qorqud». Göstərilən mənbə, səh. 94.

sələrin eramızdan əvvəlki illərlə səsleşdiyini nəzərə alsaq, bu alətlərdən hələ e.ə. Azərbaycanda istifadə edildiyi məlum olur.

Düdük bir növ müasir tütək formasında olub. Alətin borusunun üzərində heç bir çalğı dəliyi olmayıb. Düdüyün səsöydücüsü eyni ilə tütəkdəki kimidir, fitlidir. Ona görə də düdüyü tütəyin «əcdadı» hesab edirlər. *İfaçıların aləti üfürərək fitəbənzər səslər çıxarışlar. Belə səslərlə ovçular niyyətli qusqların səslərini təqlid edərək, onlara yaxınlaşmış və asanlıqla ovlanmışlar. Məhz bu səbəbdən düdük sözü əldəci, yalançı səs kimi başa düşülür. Azərbaycanca hətta yalançı, riyakar, həqiqəti təhrif edən adamlara təhqir mənasında bəzən düdük də deyirlər. Türkiyədə isə müasir dildə düdük sözü fit, fıstıq mənasında işlədilir. İdman yarışlarında şərhçinin tez-tez: «hakim düdüyü çalıyor», «hakimin düdüyü susuyor» və s. kəlmələrini eşidirik.*

Düdükdə monoton, yeknəsək, yalançı səslər çıxarılır. Onda heç bir tarana, melodiya ifa etmək mümkün deyil. Lakin mükəmməl tütək alətinin yaranmasında düdüyün böyük rolu olmuşdur.

111. DÜMBƏK

Gövdəsinin bir tərəfi açıq, digər tərəfinə isə dəri çəkilən vazabənzər alətlərimizdən biri də dümbəkdir. Dümbək, təbirə, zərb (türklər bu aləti darbuka, azəri türkləri isə qədimdə təbilbaz adlandırdıqlar) qohum alətlər olsalar da, səslənməsinə, çalğı xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər.

Rufulla Nuri

Sənətsünaslıq namizədi Səadət Abdullayevanın tərtib etdiyi cədvələ əsasən¹ dümbək Azərbaycanda XVII-XIX əsrlərdə inkişaf etmiş, sonralar tədricən sıradan çıxıb tənəzzülə uğramışdır.

Dümbəyin adına E.Kempfer² və A.Olearinin³ xatirələrində rast gəlikir.

1961-ci ildə məşhur tarzən Əhsən Dadaşov (1924-1976) İrandan qayıdarkən dümbək alətini də gətirmişdir.

¹ S.A. Abdullayeva. «Современные Азербайджанские народные музыкальные инструменты», Bakı, «İşıq», 1984, səh. 15 (rus dilində).

² Kempfer E. Göstərilən mənbə.

³ Oleari A. Göstərilən mənbə.

Dümbək həm solo, həm də müşayiətədiçi alətdir. Dümbəkdən əsasən kiçik ansamblarda istifadə edirdilər. Məzhəkəçilər, dərvişlər, rəqəslər dümbəyin müşayiəti ilə rəqs etməyi xoşlayırlar.

Alətin etimologiyasına gəldikdə isə, dümbək fars sözləri «düm» - quyruq və ya «dümbə» - qoyun quyruğu sözlərindən yaranmışdır. Farslarda «ək» sözdüzəldici şəkilçi kimi işlənərək, qoşulduğu sözlərə kiçiltmə, əzizləmə mənaslarını verir: düxtərək, düxtər - qız, düxtərək - qızcağaz; pesərək, pesər - oğlan, pesərək - oğlancağaz, az yaşlı oğlan; ərusək, ərus - gəlin, ərusək - gəlincik, kukla; şeyxək, şeyx - təriqət başçısı, şeyxək - aşağı rütbəli şeyx və s.

Beləliklə, *dümbək dilimizə «kiçik quyruqlu» alət kimi tərcümə olunur. Dümbəyin «qazançı»sına qoşulmuş boru şəkilli çıxıntıya fikir versək, bu hissənin quyruğu xatırladığını görürük.*

Zərb alətləri ustası Rufulla Nuri ara-sıra dümbəkdən də istifadə edir.

112. DÜTAR

Dutar orta əsrlərdə Şərqdə, həmçinin Azərbaycanda ən geniş yayılmış simli, dirnaqla səsləndirilən alətlərimizdən olmuşdur. Tənbür və onun ən qədim növlərindən olan dutar, setar, çahartar klassik şairlərimiz - Ə. Xaqani, N. Gəncəvi, M. Füzuli, Həbibli və başqalarının şeirlərində vəsf olunur. Bu alətlər quruluşca eyni olub, simlərinin sayına və səslənmə təmrinə görə bir-birindən fərqlənir. Tədricən dutar aləti Azərbaycanda tənəzzülə uğramış və unudulmuşdur.

Lakin Orta Asiya respublikalarında, xüsusən Özbəkistanda dutar aləti özünün böyük inkişaf mərhələsinə yəşayır. Hələ 1940-cı ildə Daşkənddə dutarın prima, alt, bas, kontrabas və daha sonralar sekunda və tenor növləri yaradılaraq özbək xalq çalğı alətləri orkestrlərinin belə səslərə olan tələbatı ödənməmişdir.

1965-ci ildə professor Süleyman Ələsgərovun təşəbbüsü ilə dutarın bas növü Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestrinin tərkibinə daxil edilmişdir.

XX əsrin sonlarında yaradılmış «Dastan» folklor ansamblında da dutardan istifadə olur, urdu.

Dutar aləti tənbürün digər növlərinin yaranması üçün zəmin yaratmışdır. Yəni tənbürün - setar, çahartar, pəncətar, şeştar və s. növləri

dütara istinadən hazırlanıb. Bu səbəbdən türkiyəli alim Bahaəddin Ögel dütarı «sazlar anası» hesab edir¹.

Dütar fars sözü olaraq «dü» - iki, «tar» isə tel, sim mənalərində dilimizə tərcümə olunur. Deməli, dütar «iki simli» alət deməkdir.

113. EKSPERİMENTAL TAR

Eksperimental tar Respublika Musiqi Mədəniyyəti (xalq çalğı alətləri şöbəsi) Dövlət muzeyində nümayiş etdirilir. Adı tarlardan o qədər də fərqlənməyən eksperimental tar əsasən çanağı üzərində deka (ağac üzük) vurulması ilə diqqəti cəlb edir. Dekanın üzərində bəzəkli rezonator dəlikləri açılmışdır.

Alət üzərində eksperimentlər aparıldığından onu «eksperimental tar» adlandırmışlar. «Eksperiment» sözü latıncadan (experimentum) dilimizə elmi təcrübə, sınaq aparmaq kimi tərcümə edilir. Daha doğrusu «eksperimental tar» sınaq üçün, təcrübə üçün düzəldilmiş tar növü deməkdir.

Ceyran Haşimova

Respublikamızda ifaçılıq sənətinin inkişafında tarzən, «Lalə» qızlar ansamblının bədii rəhbəri, əməkdar artist Ceyran Haşimovanın böyük xidmətləri vardır.

114. ELEKTROSAZ

Ötən əsrin sonlarından etibarən bəzən saz alətinin çanağının içərisində xüsusi cihaz quraşdırılır. Bu cihaz vasitəsilə alət səsgücləndirici aparatlara birləşdirilir və sazın səsinə istənilən qədər gücləndirmək olur. Belə alətlər elektrosaz adlanır. Toyda-dünyündə, iri konsert salonlarında belə alətlərdən istifadə etmək daha məqsəduyğundur.

Mizrablı-simli, eləcə də milli nəfəs alətləri ifaçısı Məhərrəm Nəcəfzadə elektrosazdan ustalıqla

M. Nəcəfzadə

istifadə edir.

115. ƏCƏMİ ZURNA

Zurna Şərqdə müxtəlif adlarla geniş yayılmış nəfəs alətidir. Bu səbəbdən müxtəlif ərazilərdə alət müxtəlif ölçülərdə hazırlanmışdır. Əcəmi zurna da alətin belə növlərindəndir.

Əcəmi ərəb sözüdür, dilimizdə bir neçə mənada işlədilir: 1. Ərəb olmayan şəxs, xüsusən iranlı, fars nəzərdə tutulur; 2. Yad, özgə, yabançı adamı; 3. Xəm, təcrübəsiz, səriştəsiz, bacarıqsız və s.

Klassik ədəbiyyatımızda da «əcəmi» sözü ilə tez-tez rastlaşırıq:

Leyli Məcnun *əcəmidə* çoxdur,

Ətrəkdə ol fəsanə yoxdur.

M.Füzuli.

Məncə, əcəmi zurna dedikdə Azərbaycanca yabançı, başqa xalqa məxsus zurna növü nəzərdə tutulur. Deməli, əcəmi zurna yerli sənətkarlarımız üçün yad alətdir.

116. ƏHSƏN VƏLLƏZ

Bu çalğı alətinin adı ilə XIV əsrdə yaşamış azərbaycanlı alim Ə.Marağalının «Musiqi alətləri və onların növləri» əsərində¹ rastlaşırıq. O, kamança alətini təqdim edərkən, kamançanın «əhsən vəlləz» adlandırılan ikinci növünün olduğu haqda da məlumat verir. Bu alətlərin fərqləri bundadır ki, «əhsən vəlləz»də aşağı simdə çalınan nəغمə yuxarı simdə çalınan nəغمənin dördü üçü qədər olur.

Deməli, əhsən vəlləz dedikdə kamançanın fərqli kökü nəzərdə tutulmuşdur. Çox güman ki, alət iki simli olmuş, kamanlı rübəbə bənzəmiş və simlər xalis kvarta (x4) intervalında köklənmiş.

Əhsən vəlləz - iki ərəb sözünün birləşməsindən əmələ gəlib. «Əhsən» - «afərin», «çox yaxşı», «çox gözəl»; «vəlləz» isə «vələh» sözündən yaranıb, «kədərlər» mənası verir. Nəticə olaraq «əhsən vəlləz» kədərlər yaratmağın yaxşı üsulunu bilən alət kimi başa düşülür. Görünür alətin səsi çox kədərlə

Hacı Mirnazim Əsədullayev

¹ B. Ögel. «Türk kültür tarixinə giriş», Başbakanlıq Basımevi, Ankara 1987.

¹ Ə. Marağalı. Göstərilən mənbə, səh. 77.

li. qəmli imiş. Əhsən vəlləz unudulmuş alətlərdəndir.

Hacı Mirnazim Əsədullayev respublikamızda tanınmış kamança ifaçısidir.

117. ƏKSİR

Əksir aləti haqqında XIV əsrdə yaşamış məşhur azərbaycanlı alim Əbdülqadir Marağalı «Musiqi alətləri və onların növləri»¹ əsərində yığcam məlumat verir. O, əksirin simli alət olub, mütləqat – yəni simləri tək-tək bağlanıb barmaqla basılmayan alət adlandırır. Deməli, əksir cəng, qanun tipli alətlərdən olmuşdur.

Əksir *ərəbcə əksər* sözünün təhrif olunmuş formasıdır. *Əksər* sözü dilimizdə kifayət qədər başa düşüldüyündən izaha ehtiyac yoxdur. Nəticə olaraq əksir anlayışı çoxlu simə malik alət kimi başa düşülməlidir. Bildiyimiz kimi qanun, cəng tipli alətlər çoxsimli olub. Bəlkə də, *ərəb* sözü «iksir» - (naşə və rən cövhərin bir növü mənasında) təhrif olunaraq əksir sözü yaranıb.

118. ƏL NAĞARASI

Amil Faiqoğlu

Bir sıra nağaralar çubuqla, toxmaqla, çombaqla səsləndirildiyindən əl nağarası deyimi də bununla bağlı yaranmışdır. Yəni belə alətlər bir qayda olaraq əl ilə səsləndirilir. Əl nağarası *aldə saxlandığına görə də belə* adlandırılı bilər. Deməli, əl nağarasını da əl ilə döyəcənlən, səsləndirilən nağaralara aid etmək olar.

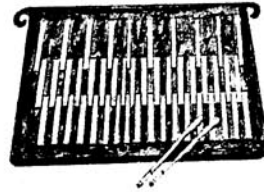
Əl ilə səsləndirilən nağaralardan gənc, istedadlı nağarazən Amil Faiqoğlu daha çox istifadə edir.

119. ƏL ZİLİ

Zilin bu növü əl ilə səsləndirildiyindən əl zili adlandırılır (bax: zil). Alətin miniatur forması barmaqlara taxılaraq səsləndirildiyindən ona «barmaq zili» də deyirlər. Əl zili ölçüsünə görə iki növə ayrılır: böyük və kiçik. Onun hər iki növündən qədimdə hərbi yürüslərdə, döyüşlərdə gur səsləli nəfəs alətlərimizi müşayiət edərkən istifadə olunub. Aləti əsasən misdən

hazırlayırdılar. Azərbaycan ərazisində əl zili çox zaman sinc və ya zinc adlandırılıb (bax: sinc, zinc).

120. ƏLVAH SAZI

Əlvah sazı Ə.Marağalının icad etdiyi alətlərdən biridir¹. Bu alət müasir ksilofona bənzəyirdi. Əlvah sazını ksilofonun «əcdadı» hesab etmək olar.

Alət misdən hazırlanmış 46 ədəd lövhədən ibarətdir. Lövhələr 3 sırada düzülür: Birinci sırada 10 ədəd, ikinci və üçüncü sıraların hər birində isə 18 ədəd lövhə düzülür. Lövhələr ksilofonda olduğu kimi çubuqla döyəcəklə səsləndirilir.

Əlvah *ərəb* sözü olub, dilimizdə «lövhələr» mənasında tərcümə edilir². Deməli, əlvah sazı – «lövhələrdən ibarət çalğı aləti» deməkdir.

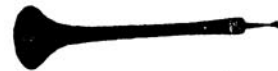
121. ƏRƏBİ NEY

Ərəbi ney bu alətin *ərəb* növüdür, daha doğrusu Ərəbistanda bitən qamış və ya qarğıdan, bambukdan hazırlanan ney deməkdir. Belə neylər digər növlərdən ahənginə, tembrinə görə fərqlənir, bəni səslənir (bax: bəm ney).

122. ƏRƏBİ ZURNA

Ərəbi zurna – bu alətin növlərindən biridir və *ərəblərə* məxsus zurna deməkdir. Ərəbi zurna adı zurnadan (bax: zurna) iri olur, təbii ki, bu zaman alət

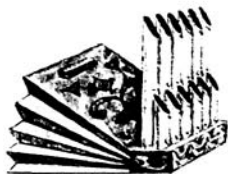

adi zurnaya nisbətən bəm səslənir. Musiqişünaslıqda məlumdur ki, nəfəs alətlərinin borusu nə qədər uzun olursa, alətin səsi bir o qədər bəm səslənir. Ərəbi zurna da belə alətlərdəndir.

¹ Z.Səfərova. Göstərilən əsəri, səh 24-25.

² «Ərəb və fars sözləri lüğəti». Bakı, «Yazıçı». 1985. səh 181.

122. ƏRĞAN

Ərğan alətini miladdan 300 il əvvəl İskəndəriyyə şəhərində yaşamış yunan mexaniki Ktezibey ixtira etmişdir.

Klassik şairlərimizdən Əfzələddin Xaqani yazırdı:

O, Bərbudun səsimi, sazın, mizmarın səsi?
Setarmı, ya çalınan kasəgər ilə *ərğanı*?

Ə. Xaqaninin XII əsrdə yaşayıb-yaratdığı-

nı nəzərə alsaq, deməli, ərğandan ən azı XII əsrdə Azərbaycan ərazisində istifadə edildiyi məlum olur.

Ərğan ilk düyməli (klavişli), körüklü çalğı alətimiz hesab edilir. Təəssüf ki, ərğan da sıradan çıxmış, tədricən unudulmuşdur.

Ərğan aləti müasir orqanın «əcdadı» hesab edilir. «Ərğan», eləcə də «orqan» sözləri yunanca və latınca alət mənalarnı bildirir, yəni çalğı aləti kimi nəzərdə tutulur.

İstedadlı rəssam Seyran Bədəloğlunun gərgin zəhməti sayəsində bir sıra çalğı alətlərimizin, o cümlədən ərğanın xəyali təsviri kitabda öz əksini tapıb.

Seyran Bədəloğlu

123. ƏRĞANUN

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin «İskəndərnamə»¹ poemasında «Əflatunun çalğı aləti qayırması» başlığı ilə ərğanun alətini böyük yunan filosofu Əflatunun (Platon e.ə. 427-347) icad etdiyini yazır. Əflatunun yaşadığı dövrü nəzərə alsaq, ərğanunun təxmini yaranma tarixi böllü olar: e.ə. V-IV əsrlər. XI əsrdə yaşamış azərbaycanlı şair Qətran Təbrizi də məşhur «Divan»ında bərbət, rud, çəğanə, ud, saz, ney, tar, çəng, rübab kimi alətlərlə yanaşı ərğanun alətini də təsvir edir. Deməli, XI əsrdə ərğanun Azərbaycanda inkişafda olan çalğı alətlərimizdən biri olmuşdur.

¹ N.Gəncəvi. «İskəndərnamə» poeması (II hissəsi «İqbəlnamə»), Bakı, «Yazıçı», 1982, səh.467.

Ş.İ.Xətəinin¹ və İ.Nəsiminin² şərlərində də ərğanun təsviri edilir.

Qədim ərğanun aləti də bir sıra bərpasını gözləyən, dırnaqla (barmaq-ların ucu ilə) çalınan simli alətlərimizdəndir. Ulu N.Gəncəvinin yuxarıda adı çəkilən məlum şərinə əsasən ərğanunu asanlıqla bərpa etmək olar.

Ərğanun fars (əslində yunanca) sözü olaraq dilimizə alət, silah kimi tərcümə olunur.

Ərğanunun xəyali təsviri rəssam Seyran Bədəloğluya məxsusdur.

125. ƏSA NEY

Ötən əsrdə Azərbaycan ərazisində əsa formalı saz və tar alətləri hazırlanıb (bax: əsa saz; əsa tar).

Tanınmış nəfəs alətləri ifaçısı İlham Nəcəfzadə ABŞ-da səfərdə olarkən neyin əsa formasına rast gəlir və çoxdankı arzusunu həyata keçirmək üçün Azərbaycana qayıdarkən əsa ney hazırladı. Əsa neyin səsləndirilməsi eyni ilə «qədim ney» alətində olduğu kimidir (bax: ney).

Əsa ney dedikdə neyin əsa forması nəzərdə tutulur.

126. ƏSA SAZ

Adından böllü olduğu kimi əsa saz ulu ozanlarımızın yadigarı sazın bir növüdür. Əsa sazı XX əsrdə yaşamış, musiqi mədəniyyətimizin görkəmli nümayəndəsi, tarzan Əhməd Məmmədrazbəy oğlu Bakıxanovun konstruksiyası əsasında bakılı usta Vasili Vasiliyeviç Zimov (1868-1945) 1936-cı ildə hazırlamışdır.

Əsa saz son dərəcə incə zövqlə hazırlanmış maraqlı çalğı alətlərimizdəndir. Kənardan seyr edərkən, bunun çalğı aləti olduğunu adam xəyalına belə gətirə bilmir. Əsanın dəstəyini (əl tutacağı) burmaqla alətin üz tərəfindən qapağı açılır, çalğı aləti formasını alır. Alət istifadə edildikdən sonra qapağı yenidən gövdənin üzərinə qaytarırlar və dəstəyi burmaqla qapağı bərkidirlər. Beləliklə, əsa saz aləti əvvəlki məişət əşyası olan əsa formasını alır. Əsa sazı digər alətlərdən fərqləndirən

¹ Ş.İ.Xətəi. «Əsərləri», II cild, Bakı, «Azərnaşır», 1976, səh. 60.

² İ.Nəsimi. «Seçilmiş əsərləri», Bakı, «Azərnaşır», 1973, səh. 424.

çahət odur ki, bu alətdən həm də məişət əşyası kimi istifadə etmək olur. Bıldıyımız kimi sağlamlığını itirən, xüsusilə yaşlı nəslin nümayəndələri əsanın köməyi ilə yerişir, hərəkətlərini tənzimləyirlər.

Ə. Bakıxanov da səfərə, istirahətə gedəndə əsa sazı özü ilə götürür, asudə vaxtlarında çalğı aləti kimi istifadə edirmiş.

Əsa ərəb sözü olaraq, dilimizdə əl ağacı, dəyənək mənalılarında işlədilir. Əsa saz dedikdə isə (bax: saz) sazın əsa növü nəzərdə tutulur.

Əsa sazı Az.TV-nin «Yallı» verilişində geniş tamaşaçı kütləsi ilə ilk dəfə İlham Göyçəli (Abdulla-yev) tanış etmişdir. Xatırladaq ki, İlham Göyçəli hazırda Özbəkistanda, Daşkənd şəhərində yaşayır, mədəniyyətimizi təbliğ edir.

İlham Göyçəli

126. ƏSA TAR

Əsa tar da əsa saz kimi (bax: əsa saz) ilk baxışdan məişətdə istifadə edilən əsanı xatırladır. Hər iki alət Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti (xalq çalğı alətləri şöbəsi) Dövlət muzeyində nümayiş etdirilir. 1936-cı ildə əsa tarı ifaçılıq sənətimizin inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan tarzən Ə.Bakıxanovun təşəbbüsü ilə usta V.V.Zimov hazırlamışdır. Qeyri-adi alət olan əsa tarın (əsa sazda olduğu kimi) dəstəyini, yəni əl tutacağına burmaqla üst tərəfdə hazırlanmış qapaq açılır. Qapağı ifaçı bir kənara qoyub əsa tardan çalğı aləti kimi istifadə edir. İfaçı alətdən istifadə etmədikdə, qapağı yerinə qoyur və alət yenidən məişət əşyası olan əsa formasını alır.

Sağlamlığını itirən, yerində qüsurlar olan ifaçılar (tarzənlər), eləcə də ahıl tarzənlər belə əsalar vasitəsilə rahat yeriyə bilirlər.

Əsa tar Ə. Bakıxanovun çox sevdiyi çalğı alətlərindən biri olmuşdur. O, gəzintiyyə gedərkən əsa tarı özü ilə götürürdü, bu alət onun həmdəmi, qulaq yoldaşı idi. Əhməd müəllimi darıxmağa qoymayan əsa tar

Firudin Ələkbərov

onun boş vaxtlarının daha səmərəli keçməsinə səbəb olurdu.

Əsa tar -əsayabənzer və ya əl ağacına bənzer tar deməkdir.

Əsa tarı geniş tamaşaçı auditoriyasına ilk dəfə Ə.Bakıxanovun tələbəsi, respublikanın əməkdar artisti Firudin Ələkbərov AzTV-nin «Yallı» verilişində təqdim etmişdir.

128. ƏSAS BALABAN

Balabanın ən çox istifadə edilən növünə əsas balaban deyilir. Əsas balabanlardan istər orkestr, ansambl, istərsə də aşıq musiqisi və muğam ifaçılığında istifadə edilir (bax: balaban).

Əşrəf Əşrəfzadə oğlu Fikrət ilə

Əsas balabanın sözcükmə diqqət yetirək: «Əsas» ərəb sözü olub dilimizdə bir şeyin özülünü, təməlini, özəyini təşkil etmək və ya ən başlıca, ən mühüm, zəruri olan şey mənasını ifadə edir. Deməli, əsas balaban – bu alətin özəl və başlıca növüdür.

Nəfəs alətləri ustası Əşrəf Əşrəfzadə (1940-1973) balabanın da mahir ifaçısı idi.

129. FIŞTIRIQ

Fiştırıqdan siqnal aləti kimi istifadə olunub. Alət fitli səsuyadıcıya malikdir. Fiştırıqla heç bir melodiya çalmaq mümkün deyil. Alətdən idman yarışlarında hakimlər, həmçinin polis işçiləri, gözətçilər ara-sıra istifadə edirlər. Fiştırıq uşaqların da əyləncə alətlərindəndir.

Tədqiqatçı Əlihüseyn Dağlı «Ozan-qaravəlli» adlı əlyazmasında (III hissə) bir sıra çalğı alətləri – çəğanaq, ağız qopuzu, dambur, kələ-nay, fiştırıq və s. haqda məlumat verir¹.

Xatırladaq ki, ən qədim fitli nəfəs aləti Moldaviyada tapılmışdır. Bu alətin təxminən 28 min il yaşı var².

¹ Ə.Dağlı. Göstərilən mənbə.

² Şəhla İlkay. «Ordan-burdan», «Millət» qəzeti, 17 iyun 1999-cu il.

130. FİL KOSU

Qədimdə iri zərb alətləri olan kosları minik heyvanlarının belində yerləşdirib hər b aləti kimi istifadə edirdilər. *Belə koslar yerləşdirildiyi heyvanın adı ilə adlandırılırdı. «Fil kosu» deyimi də belə yaranmışdır.* Kos haqqında kitabda «ana kos», «at kosu», «dəvə kosu», «kos», «kos nağara», «öküz kosu» başlıqları ilə məlumat ve-

rilməmişdir.

«Böyük türk musiqisi ensiklopediyası»nda¹ Əsgəri muzeydə Sultan Qanuninin 1566-cı il Sigetvar səfərində çalınan fil kosunun ösküləri təqdim edilir: hündürlüyü 127 sm, eni 130 sm.

Elə həmin mənbədə XVII əsrin ortalarında Odunqapısındakı kos fabrikində Evliya Çələbinin ordu üçün hazırlanan 150 cüt fil və dəvə koslarını gördüyü bildirilir.

131. GAVDUM

Gavdum qədimdə yaranan, müasir dövrimizə gəlincə çatmayan nəfəs alətlərimizdən biridir. Gavdum gərənay, şaxnəfir, şeypur, boru, sur və nəfirlə qohum alət sayılır. Bu alətlərin heç birinin borusunun üzərində çalğı dəlikləri yoxdur. Bu səbəbdən hamısının (şaxnəfir istisna olmaqla) səsləndirilmə üsulları eynidir. Lakin səs tembrinə, zahiri görünüşünə görə bu alətlər bir-birindən fərqlənmişdir. Bəziləri düz silindrik boru şəklində (gərənay, nəfir, şeypur), bəzisi mal buynuzuna bənzər (şaxnəfir, sur), bəzisi isə qatlanmış quyuq formasında (gavdum) olmuşdur. Qohum alətlər sayıldığından demək olar ki, bütün dövrlərdə onlardan eyni məqsədlər üçün istifadə olunmuşdur.

Gavdumun yaranma tarixi məlum olmasa da, hər halda boruya

istinadən düzəldildiyi ehtimal olunur (bax: boru).

N.Gəncəvi hələ XII əsrdə «İsgəndərnamə» poemasında¹ gavdum alətini təsvir edir.

Gavdum - iki fars sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir: «gav» və «düm». «Gav» - dilimizə öküz, inək, «düm» - isə quyuq mənasında tərcümə olunur. Nəticə olaraq gavdum dilimizdə öküz və ya inək quyuğu mənalərini bildirir. Doğurdan da alətin zahiri görünüşü bu fikirləri doğruldur.

132. GƏRƏNAY (KƏRƏNAY)

Gərənay borusu üzərində heç bir çalğı dəliyi olmayan qədim nəfəs alətlərimizdən biridir. Orta Asiya respublikalarında müasir dövrdə də geniş istifadə edilən gərənayı da şərti olaraq «mühacir» alət adlandırırıq. Çünki bir vaxtlar Azərbaycanda geniş istifadə edilən gərənay müasir dövrdə başqa ərazilərdə «mühacir» ömrünü yaşayır. Azərbaycanda isə alət çoxdan unudulmuşdur. Yalnız ötən əsrin sonlarında yaradılmış «Dastan» folklor ansamblında «Bozğu Koroğlu» mahnısının ifası zamanı gərənay alətindən istifadə olunmuşdur.

Gərənay alətinin adını N.Gəncəvi «İsgəndərnamə»² əsərində tez-tez çəkir. Xatırladaq ki, poema XII əsrdə yazılmışdır. Həmçinin gərənayın adına Fə dai Təbrizinin (XVI əsr) «Bəxtiyar namə» poemasında rast gəlinir³.

E.Kempfer (XVII əsr) məşhur xatirələrində gərənay haqda da məlumat verir (bax: qumrov)⁴.

Gərənay bəzən kərənay, kərənay və ya kərrənay kimi də tələffüz olunur.

Gərənay – gər, gur səslı ney, daha doğrusu gur səslı, güclü səslı nəfəs aləti deməkdir.

¹ N. Gəncəvi. «İsgəndərnamə», I hissə, «Şərəfnamə», Bakı, «Yazıçı», 1982, səh.83.

² Yenə orada, səh 150; 337.

³ Fə dai. «Bəxtiyar namə», Bakı, «Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı», 1957, səh.106.

⁴ Kempfer E. Göstərilən mənbə.

133. GİL BALABAN

El sənətkarı Əlicavad Cavadlı gildən balabanın gövdəsini hazırlayıb. Alət gözəl səs tembrinə malikdir. Gil balabanın sasoyadıcısı adı

ikiqat balaban qamışdır.

Bu alətin borusu gildən düzəldildiği üçün gil balaban adlanıb (bax: balaban).

134. GİL TÜTƏK

Gil tütəkləri sarı gili bişirilərk hazırlayırlar. Lakin belə tütəklərdə nadir hallarda düzgün səs düzümü alınır. Çünki alətin borusu üzərində açılan çalğı dəlikləri bişirildikdən sonra yerini dəyişir. Alət bişirildikdən sonra istənilən ölçüdə çalğı dəliyi açmaq qeyri-mümkündür. Bu zaman boru çatlayır, yararsız vəziyyətə düşür.

Gil tütək – gildən hazırlanan tütəyin növüdür. Gil tütək unudulmuş çalğı alətlərindən hesab edilir (bax: tütək).

135. GİYİD

Giyyid qeyri-peşəkar çalğı alətlərimizdəndir. Belə alətlər kiçik diapazonlu olur. Bəzən giyyidə burbuq, bunqar, bildirçin düdüyü, quş tütəyi də deyirlər. Belə alətlərdən keçmişdə ovçular istifadə edirdilər. Onlar giyyid tipli alətlərlə ovlayacağı quşların səsinə təqlid edərək özlərinə yaxınlaşdırmış və sonra həmin quşları asanlıqla tora salaraq ovlamışlar. Səhnəmizin ilk Məcnunu H.Sarabski bu barədə yazırdı: «Həftələrlə çöllərdə xəşillər (əkini) arasında tor quran quşçular bildirçin düdüyü (giyyid) çalmaqla erkək bildirçini aldadıb tutardılar» (bax: bildirçin düdüyü)¹.

Giyyid müxtəlif quş formalarında sarı gildən bişirilərk hazırlanırdı.

136. GİJƏK (ĞİCƏK)

Ğijək aləti müasir dövrdə Özbəkistanda inkişaf etmiş, yayla səsləndirilən simli alətdir. Yaylı, kamanlı simli alətlər digər alətlərə nisbətən «cavan»dırlar. Ğijək alətinin adına Ə.Marağalının «Musiqi alətləri və onların növləri» əsərində¹ rast gəlirik. Deməli, artıq XIV əsrdə Ğijək sənətkarlarımıza bəlli olub. Ğijək alətindən demək olar ki, bütün türk dilli xalqlar istifadə etmişlər. Keçmişdə sərhədlər olmadığından hər hansı çalğı aləti asanlıqla türk dünyasının bu başından o başına qədər – İç Asiyadan Şimali Qafqaza qədər yayılırdı. Çalğı alətlərinin bir çoxu bu ərazidə yaşayan xalqların mədəniyyətinə daxil olurdu. Aləti hər xalq özünəməxsus tərzdə adlandırır, inkişaf etdirirdi. Ğijək da belə alətlərdən olub.

Ğijəyin etimologiyası ilə bağlı türkiyəli alim B.Ögelin² fikirləri maraqlıdır: «...Ğıcak isə türklərdən farslara keçmiş və kaman, kamança mənasında kullanılan bir sözdür. Fərmerin də dediyi kimi, kaman farsca; çıqak isə, bunun qarşılığı olan türkçə bir deyimdir. Ancaq fars kaman və ya kamançası ilə türk kamançası Ğicakin, yapı baxımından bir ayrılığı olduğunu da sözlərinə qatırdı...».

Deməli, Ğijək sözü dilimizin arxaik sözlərindən olub bu gün çox işlətdiyimiz kamança kimi başa düşülməlidir.

137. HARMON

Xalqımızı harmon alətilə populyar sənəçti, qarmon alətinin mahir ifaçısı Avtandil İsrailov 1968-ci ildə Azərbaycan televiziyası ilə çıxışı zamanı tanıy etmişdir. O, Hindistandan qayıdarkən Azərbaycana harmon alətini də gətirmiş və ara-sıra bu qədim şərq alətində çalır. Harmon alətindən son illər başqa ifaçılar da istifadə edirlər. Onun səslənmə üsulu və səs düzümü eynilə

Rafiq Əsgərov

¹ «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti». I cild, Bakı, «Elm», 1980, səh.168.

² Ə. Marağalı. Göstərilən mənbə, səh.77.

² B.Ögel. Göstərilən mənbə, IX cild, səh.281.

Azərbaycan qarmonu kimidir. Harmon qarmondan fərqli olaraq ifa zamanı yerə qoyulur və ifaçı yerə qoyulmuş vəziyyətdə körüyü sağa-sola sixmaqla harmonu dilləndirir.

Harmon sözü – əsli yunancadan, harmoniyadan (harmonia) götürülərək, dilimizə həmahənglik, əlaqə, nizam və s. mənalarda, daha doğrusu ahəngdar musiqi fonu saxlamaq, səsləri bir-birilə tənzimləmək kimi tərcümə edilir. Alətə harmon adını bir neçə səsi eyni vaxtda harmonik şəkildə ifa edilmasının mümkünliyinə görə qoyulmuşdur.

Peşəkar qarmon ustası Rafiq Əsgərov ara-sıra harmon alətindən də istifadə edir.

138. HƏZZKAR

Həzzkar qədim, unudulmuş çalğı alətləri-mizdəndir. 40 simli çəngəbənzər (müasir arfaya oxşayan) alət olmuşdur. Ə. Bədəlbəyli «Musiqi lüğəti» kitabında¹ həzzkar alətini fil xortumuna bənzədir.

Həzzkarın sözaçımına diqqət yetirək: «Həzz» - *ərəb sözü olub, dilimizdə xoş bir şeydən duyulan ləzzət, nəşə, zövq, sevinc hissi kimi işlədilir. Həzzkar sözünün ikinci hissəsi «kar» - isə fars sözü olaraq bir neçə mənə daşıyır: 1. iş; 2. qazanc, fayda, gəlir; 3. təsir; 4. peşə.*

Həzzkar sözündə «kar»ın - iş görmək mənasında işlədilməsi ehtimal olunur. Yəni, həzzkar səslənərək çalğı aləti dinləyiciyə böyük həzz, zövq, nəşə, sevinc bəxş edirmiş.

139. HİND NEYİ

Neyin bir çox növləri mövcuddur: ağ ney, qara ney, qədim ney, bəm ney və s. Bəzi neylər isə istifadə edildikləri xalqın adı ilə tanınmışdır: hind neyi, türk neyi, ərəbi ney və s. *Hind neyi - Hindistanda istifadə edilən neyin bir növüdür.* Hind neyi keçmişdə Azərbaycana gətirilmiş və digər növ neylərdən fərqləndirmək üçün alət hind neyi adlandırılmışdır.

140. XAKƏBƏND SAZ

«Ana saz»ı təqdim edərkən sazın müxtəlif növlərinin olduğunu qeyd etmişik. Belə sazlardan biri də xakəbənd saz adlanır. Xakəbənd saz xüsusi üsulla hazırlanır və müxtəlif ölçülərdə olan sazları orta saz, cürə saz, tavar saz, ana saz və s. «xakəbənd» hazırlamaq olar. Xakəbənd sazların özəlliyi nədir?

Belə sazları hər saz bənd hazırlaya bilmir. Saz bənddən xakəbənd saz hazırlamaq üçün böyük ustalıq, təcrübə və peşəkarlıq tələb olunur. Saz bənd alətin qolunu hazırlayarkən onun içini ovur, bir növ boş boru şəklində salır və sazın çanağını bağlayarkən içərisinə az miqdarda torpaq atır. Sazı almaq istəyənlərin alətin həqiqətən «xakəbənd» olmasını yoxlamaq üçün onu aşağı-yuxarı silkələyir. Çanağın içərisindəki torpaq qol boyu yuxarı-aşağı sürüşür (sağa-sola) və alətin həqiqətən «xakəbənd saz» olduğu məlum olur. Əgər torpaq ancaq çanağın içərisində qalırsa (aləti aşağı-yuxarı, sağa-sola əyərək) deməli, belə sazlar «xakəbənd» deyildir, saxta «xakəbənd saz»dır. Xakəbənd sazlar yüngül olur, ifaçını yormur. Belə sazlar çox çətinliklə hazırlandıqından qiymətli olur. Ümumiyyətlə, saz almaq istəyənlər şəxs ilk növbədə alətin «xakəbənd» olmasını arzulayır. Bundan sonra alətin səsinə, pərdələrinin yerində olub-olmamasına, düzgün bağlanmasına və s. yoxlayırlar.

Xakəbənd iki fars sözündən ibarətdir: «xak»-torpaq; «bənd» isə bağlamaq, düylənmək mənalarını bildirir. Ümumiyyətlə, musiqişünaslıqda «tarbənd»-tar hazırlayan, «sazbənd»-saz hazırlayan və s. sözlər işlədilir. «Bənd» sözü musiqişünaslıqda, çalğı alətlərinin adı ilə birləşərək onu hazırlayan «usta» mənasını bildirir.

Xakəbənd saz hazırlanarkən torpaq çanağın içinə qoyulub sonra bənd edilir, yəni bağlanır. Bu səbəbdən alət «xakəbənd saz» adlandırılır. Bəzən çanağın içinə torpaq əvəzinə sadəf qırıntıları və ya qırma da qoyulur.

Xalqımızın sevimli sənətkarı ustad Alqayıt xakəbənd sazlara üstünlük verir.

Alqayıt

¹ Ə. Bədəlbəyli. Göstərilən əsəri, səh 76.

141. XALXAL (XƏLXAL)

Orta əsrlərdə yaşamış klassik şairlərimiz Qətran Təbrizi, Ə.Xaqani¹, N.Gəncəvi², Kişvəri³ əsərlərində xalxal alətini vəsf etmişlər. Xalxal qədim özüsəslənən (idiofonlu) alətlərimizdəndir. Yüngül dəmirdən, əsasən qızıldan, gümüşdən hazırlanan xalxaldan qadınlar rəqs zamanı istifadə edilirdi.

Xalxal bilərzik formasında hazırlanaraq, kənarlarına dairəvi şəkildə, cingiltili səslər çıxaran zınqırovlar bağlayardılar. Rəqs zamanı xalxalı qadınlar topuqlarına bağlayar, musiqinin, melodiyanın ahənginə uyğun olaraq ayaqları ilə xal-xal silkələyib səsləndirirdilər.

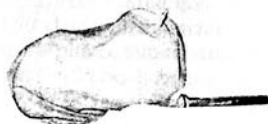
Xalxal – ərəb mənşəli sözdür və «xalxal» sözü ərəbcə «ayağa taxılan bilərzik» mənasını daşıyır. Sözü I hissəsi «xəl» - ərəbcədən dilimizə qopartma, çıxartma mənalarda tərcümə edilir. Burada mənəcə «xəl» sözündən səs qopartma mənasında istifadə edilmişdir. Bəlkə də alət əvvəllər xəl-xəl adlandırılmış, sonralar təhrif olunaraq «xalxal»a çevrilmişdir. Dilimizdə eyni sözün iki dəfə təkrarlanması ilə tez-tez rastlaşırıq. Bu, cümlədə çatdırılmalı olan fikrin daha dəqiq və aydın ifadə olunmasına, açılmasına kömək edir. Məsələn, qaça-qaça; qoşa-qoşa; gülə-gülə; bir-bir və s. Fikrimizcə, xalxal da «xəl» (səsxıxartma) sözünün iki dəfə təkrarlanmasından yaranmışdır.

İstedadlı rəqqasə İlona Tağıyeva milli rəqslərimizin ifası zamanı xalxaldan geniş istifadə edir.

İlona Tağıyeva

142. XİK NEY

Bu alətin adına Ə.Marağalının «Musiqi alətləri və onların növləri»¹ adlı əsərində rast gəlik (XIV əsr). Əslində «xik ney» eyni ilə tulum alətidir. Çalğı alətlərimiz sırasında eyni alət olub müxtəlif cür adlandırılan alətlərlə rastlaşırıq: boruburğu, dəray-qımrov, bərbət-udi qədim, zəmir-qara ney, xik ney-tulum və s. (bax: tulum). Xik-ney, yəni tulum 2500 illik tarixə malikdir. Azərbaycan ərazisində isə xik-ney Ə.Marağalının yaşadığı dövrü nəzərə alsaq, XIV əsrdən müasir dövrə qədər fasiləsiz istifadə edilmişdir. Lakin Azərbaycanda ilk tulumların III-IV əsrlərdə yaradıldığı güman edilir. Arxeoloji qazıntılar zamanı Mingçəvir yaxınlığında III-IV əsrlərə aid edilən tuluq tapılmışdır.

Xik-neyin sözcəqum dilimizdə «tulum neyi» kimi başa düşülür. Ney sözü burada alətin nəfəsə çalınmasına bir işarədir.

143. XORASAN TƏNBURU

Tənburun bir sıra növləri olmuşdur (bax: Bağdad tənburu). Belə növlərdən biri də Xorasan tənburu adlanır. Bu alət haqqında Şərqi dahi alim Ə. Fərabi «Kitab-ül-musiqiyi-kəbir» («Böyük musiqi kitabı») əsərində (IX əsr) geniş məlumat verir. Xatırladaq ki, Fərabi əslən Xorasan türklərindən olmuşdur.

XIII əsrdə yaşayıb-yaratmış azərbaycanlı alim S.Urməvi də «Kitab əl-ədvan» («Mahnılar kitabı») əsərinin VII fəslində Xorasan tənburunun iki simli, dırnaqla səsləndirilən çalğı aləti olduğunu göstərir. O, kitabda Xorasan tənburunun çalınma qaydaları haqqında da oxuculara geniş məlumat verir.

Xorasan tənburundan hələ XIII əsrdə Azərbaycan ərazisində istifadə edildiği ehtimal olunur.

Xorasan tənburu hazırda İran ərazisində yerləşən Xorasan vilayətində yaradıldığından və inkişaf etdirildiyindən «Xorasan tənburu» adlandırılmışdır (bax: tənbur).

¹ Ə.Xaqani. «Seçilmiş əsərləri», Bakı, «Azərənən», 1978, səh. 106.

² N.Gəncəvi. «İskəndərnamə», Bakı, «Yazıcı», 1982, səh. 323.

³ Kişvəri. «Əsərləri», Bakı, «Yazıcı», 1982, səh. 122.

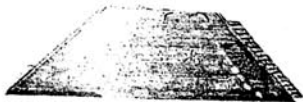
¹ Ə. Marağalı. Göstərilən mənbə, səh. 77.

144. İKRİ

Ə. Marağalı «Musiqi alətləri və onların növləri» əsərində¹ ikri-alətin çəngə bənzədir (bax: çəng). O, bu alətlərin fərqi barədə yazır ki, ikridə pərdələr ağacdan, çəngdə isə sapdandır. İkrinin üstü ağacla örtülür, çənginki isə dəri ilə. Deməli, ikri çənglə qohum alət sayılır, azacıq dəyişikliklə çəng alətinə bənzəyir. İkri (egri) çəngdən primitiv hazırlanmışından və qədim deyim olduğundan fikrimizcə, arfayabənzər alətlərin ən qədim adıdır. Görünür kimsə ikri (egri) üzərində dəyişikliklər aparıb və onu çəng adlandırılıb. Bu yeniliklər özünü doğrultmuş və bu səbəbdən ikri (egri) sıradan çıxıb, unudulmuşdur.

Güman olunur ki, ikri əyri sözünün təhrif olunmuş formasıdır.

145. İRAN SANTURU

Kitabda Azərbaycan santuru haqqında (bax: Azərbaycan santuru; santur) qismən məlumat vermişik. Son illər M.Kərimovun rəhbərlik etdiyi «Qədim musiqi alətləri» ansamblında Azərbaycan santuru ilə yanaşı İran santurundan da istifadə edilir. İran santuru 9 xərkəlidir, diatonik səsdüzümünə malikdir. Alət ifa olunacaq musiqiyə uyğun köklənin. M.Kərimovun bərpa etdiyi Azərbaycan santuru isə xromatik səsdüzümünə malik olduğundan ifaçılıq baxımından geniş imkanlara malikdir.

İran santurundan «Qədim musiqi alətləri» ansamblında istedadlı ifaçı Sadiq Şəkuriniyə geniş istifadə edir.

Sadiq Şəkuriniyə

146. İRAN TARI

Azərbaycan tarı, bas tar, bəm tar, əsa tar, eksperimental tar, Qafqaz tarı, sədəfli tar, qədim tar, şərq tar, saya tar, tar, vətər və İran tarı başlıqları ilə tar aləti haqqında kitabda məlumat verilir. Alətin yaranma tarixi, sözaçımı, inkişafı haqqında qismən də olsa yuxarıdakı başlıqlar altında yazılarda bilgi var.

¹ Ə. Marağalı. Göstərilən mənbə, səh. 76.

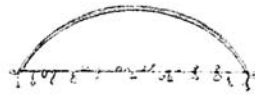
Tar aləti 1870-1875-ci illərdə Sadiqcan¹ tərəfindən təkmilləşdirilib. O vaxtdan Azərbaycanda, eləcə də bütün Qafqazda, Türkiyədə, Orta Asiya respublikalarında tarzənlər bu günə qədər belə tarlardan həvəslə istifadə edirlər. İranda yaşayan azəri türkləri də Sadiqcanın hazırladığı tarlara üstünlük verirlər. *Farslar isə demək olar ki, qədim tarları bu günə qədər çalır və bu səbəbdən belə alətləri çox zaman qədim tar, bəzən isə İran tarı adlandırırırlar. Çünki bu növ tarlardan yalnız İran ərazisində istifadə olunur.*

Abdulla Qurbani

İran tarı dedikdə ilk növbədə cənublu tarzən Abdulla Qurbani yada düşür (bəlkə də ifa tərzinə görə).

147. KAMAN

Kaman özüsəslənən (idiofonlu) çalğı alətlərimizdəndir. Onun adına Ə.Xaqani², N.Gəncəvi³, İ.Nəsimi⁴, M.Füzuli və başqa klassik şairlərimizin əsərlərində rast gəlik. Kamandan XII əsrdə geniş istifadə edildi ehtimal olunur. Xüsusən kütləvi rəqlərimizdən olan «yallı»lar ifa olunarkən yallıbaşı bu alətdən istifadə edərdi. Yallıbaşı (baş rəqqas hesab edilir, rəqlərin əsas aparıcısı sayılır) rəqs edə-ədə kamani sağ əlində tutaraq silkləyərk rəqsin ritminə, ölçüsünə uyğun səsləndirir.

Kaman ağacdan aypara şəklində hazırlanır. Uclarına qədimdə dəridən, göndən hazırlanmış, tarım çəkilməmiş kəndir bağlayırdılar. Belə alətlərdən qədimdə (Mezolit dövründən) ov və döyüş zamanı istifadə olunardı, kamanın kəndirinə ox qoyub atardı. Qədim yunan coğrafiyaşünası və tarixçisi Strabon (e.ə.64/63- e.23/24) «Coğrafiya» əsərində Qafqaz Albaniyası və Atropatena (İndiki Azərbaycan ərazisi), Xəzər dənizi haqqında geniş məlumat verir. O, burada yaşayan tayfaların kamandan silah aləti kimi çox gözəl istifadə etdiklərini göstərir.

¹ Tam adı: Mirzə Sadiq Əsəd oğlu (bax: Azərbaycan tarı).

² Ə.Xaqani. «Töhfətül-İraqeyn», Bakı, «Gənclik», 1979, səh. 100.

³ N.Gəncəvi. «Xosrov və Şirin», Bakı, «Gənclik», 1981, səh. 90.

⁴ İ.Nəsimi. «Fars divanı», Bakı, «Azərnaş», 1977, səh. 25.

Sonralar xalqımız kamandan çalğı aləti kimi də istifadə etmişdir. Kamandanın köndir hissəsinə xırda zənglər, metal halqalar, zınqırovlar, şaxşax və s. cingiltili səs çıxaran əşyalar taxılırdı. «Kaman»ın çalğı aləti kimi yalnların inkişafında və formalaşmasında böyük rolu olmuşdur.

Kaman - fars sözü olan «kaman»dan dilimizə keçmişdir. Kaman isə azəri dilinə yay kimi tərcümə olunur. Yayla səsləndirilən bir sıra simli alətlərin sasoyadıcısına da kaman deyilir. Belə kamanların (yayların) ağacdən hazırlanmış çubuqlarının uclarına təmizlənmiş at quyruğunun uzun tükləri çəngə halında bağlanı. İstifadə edərkən kamanın tüklərinə rəcinə (kani-fol) çəkilir ki, səslər təmiz alınsın.

148. KAMANÇA

Kamanla (yayla) səsləndirilən çalğı alətlərinin vətəni ərəb ölkələri sayılır. Bəzi mənbələrdə ilk kamanlı alətlərin təxminən e. ə. IV-III əsrlərdə qədim Misirdə yaradıldığı¹ haqda məlumat verilir. Azərbaycan ərazisində isə kamanlı alətlərin VII-VIII əsrlərdən etibarən yayıldığı ehtimal olunur (bax: çəğənə). Kamança Ə.Xaqani, N.Gəncəvi², M.Füzuli, Məsihi, Fədai Təbrizi³ və b. şairlərimizin sevdikləri çalğı alətlərindən olmuşdur.

Habil Kaman

Ə. Marağalı (XIV əsr)⁴ bir sıra çalğı alətlərlə yanaşı kamança haqqında da məlumat verir. Tarixçi İskəndər Münşi (1560-1629) «Tarixi ələm arayı Abbasi» əsərində dövrünün məşhur kamançaçaları Mirzə Məhəmməd Kamançayini xüsusi qeyd edir⁵. XVI əsr Təbriz rəssamlıq məktəbinin görkəmli nümayəndələri Ağa Mirək, Mirseyid Əli də əsərlərində kamançanı təsvir edirlər. 1683-84-cü illərdə Azərbaycanda olmuş alman səyyahı E.Kempfer dörd simli, kamanlı alətlərlə rastlaşdığıni qeyd edir⁶.

¹ S. L. Speranski. «Музыкальные товары». «Экономика», Москва, 1987, səh. 52.

² Nizami Gəncəvi. «İskəndərnamə». Bakı, «Yazıçı», 1982, səh. 215.

³ Fədai. Göstərilən poema, səh. 18.

⁴ Ə. Marağalı. Göstərilən mənbə, səh. 76.

⁵ İskəndər Münşi. «Тарихи ələм арایی Аббаси» как источник по истории Азербайджана. Bakı, 1960, səh. 171. Tərcümə Ə.Ə.Rəhmani.

⁶ Kempfer E. Göstərilən mənbə.

Kamançanın adı fars sözü olan kamana (bax: kaman) istinadən yaradılmışdır. Fikrimizcə, alət kamanla çalındığından elə bu iki sözün birləşməsindən düzəldilib: «kaman» və «çal». Görünür alət yarandığı ilk dövrlər «kaniñçal» adlandırılmış və sonrakı «b» samiti sözə ağırılıq gətirdiyindən dilimizdə «kamança» kimi tələffüz olunmuşdur.

Kamança alətinin bütün dünyada tanınmasında və inkişafında xalq artisti Habil Kamanın (Əliyev) misilsiz xidmətləri olmuşdur.

149. KAMANLI QOPUZ (QOBIZ)

Alman səyyahı E.Kempfer Azərbaycanda səyahətdə olarkən (XVII əsrin sonları) kamanla çalınan, kamançadan fərqlənən alət haqqında da məlumat verir¹. Dörd simə, qısa qola və ikiləmiş göydəyə malik alətin çanağının yuxarı hissəsi enli və uzunsov, aşağı hissəsi isə ensiz və kürəşəkilli imiş (bax: pandur). Bu alət hazırda Qazaxıstanda özünün böyük inkişaf mərhələsini keçirən kamanlı qopuzu xatırladı.

Kamanlı qopuz (qobiz) «qopuz» (bax: qopuz) alətinin kamanla səsləndirilən növüdür. Lakin görkəmcə heç də mizrabla çalınan qopuzə bənzəmir. Bildiyimiz kimi mizrabla çalınan rübab, tənbur və qopuzun sonralar quruluşca fərqlənən kamanlı növləri də yaradılmışdır. Bu alətlərin adlarına kaman və ya yay sözləri də əlavə olunmuşdur: kamanlı (yaylı) tənbur, kamanlı rübab, kamanlı qopuz.

150. KAMANLI RÜBAB

Kamanlı rübab (iki simli) e.ə. IV-III əsrlərdə qədim Misirdə yaradılmış, Yaxın və Orta Şərqi ölkələrinə yayılmışdır. Eramızın təxminən VIII əsrindən etibarən kamanlı alətlər ərəb ölkələrindən Avropaya gətirilmişdir. Azərbaycan Avropa ilə Asiya qitələri arasında bir növ körpü rolunu oynadığından, ölkəmizdə də kamanlı alətlərin (çox güman ki, kamanlı rübabın) VII-VIII əsrlərdə gətirildiyi ehtimal olunur. Aslan Məmmədov «Simli musiqi alətlərimiz» kitabında Fərabə və Ə.Xaqaninin əsərlərinə istinadən Azərbaycanda IX-XII əsrlərdə kamanlı rübabdan istifadə olunduğunu qeyd edir².

Kamanlı rübab bir sıra alətlər kimi sıradan çıxmış, dövrü-

¹ Kempfer E. Göstərilən mənbə.

² Aslan Məmmədov. «Simli musiqi alətlərimiz», Bakı, «Nafta-Press», 2001, səh.62.

müza gəlib çatmamışdır. Daha doğrusu, o öz ömrünü çağına və ya kamança timsalında yaşamış, inkişaf etdirmişdir. Kamanlı rübabı ilk dəfə bu sətirlərin müəllifi 1990-cı ildə Misir səfərindən qayıdarkən Azərbaycana gətirmiş, ara-sıra etnoqrafik konsertlərdə səsləndirmişdir. Hazırda «Günaydın» ansamblında arabir kamanlı rübabdan istifadə edilir.

Kamanlı rübab bu alətin kamanla səsləndirilən növünə deyilir (bax: rübab; kaman).

Rübab klassik şairlərimizin ilham mənbəyi olub. Lakin onlar şerlərində aləti sadəcə «könül rübabı» kimi təqdim etmişlər. Beləliklə, oxucu üçün şairlərin rübabın hansı növünü (kamanlı və ya mizrablı) təsvir etməsi bəzən sirr, müəmma olaraq qalır.

Təcrübəli pedaqoq Əliguşad Məmmədov uzun illərki respublikamızda kamançanın tədrisi ilə məşğul olur.

Ə. Məmmədov

151. KAMANLI TƏNBUR (YAYLI TƏNBUR)

Azərbaycan ərazisində mizrablı tənbur alətindən XI-XII əsrlərdə geniş istifadə olunduğu elmə məlumdur. Kamanlı (yaylı) tənburlar ilk dəfə Türkiyədə Tənbur Cəmil Bəy (1871-1916) tərəfindən hazırlanmışdır¹.

Kamanlı tənburlardan hələlik Azərbaycanda istifadə edilməyə də, ifaçıların alət haqqında tam təsəvvürləri var, termin kimi ara-sıra bu sözdən istifadə edilir. *Kamanlı tənbur - kamanla, yayla səsləndirilən tənburun bir növüdür* (bax: tənbur; şeştar).

Kamanlı tənburun (tacik variantının) miniatür formasını İlqar Dağlı düzəldib.

152. KARASTA

Karasta dedikdə hər hansı konkret çalğı aləti nəzərdə tutulmur. Sənətsünəşlik namizədi Fuad Əzimlinin² verdiyi məlumata görə Şirvanda nöfəslə və zərbə çalınan alətlərin ümumi adı karastadır.

«Kar» - farsca iş mənasını bildirir. Çox güman ki, karasta dedikdə

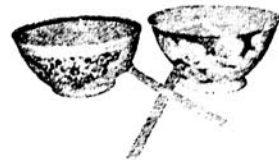
¹ Temel Hakkı Qara Həsən. «Çalğuların dili» musiqi sözlüyü, Göksü Mətbəəçilik sənaye və ticarət, İstanbul, 1999, səh. 155.

² F. Əzimli. Göstərilən əsəri, səh.55.

iş görən alət və ya məşğuliyyət aləti nəzərdə tutulur.

153. KASA (KASƏ)

Böyük şairimiz Ə.Xaqani (XII əsr) şerlərində kasa alətinin adını çəkir. Kasalar məişətdə istifadə olunan qabların (kasaların) arasından seçilərək istifadə edilir. Lakin kasalar elə seçilməlidir ki, ardıcıl səsdüzümü alınsın və ifaçı konkret melodiya ifa edə bilsin. Səsdüzümü düz gəlmədikdə ifaçılar kasalara su tökməklə səsləri tənzimləyirlər. Kasa – zərbə çalınan çalğı alətlərimizdəndir. İfaçı qoşanağara alətinə olduğu kimi hər əlində nazik çubuq tutub kasaları döyəcləməklə aləti səsləndirir.

Kasa – fars sözü olan kasənin dilimizdə deyimidir. Alət, yəni kasa qablar çini, büllür, saxsı və ya metalдан ağzı gen formada hazırlanır.

154. KASƏGƏR

Kasəgər adlı çalğı alətinin adına Ə.Xaqaninin şerlərində rast gəlik. O, bir beytində bərbət, saz, mizmar, setar, ərgən ilə yanaşı kasəgər alətini də təqdim edir (bax: ərgən).

Kasə adlı alət haqqında (bax: kasa) məlumat verəndə göstərmişik ki, ifaçı bir neçə kasanı yan-yan düzüb çubuqlarla döyəcləyərək səsləndirir. Kasəgər alətinin də eyni ilə kasa olduğu güman edilir.

Kasəgər sözü dilimizdə kasa hazırlayan sənətkar kimi başa düşülür. Bildiyimiz kimi «gər» dilimizdə hazırlamaq fikrini bildirib, bir sıra isimlərin sonunda işlədilir: zərgər, misgər və s. «Gər» fars sözü olub əgər, çünki, yaxud və s. mənaları bildirir. Fikrimizcə, şerdə kasəgər sözündə gər-«yoxsa», «yaxud», «və ya» mənalarında işlədilib. Məlum şerdə «Kasəgər ilə ərgən» «kasa, yoxsa ərgən» mənasını bildirmişdir.

Beləliklə kasəgərlə kasənin eyni alət olduğunu söyləyə bilərik.

155. KƏLƏNAY

Kələnay haqda S.Abdullayeva məlumat verir¹. O, Əlihüseyn Dağlının «Ozan-qaravəlli»² əlyazmasına istinadən bu alətdən 1908-1913-cü illərdə zürnaçı Abasqulunun toylarda geniş istifadə etdiyini yazır.

Kələnay – iri ölçülü nəfəs aləti deməkdir.

156. KƏLƏ ZURNA

Kələ zurna - böyük ölçülü zurnaların ümumi adıdır (bax: zurna).

157. KƏRRƏNAY (KƏRNAY VƏ YA KƏRƏNAY)

Bu alətlər müxtəlif cür tələffüz olunsalar da, müasir dövrdə Özbəkistanda və Orta Asiyada geniş istifadə edilən, uzunluğu təxminən üç metr olan boruşəkilli nəfəs alətləridir (bax: gərənay).

158. KƏRRƏNAY ZURNASI

Kərrənayın (bax: gərənay) borusu üzərində çalğı dəliyi olmadığından ardıcıl səsdüzümü yoxdur. Bu səbəbdən alətdə konkret melodiya ifa etmək mümkün deyil. Belə alətlər ifa edilərkən ritmik fiqurasiyalar şəklində səsləndirilir. Əsas melodiyanı, təranəni isə zurnalar ifa edir, bu zurnalar kərrənay zurnası adlandırılırdı. Kərrənayları müşayiət edən hər hansı növ zurnanı kərrənay zurnası adlandırmaq olar.

159. KƏRRƏ ZURNA

Qədimdə kərrənayları (bax: gərənay) müşayiət edən zurnaları kərrə zurna da adlandırılıblar. Kərrə zurna çox güman ki, «kərrənay zurnası» termininin qısaldılmış şərhiyəsidir (bax: kərrənay zurnası).

160. KİÇİK BALABAN

Balabanın ölçüsünə görə ən balacasına kiçik balaban deyilir. Sənətkarlar çox zaman belə alətləri cürə balaban və ya pikkolo balaban da adlandırırlar (bax: cürə balaban; pikkolo balaban).

161. KİÇİK NAĞARA

Sağanağının diametri ən kiçik olan (29-30 sm) nağaralar kiçik nağara adlandırılır. Belə ölçülü nağaralardan adətən rəqs kollektivlərində istifadə olunur. Kiçik nağaraların səsi qışqırıqlı, zil olduğundan rəqqas və rəqqasələr belə nağaraların müşayiəti ilə oynamağı xoşlayırlar.

162. KİÇİK SAZ

Ölçüsünə görə sazların ən balacası kiçik saz adlanır. Əsasən az yaşlı ifaçılar belə sazlardan istifadə edirlər. Kiçik sazların çanağı balaca, qolu isə qısa olur. Belə alətlərin ifaçıları həddi-buluğa çatdıqda peşəkar ölçülü sazlardan istifadə edirlər.

İstedadlı məktəbli Emin Dünyaminoğlu hələlik kiçik sazdan istifadə edir.

E. Dünyaminoğlu

163. KİÇİK TÜTƏK

Ölçüsünə görə tütəklərin ən balacasına kiçik tütək deyilir. Belə tütəklərin səsi zil və qışqırıqlı olur. Bu da tütəyin borusunun kiçik olması ilə əlaqədardır. Musiqişünaslıqdan məlumdur ki, eyni adlı nəfəs alətlərinin borusu kiçildikcə həmin alətlərin səsi zilləşir (bax: pikkolo tütək).

164. KİÇİK ZURNA

Zurna alətlərinin ən balacasına kiçik zurna deyilir. Peşəkar sənətkarlar bunu bəzən cürə zurna da adlandırırlar (bax: cürə zurna). Kiçik zurnalardan əsasən Şəki zonasında istifadə olunur.

¹ S.Abdullayeva. Göstərilən əsəri. səh. 74 (rus dilində).

² Ə.Dağlı. Göstərilən mənbə.

165. KLAPANLI BALABAN

Balaban alətindən peşəkar xalq çalğı alətləri orkestr və ansambllarında istifadə edilərkən ifaçılıq baxımından bir sıra problemlər meydana çıxmışdır. Balabanın diapazonu¹ kiçik oktavanın sol səmindən II oktavanın re səsinə qədərdir. Lakin adi balabanda bu intervalda olan səslərin bəzilərini ifa etmək mümkün olmur, ifa edilsə də həmin səslər təmiz alınmur. Bunlar kiçik oktavanın sol diyez, Iya bekar, II oktavanın re səsləridir. Həmin səslərin təmiz ifa olunması üçün respublikamızda ilk dəfə olaraq nəfəs alətlərinin mahir ifaçısı Ələkbər Əsgərov balaban alətinin borusuna klapan sistemini tətbiq etmişdir. Sonralar bu iş başqa sənətkarlar tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Klapan sistemini tətbiq etməklə balabanın alt, tenor və bas növləri yaradılmışdır.

Klapan alman sözü olub dilimizə «qapaq» kimi tərcümə olunur. Nəfəs alətlərimiz diatonik səsdüzümünə malikdir. Lakin xromatik səsləri də ifa etmək mümkündür. Bu zaman ifaçıdan böyük ustalığ və mütləq musiqi duyumu tələb olunur. Yəni ifaçı səsləri yarım ton zilləşdirmək və ya bəmləşdirməkdən ötrü barmağını müvafiq dəliyin üzərinə yarımqıç qapamalıdır. Bu da çox çətin prosesdir. Lakin balabana klapan sistemi tətbiq edildikdə belə səsləri ifa etmək çox asanlaşır. Hələlik milli nəfəs alətlərimizdən yalnız balabana klapan sistemi tətbiq edilmişdir. Bu səbəbdən də belə alətlər klapanlı balabanlar adlandırılır.

Rasional klapan sisteminin ilk modelini T.Böm 1832-ci ildə (qədim neyə tətbiq etməklə fleytanı) yaratmışdır². Lakin XVII əsrdə Fransada yaradılan qaboya 2 klapan tətbiq edilmişdir. Deməli, ilk klapanlı alət (qaboy) hələ XVII əsrdə Fransada yaradılıb. 1727-ci ildə Georq Qofman qaboyda klapanların sayını 4-ə çatdırıb³.

Ə.Marağalı (XIV əsr) konkirə haqqında «Musiqi alətləri və onların növləri»¹ əsərində məlumat verir. Bir simli çalğı aləti olan konkirənin vətəni Hindistan sayılır. Sonralar konkirə digər şərqli ölkələrinə də yayılmışdır. Beş pərdəli konkirə primitiv formada hazırlandığından və diapazonu çox kiçik olduğundan sıradan çıxmış, unudulmuşdur.

S.Abdullayeva aləti kunqur kimi təqdim edir².

167. KOS, (KOOS, KUS)

Kos aləti də bir sıra çalğı alətlərimiz kimi müxtəlif ərazilərdə müxtəlif cür adlanıb: kus, kös, küs, küüs, kos, kuus və s. Kos aləti e.ə. yaranmış zərbə çalınan alətlərimizdəndir. Kos haqqında ilk yazılı mənbə «Kitabi Dədə Qorqud»³ dastanı hesab edilir. Dastanda təsvir olunan bir sıra ictimai-siyasi, tarixi hadisələr eramızdan əvvəlki illəri təsvir edir. Dastanın bir sıra qədim boylarında kos alətinin adına rast gəlirik. «Koroğlu» (X əsr) dastanında da kosla rastlaşırıq.

Klassik şairlərimizdən - Ə.Xaqani, N.Gəncəvi, M.Füzuli, Fə dai Təbrizi⁴ və başqaları kos alətini şerlərində təsvir etmişlər. Alətdən əsasən hərbi yürüşlərdə istifadə edilmişdir. Kosun səsi o qədər güclü idi ki, döyüş meydanlarında səslənərkən düşmən lərzəyə gəlirdi. Rəvayətlərdə deyilir ki, kos o qədər iriymiş ki, onu xüsusi arabalarda iki cüt öküz çəkib apararmış. Kosu ağacdən hazırlanmış iki toxmaqla və ya dəridən hazırlanmış qamçı ilə döyəcəlyib səsləndirirdilər.

Kosun quruluşu və istifadə qaydaları haqda E.Kempfer (XVII əsr) dəyərlı məlumat verir⁵.

Kosun adı fars sözü olan «kus»a istinadən yaranmışdır. «Kus»-dilimizə böyük ölçülü təbil, nağara kimi tərcümə edilir.

Ərəblərdə isə «kas» sözü bir neçə mənada işlədilir: 1. Kasa, qədəh, piyalə; 2. Çiçək və bəzi bitkilərin alt hissəsini əhatə edən yaşıl qabcıq, kasacıq.

¹ Diapazon-hər bir alətin ən bəm səsi ilə ən zil səsi arasında olan məsafədir.

² Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. VIII cild, Bakı, 1983, səh. 99.

³ S.L.Speranski. «Музыкальные товары», Москва, «Экономика», 1987, səh. 94 (rus dilində).

¹ Ə. Marağalı. Göstərilən mənbə, səh. 77.

² S.Abdullayeva. Göstərilən əsəri, səh. 31, 51 (rus dilində).

³ «Kitabi Dədə Qorqud». Göstərilən mənbə, səh. 50, 71, 115, 126.

⁴ Fə dai. Göstərilən poema, səh. 17.

⁵ Kempfer E. Göstərilən mənbə.

«Küüs» isə «kəs»in cəmi, yəni kasalar, piyalələr deməkdir.

Kos yarım yumurta şəklində zərb alətidir, onun müxtəlif növləri vardır: ana kos, kos nağara, at kosu, fil kosu, dəvə kosu, öküz kosu və kiçik ölçülü at və ya qatır kosları.

168. KOS NAĞARA

Kos aləti Azərbaycanda unudulsa da onun kos nağara növündən ara-sıra istifadə edilir. Kos nağaradan zurnaçılar dəstəsində musiqinin yalnız güclü vurğuları ifa olunur. Bəzi bölgələrdə belə ifa olunan nağaralara çombaq nağara da deyilir (bax: çombaq nağara).

Kos nağaranın respublikamızda ən mahir ifaçılarından Şəkinin Böyük Dəhna kənd sakini Zakir Məmmədovdur. Xatırladaq ki, Z. Məmmədov respublikanın əməkdar artistləri Gülyanaq və Gülyaz Məmmədovaların atasıdır.

Zakir Məmmədov

169. KOŞNAY

Koşnay adlı alətdən müasir dövrdə Özbəkistanda daha çox istifadə edilir.

Türkiyəli alim B. Ögel «Türk kültür tarixinə giriş»¹ əsərində yazır: «Koşnay: Bu bir cüt kaval (nəfəsli çalınan alət – A.N.) və ya ney idi. Yenə Azərbaycan-türk kültür çevrəsində görülür. 25 sm uzunluğunda cüt düdükdür. Estetik görünüşlü və 7 dəliklidir. İç Asiyada, daha çox Fərqaqanə bölgəsində yayılmışdır».

Deməli, qədim dövrlərdə Azərbaycan ərazisində də koşnay adlı nəfəsli alətdən istifadə edilib.

Koşnay - qoşa ney deməkdir, yəni aləti sanki iki ifaçı eyni zamanda səsləndirir. Koşnay ilə qoşa ney alətlərinin sözaçımı eyni olsa da alətlər fərqli səsoyadıcıya malikdirlər. Koşnayın səsoyadıcısı sümsü, tulum, bülban alətlərində olduğu kimidir. Qoşa ney alətinin səsoyadıcısı isə tütək, bansuri alətlərindəki kimi fitlidir (bax: qoşa ney).

¹ B. Ögel. Göstərilən əsəri, VIII cild, səh. 485.

170. KSUL

Nəfəs aləti olan ksuldan Azərbaycanın əsasən şimal və şimal-qərb bölgələrində istifadə edilir. Alətin adına S. Abdullayevanın tərtib etdiyi¹ «Azərbaycan xalq çalğı alətlərinin təsnifatı sxemi»ndə rast gəlirik¹.

Qamışdan hazırlanan alətin borusu üzərində 6 çalğı dəliyi olur. Yan tüfəyində olduğu kimi ksul səsləndirilərkən 45 dərəcə bucaq altında istifadə edilir. Ksul da sümsü, tütək, tulum kimi çobanların icad etdiyi alətlərdən sayılır.

171. QABA NAĞARA

Qaba nağara ölçüsünə, həcminə görə nağaranın ən irisidir. İri həcmli zərb alətləri-davul, təbil, kos və s. də qaba nağara adlandırılı bilər. Qaba nağaraların sağanağının diametri çox böyük olduğundan çubuqlarla səsləndirilməlidir. Alətdən (səsi gur olduğundan) açıq səma altında, meydanlarda zurnaçılar dəstəsini müşayiət edərkən istifadə edilmişdir.

Qaba sözü kobud, köntöy, iri, nataraz və s. mənaları bildirir. Qaba nağara dedikdə isə iri ölçülü nağara, ümumiyyətlə böyük ölçülü, gurultulu səslənən, iki üzlü nağara formasında olan zərb aləti başa düşülür (bax: nağara).

172. QABA ZURNA

Borusu uzun olduğundan ona

qaba zurna deyilir. Belə zurnalar çox bəm, bir az da boğuş, kobud, köntöy, səslənir. Bu səbəbdən də zurnanın bu növünün əvvəlinə qaba (bax: qaba nağara) sözü əlavə edilmişdir.

Hazırda ara-sıra «Günaydın» ansamblında qaba zurnadan istifadə edilir.

Türkiyəli alim E. Çələbi (XVII əsr) yazırdı: «Qaba zurnanı Cəmşid icad etmişdir»².

¹ S. Abdullayeva. Göstərilən əsəri, səh. 137 (rus dilində).

² Evliyaya Çələbi. «Səyahətnamə». I cild, səh 641.

173. QABAQ KAMANƏ

Qabaq kamanə kamanənin bir növü hesab edilir. Alətin 4 simi var və kamanla səsləndirilir. Müasir dövrdə Türkiyədə daha çox istifadə edilir. *Alətin çanağı qabaqdan (küdümun bir növü) hazırlanmışdır.*

Ondan ara-sıra «Günaydın» ansamblında Cəfər Nəcəfzadə istifadə edir.

Cəfər Nəcəfzadə

174. QABIRĞA SAZ

Bəzi çalğı alətlərimizin adlarına hazırlanma texnologiyasına görə əlavə sözlər qoşulur. Məsələn ağac tütək, xakəbənd saz, plastmas nağara, sədəfli kamança, telli saz, balqabaq ney, plastik nağara, qabırğa saz və s.

Qabırğa saz deyimi xeyli sonra yaranıb. Qədimdə saz və eləcə də ona bənzər alətlərin çanağını ağac kötüyünün içini ovmaqla hazırlayırdılar. Təbii ki, belə alətlərin çanağı möhkəm olsa da, çəkisi çox ağır olurdu. Sənətkarlarımız aləti yüngülləşdirməkdən ötrü əsrlər boyu axtarışlar aparıb, nəhayət sazin bu növünü yaradıblar. Yəni alətin çanağı bir neçə qabırğadan düzəldilir. Bəzən belə qabırğalar «dilim» və ya «yarpaq» da adlandırılır. Qabırğalar xüsusi üsulla hazırlanır. Çanağın materialı əvvəlcə yonulur, sonra bir neçə saat qaynar suda saxlanılıb yumşaldılır, daha sonra xüsusi qəlibə salınır. Quruduqdan sonra qəlibdən çıxarıldıqda artıq əyilib qabırğa formasını alır.

Qabırğa saz ifadəsi artıq demək olar ki, işlədilmir. Çünki müasir dövrdə bütün sazlar belə üsulla hazırlanır.

Təcrübəli sazçalan Zakir Bayramov sazi yuxarıda deyilən üsulla hazırladığından alətin çəkisi cəmi 350 qramdır. Z.Bayramov uzun illər

Ə.Bakıxanov adına xalq çalğı alətləri ansamblının solisti olub. O, tanınmış el sənətkarı Aşiq Mirzənin (1888-1954) oğludur.

Zakir Bayramov

175. QAFQAZ TARI

Bəzən musiqişünaslıqda «Qafqaz tarı» termininə də rast gəlirik. Əslində Qafqaz tarı dedikdə «Azərbaycan tarı» nəzərdə tutulur (bax:Azərbaycan tarı). Azəri türkləri Qafqazın (vaxtilə) hər yerində çoxluq təşkil etdiyindən və tar alətindən bu ərazilərdə geniş istifadə olunduğundan bəzən alət *Qafqaz tarı da adlandırılmışdır. Qafqaz tarı - Sadıqanın tar üzərində bir sıra islahatlar apararaq hazırladığı müasir tara deyirlər* (bax: Azərbaycan tarı).

Tarən Fərman Hüseynov sayılıb-seçilən ifaçılarımızdandır. O, tanınmış opera müğənnisi, əməkdar artist Şirzad Hüseynovun (1906-1971) oğludur.

Fərman Hüseynov

176. QANUN

Qədim şumerlərin¹ hələ 3 min il əvvəl qanun alətinə istifadə etdikləri ehtimal olunur.

Azərbaycan ərazisində isə sənətsünaslıq namizədi Səadət Abdullayevanın tərtib etdiyi cədvələ² əsasən qanundan XII-XVI əsrlərdə istifadə edilmiş, XVII-XIX əsrlərdə bu alət sıradan çıxmışdır. XX əsrin əvvəllərində, 1913-cü ildə məşhur musiqişünas Məşədi Cəmil Əmirov (1875-1928), məşhur bəstəkar Fikrət Əmirovun atası) Türkiyədə təhsilini başa vurub

Azərbaycana qayıdanda, orada mükəmməl çalmağı öyrəndiyi ud və qanun alətlərinə də özü ilə gətirmişdir. O dövrdən qanun yenidən musiqi kollektivlərimizin bəzəyinə

Təranə Əliyeva

¹ Şumerlər - Beynənnəhreyin cənubunda. e.ə IV minillikdə, indiki İraqda məskunlaşmışlar.

² S.Abdullayeva. «Современные Азербайджанские народные музыкальные инструменты», «İşıq», Bakı, 1984, səh.16.

çevrilmişdir.

Qanun Azərbaycanda ali təhsil ocaqlarında tədris olunur və peşəkar alətlərdən sayılır.

Qanun (aslı yunanca) – ərəbcə qayda, nizam, üsul, səliqə-səhman, düzgün və s. mənaları bildirir.

Alətin inkişafında, xarici ölkələrdə təbliğində gənc ifaçı Təranə Əliyevanın böyük xidmətləri vardır.

177. QANUNI-MÜRƏSSƏİ MÜDƏVVƏR

Ə.Marağalı qanuni-mürəssəi müdəvvər alətini bərpa etmişdir¹. O, özündən əvvəl yaşamış musiqişünasların kitablarında bu alətin adına rast gəldiyini qeyd edir. Lakin unudulmuş bu alət Ə.Marağalının gərgin zəhməti sayəsində bərpa edilmişdir. Mənbələrdə qanuni-mürəssəi müdəvvərin rəsmi qanşiq verildiyindən və sözaçımına uyğun gəlmədiyindən fikrimizcə, alətin ilkin forması şəkildə göstəriləyi kimi olub² (bax: Sazi mürəssəi-qayıbi).

Alətin gövdəsi (çanağı) içi ovulmuş ağacdan dəyirman daşı şəklində hazırlanıb. Gövdənin üzərinə 36 sim bağlanır. Lakin bu simlərdə 24 ayrıca səs ifa edilmiş. Deməli, simlərin 12-si cüt bağlanır və hər cüt sim bir səs hökmündə olurmuş. Digər 12 simin isə tək bağlandığı ehtimal olunur. Alətin səsləndirilməsi qanun alətindəki kimi olub. Simlər barmaqların ucuna taxılaraq vasitəsilə, dartılmaqla səsləndirilib.

Alətin adından bəlli olduğu kimi qanuni-mürəssəi müdəvvər qanunla qohum alət olub. Bu fikirləri alətin sözaçımı da təsdiqləyir. *Hər üç söz ərəb kəlməsidir: 1. Qanun³ – burada dartılmalı çalğı aləti nəzərdə tutulur; 2. Mürəssə⁴ – qiymətli daş-qaşla bəzədilmiş; 3. Müdəvvər⁵ – girdə, dairə şəklində olan.*

Nəticə olaraq qanuni-mürəssəi müdəvvər qanunun daş-qaşla bəzədilmiş dairə şəkilli bir növü deməkdir.

Təəssüf ki, qanuni-mürəssəi müdəvvər də unudulmuş alətlərimizdəndir.

¹ Z.Səfərova. Göstərilən əsəri, səh 25.

² Murad Bardağçı. «Marağalı Əbdülqadir». İstanbul, Pan Yayıncılıq, 1986, səh.115.

³ «Ərəb və fars sözləri lüğəti». Bakı, Yazıçı, 1985, səh. 104.

⁴ Elə orada, səh. 424.

⁵ Elə orada, səh. 407.

Azərbaycan ərazisində orta əsrlərdə qaraney adlandırılan, bir-birindən fərqlənən iki növ nəfəs alətindən, neydən istifadə olunmuşdur. Bunlar zəmir və mizmar alətləridir.

Bu alətlər səsləndirilmə üsuluna və xarici görünüşünə görə bir-birindən kəskin fərqlənirlər. Maraqlı sual meydana çıxır: bəs niyə bu alətlərin hər ikisi qaraney adlandırılıb? Bu alətlərin oxşar cəhəti hər ikisinin borusunun qara rəngli olması, fərqi isə bir-birindən fərqlənən materialdan hazırlanmasıdır.

Zəmir zurna ilə qohum alətdir. Amma gövdəsi abnəs adlanan qara rəngli hind ağacından hazırlanırdı. Buna görə zəmir bəzən qaraney də adlandırılırdı (bax: zəmir).

Mizmar isə neyin bir növü olub, qara rəngli xüsusi qamışdan hazırlanmış. Bu səbəbdən mizmar da zəmir kimi hazırlanma materialı qara rəngdə olduğundan qaraney adlandırılmışdır. Hər iki alət unudulmuşdur (bax: mizmar).

Deməli, qədimdə səsləndirilmə üsulundan, səsyoadıçılarından asılı olmayaraq qara rəngli materialdan (ağac və ya qamışdan) hazırlanan nəfəs alətləri qaraney adlandırılmışdır. Təsədüfi deyil ki, bəzən (xüsusən yaşlı nəslin nümayəndələri) qara rəngdə olduğundan klarnetə də qaraney deyirlər.

179. QARA ZURNA

Bir sıra çalğı alətlərimizin adlarına sonradan bəzi əlavə sözlər qoşulmuşdur. Məsələn qara zurna, telli saz, çoban tütəyi, yastı balaban, qolça qopuz və s. belə alətlərdəndir. Əlavə sözlər həmin alətlərin bir növ ləqəbi hesab edilir.

Qara zurna dedikdə el arasında zurnanın mü-kəmməl növü başa düşülür. Gəlin aydınlaşdıraraq, zurnaya «qara» sözü niyə əlavə edilmişdir? Sənətsü-nəşq namizədi F.Əzimliyə görə «qara» sözü burada qara-qışıqırlı, hay-küylü mənasında işlədilmişdir.

Fikrimizcə, qara sözünü burada rəng kimi də qəbul etmək olar. Sənətkarlar zurna hazırlayarkən ağacı (əsasən ərik) yonub konusvari boru şəklinə salırlar. Bu zaman zurnanın təzə yonulmuş gövdəsi ağ rəngdə olur. Bütün dövrlərdə (istər qədimdə, istərsə də müasir dövrdə) təzə hazırlanmış «ağ» zurnanı sənətkar birdən-birə toy-düyünə

Abbas Şəkəriyev

aparmır. Çünki təzə hazırlanmış zurna xam səslənir. Məşq prosesində bu alətdən istifadə edərək sənətkarlar «ağ» zurnanı çala-çala «bişirirlər». «Ağ» zurna işləndikcə rəngini tədricən dəyişib «qaralır». «Qaralmış» zurnanın səsi daha təmiz və gur alınır. Həm də «ağ» zurna təzə yonularkən bir az nəm olur, gövdə «qaraldıqca» ağacda quruma prosesi gedir. Bu da alətin daha gözəl səslənməsinə səbəb olur.

Qara zurnanın mahir ifaçıları respublikamızda çoxdur. Onlardan biri də el sənətkarı, «İrs» folklor ansamblının solisti Abbas Şəkərliyevdir.

180. QARMON

Qarmon tipli alətlərin vətəni qədim Çin sayılır. Metal dilçəklilə alətlərdən orta əsrlərdə Çində istifadə edildiyi elmə məlumdur. Müasir formalı qarmonlar isə alman ustası K.F.L. Buşman¹ tərəfindən 1822-ci ildə ixtira olunub. 1830-cu ildə yalnız ağ dillərdən ibarət olan belə qarmonlar Almaniyadan Rusiyaya gətirilmiş və Tula şəhərində onun istehsalına başlanmışdır². XIX əsrin I yarısında diatonik səsdüzümlü belə qarmonlar Azərbaycana da gətirilmişdir.

1870-ci ildə tulalı qarmonçu və dirijor N.İ. Beloborodov tərəfindən xromatik səsdüzümünə malik qarmonlar (diyezli, bemollu) düzəldilmişdir. Xatırladaq ki, qarmon alətinin Rusiyada inkişafında tatar ustalarının da böyük rolu və xidməti olmuşdur. Qarmon alətindən Rusiyada yaşayan başqa xalqlar da geniş istifadə edirlər. Alət sonralar Qafqaz xalqları arasında da geniş yayılmış, bu xalqlar qarmon alətini özlərinin musiqisinə uyğunlaşdırmışlar. Məsələn, si (inH) köklü qarmonlardan yalnız Azərbaycanda istifadə edilir. Yəni Azərbaycan qarmonunda do səsi, fortepianoda si səslənir (bax: Azərbaycan qarmonu; harmon). *Qarmon yunan sözü harmoniyadan yaranıb* (bax: harmon).

Məşhur azərbaycanlı alim, tarixçi, ədəbiyyatşünas, şair, nəqqaş, xəttat və musiqişünas Mir Möhsün Nəvvab Qarabaği «Vüzhül-ərqam» əsərində bir sıra Şərqi çalğı alətləri, o cümlədən qarmon haqqında məlumat

Zakir Mirzayev

verir. O, qarmonun təsir qüvvəsindən, dinləyicidə oyatdığı estetik zövq-dən danışırlar.

Azərbaycanda qarmonun tədrisi üçün ilk vəsaiti professor Fərahim Sadiqov 1986-cı ildə hazırlamışdır. Sonralar Natiq Rəsulov (1952-2000) da qarmon üçün bir neçə dərslik vəsaitləri hazırlayıb.

Azərbaycanda qarmon ifaçılığı, onun inkişafı və tədrisində Bakı Musiqi Akademiyasının müəllimi, əməkdar artist Zakir Mirzayevin misilsiz xidmətləri vardır.

181. QAŞIĞEK

Qasıqek özüsəslənən (idiofonlu)

qədim zərb alətlərimizdəndir. Aləti hazırlamaq o qədər də çətin deyil.

Ağacdan hazırlanmış iri, eyni ölçülü iki qasıq üzbuüz sarınır. Qasıqekdə səsoyadıçı yaratmaqdan ötrü qasıqlar sarınmazdan içərisinə 10-15 ədəd kiçik, yumru diyircəklər qoyulur. Bu sətilərin müəllifi qasıqek alətini hazırlamışdır. Ara-sıra etnoqrafik konsertlərdə «Günaydın» ansamblında alətdən istifadə olunur.

Aləti ifa olunan musiqinin ritminə uyğun silkələməklə və ya zərbə vurmaqla səsləndirirlər.

Qasıqek sözünün birinci hissəsi «qasıq» türk sözü olub xörək yemək üçün məişətdə istifadə edilən ən qədim mətbəx əşyasının adı, «ek» isə sözdüzlükdə şəkilçidir. Qasıqek dedikdə qasıqabənər çalğı aləti başa düşülür.

XVI əsrdə qasıqekdən Azərbaycanda geniş istifadə edilmişdir². O dövrdə yaşamış rəssam Məhəmməd «Dərvişlərin rəqsi» miniatür əsərində qasıqeki təsvir edir.

182. QAVAL

Qavalın yaranma tarixi ona qohum və oxşar alətlərə (dəf, dinqır, məzhər, dairə) nisbətən elə də qədim deyil. Yazılı mənbələrə istinad etsək, qavaldan XVI əsrdən sonra daha geniş istifadə olunmuşdur. Bu da Azərbaycanda o dövrdə muğam sənətinin sürətlə inkişaf etməsilə əlaqədardır. Qaval alətindən əsasən muğam ifaçıları-xa-

¹ Bəzi mənbələrdə sadəcə Fredrix Buşman kimi təqdim edilir.

² S.L. Speranski. «Музыкальные товары», Москва «Экономика», 1987, səh. 75 (rus dilində)

¹ M.M. Nəvvab. «Vüzhül-ərqam», Bakı, Orucov qardaşlarının elektrik mətbəəsi, 1913.

² Ş. Abdullayeva. Göstərilən əsəri, səh. 41, 48.

nəndələr istifadə edirlər. Onlar oxuduqları mahnıların, təsniflərin və ya tar ilə kamançanın çaldığı rənglərin, diringilərin, dəramədlərin, rəqslərin və s. ritimini, vaxtını, ölçüsünü qaval aləti vasitəsilə saxlayırlar. Xanəndələr qavaldan həm də ilhamverici alət kimi istifadə edirlər. Onlar oxuyarkən qavali qulaqlarına yaxınlaşdırır, alətin dərisinin titrəyişindən alınan əks-sədadən, rezonansdan ilhamlanaraq daha təbii oxuyurlar. Qeyd edək ki, bu əks-sədanı yalnız xanəndə özü eşidir. Belə bir səhnəni XVI əsr Təbriz rəssamlıq məktəbinin nümayəndəsi Məhəmməd (O. həmin məktəbin banisi Nizaməddin Sultan Məhəmmədin oğludur) «Dərvişlərin rəqsi» miniatüründə gözəl təsvir etmişdir.

XVII əsrin sonunda Azərbaycanda olan alman səyyahı E.Kempfer¹ də qaval haqqında dəyərli məlumatlar vermişdir.

Qavalın sözcüyü haqqında bir neçə fərziyyə yürüdülmür: 1.Qavalın ərab sözü olan «qafa»-«baş» sözündən yaranması güman edilir. Çünki xanəndələr ifa zamanı bir qayda olaraq aləti başlarına yaxın tuturlar. 2. Qaval-«qav», yəni məişətdə istifadə edilən «qab» və «çal» sözlərinin birləşməsindən, «qavçal»ın təhrif olunmasından yaranmışdır. Yəni «qab»da çalmaq. 3. Qaval-«qav» yenə qab mənasında, «al» isə bir neçə mənalarda, yalançı, şənlik və s. mənalarında qəbul edilir. Bu zaman qaval yalançı qab və ya şənlik qabı kimi başa düşülür.

Respublikanın xalq artisti Alim Qasımov Azərbaycan muğam səhnəsində, eləcə də qaval çalmaqda əvəzəlməz xanəndələrimizdənir.

Alim Qasımov

183. QAVALDAŞ

Mütəxəssislərin rəyinə görə qavaldaşın yaranma tarixi təxminən e.ə. Daş dövrünün Paleolit (ən qədim) mərhələsinə təsadüf edir. Alət yeri-göyü xəlkə eləyən Allah-təala tərəfindən xalqımıza bəxş edilmişdir. Qavaldaş Qobustanda Çingirdağın atəyində yerləşir. Dünyada nadir alətlərdən hesab edilən qavaldaş yeganə çalğı alətimizdir ki, kimsəyə məxsus deyil, onun bir sa-

¹ Kempfer E. Göstərilən mənbə.

hibi var - Azərbaycan xalqı!

Qobustanda qayaüstü rəsmlər və yazılar 10-12 min il bundan əvvəlcə aid edilir¹. Deməli, bir neçə min il əvvəl əcdadlarımız qavaldaşın ətrafında tonqal qurub alətin müşayiəti ilə «Yallı» gedər, «Cəngi», «Qaytağı» oynayarmışlar. Bunu qayaüstü rəsmlər də təsdiq edir.

Tahir Hüseynov

Qavaldaşın adının etimologiyasına nəzər yetirək: alətin adı iki türk sözündən yaranmışdır - «qaval» və «daş». Qaval (bax: qaval) xanəndələrimizin sevə-sevə istifadə etdikləri bir üzül zərb aləti olub, şənlik qabı, yalançı qab fikirlərini bildirir. Qavaldaş sözündə «daş» sözü alətin tərkibinin daşdan, qayadan ibarət olduğunu bildirir. Həmçinin bu söz ifadənin əlində iki kiçik daş parçası tutaraq aləti döycəkləmək səsləndirməsinə işarədir.

Qavaldaşın səsi qavalın cingiltili səsinə bənzədilir. Bu səbəbdən XVI əsrdə qaval aləti yarandıqdan sonra alət «qavaldaş» adlandırılıb. Doğrudur, əvvəllər ona qavaldaş deməyiblər, başqa cür adlandıırıblar. Məsələn «daş» alət, «daşçalın» alət və s.

Qavaldaşı əməkdar artist Çingiz Mehdiyev (1932-1992), Tahir Hüseynov və son illər Eldəniz Hacıqayev, respublikanın xalq artisti Sadiq Zərbəliyev səsləndiriblər. İlk dəfə qavaldaş alətini 1965-ci ildə virtuoz sənətçi Çingiz Mehdiyev Azərbaycan rai-diosunda səsləndirib. 1978-ci ildə isə o, Azərbaycan televiziyası vasitəsilə qavaldaşı təqdim etmişdir.

Soldan sağa: Rəşad Dağlı, Tahir Rəvan. Rövşən Yasamalı (ayaqüstə)

HAŞIYƏ: QAVALDAŞA ƏLAVƏ

Az. TV-də «Yallı» verilişi üçün qavaldaş aləti haqqında süjet hazırlayırdıq. Telesirkətə İ.Əbilov (1881-1923) adına Mədəniyyət Mərkəzinin «Nizami Rəmzi» meyxana studiyasının üzvləri Tahir Rəvan, Rövşən Yasamalı və Rəşad Dağlı tamam başqa veriliş üçün dəvət olunmuşdular. Veriliş tamamlananda onlardan qavaldaş haqqında bədahətən söz söyləməyi xahiş etdik. Nəticədə

¹ T.Bünyadov. Göstərilən əsəri, sah.245.

aşağıdakı meyxana yarandı:

Xalqın qədim alətisən, *Qavaldaş*,
Yurdumuzun sərvətisən, *Qavaldaş*.
Tahir Rəvan:
Çingirdağda yerləşir, *Qavaldaşı*,
Qobustandı tarixlərin yaddaşı,
Qavaldaş uludur, bilinmir yaşı
Daş dövrünün ziynətisən, *Qavaldaş*.
Rövşən Yasamalı:
Səndə vardır tarixlərin qaynağı
Şənləndirmisən bir çox yığıncağı
Səslənəndə «Yallı», «Cəngi», «Qaytağı».
Sevindir bu milləti sən, *Qavaldaş*.

Rəşad Dağlı:
Bu «Yallı» verilişi çox maraqlıdır,
Dillərdə əzbərdi, səs - soraqlıdır
«Qaval»la «daş» bir-birinə bağlıdır
Bu iki sözün vəhdətisən, *Qavaldaş*.
Tahir Rəvan:

Qavaldaş haqqında söyləyim sizə
Bu daşda var ilahi bir möcüzə
Tanrı onu bəxş eləyibdir bizə,
Varlıqların hikmətisən, *Qavaldaş*.
Rövşən Yasamalı:
Qayaüstü rəsimplərdi yadigar
Daşla səni səsləndirir sənətkar,
Qaval kimi cingilti səsin var
Oyatdın təbiəti sən, *Qavaldaş*.

Rəşad Dağlı:
Qavaldaş haqda deyirik meyxana
Nadir tapıntıdır Azərbaycana
Maraqlananlar gəlir Qobustana
Cəlb etməsən diqqəti sən, *Qavaldaş*.
Tahir Rəvan:
Sizə xəbər verim müdrik Ozandan,
Dədə Qorquddan və Salur Qazandan
Yadığarsan bizə qədim zamandan
Xalqımın əmanətisən, *Qavaldaş*.

184. QƏDİM NEY

Kitabda neyin bir sıra növləri – ağ ney, balqabaq ney, qədim ney, ərəbi ney, hind neyi, qaranev, türk neyi, pikkolo ney və s. təqdim edilir. Tarixi baxımdan bu neylərin ən qədimi «qədim ney» sayılır. Borusu üzərində 6 çalğı dəliyi olan qədim ney müasir Avropa aləti fleytanın «əcdadı» hesab edilir. Qədim neydən müxtəlif adlarla demək olar ki, bütün şərq ölkələrində istifadə olunur: Tailandlılar onu khlul¹, yaponlar nohkan², koreyalılar tae gum³, çinlilər ti⁴, hindlilər murali⁵ adlandırırlar. Müsəlman ölkələrinin əksəriyyətində isə bu növ alətlərə ney deyirlər. Neyin bir sıra növləri yarandıqdan sonra bəzən ifaçılar arasında 6 dəlikli, yandan üfürülən neyləri qədim ney adlandırırlar.

Qədim ney deyimi neyin ən qədim növü olduğunu bildirir, həmçinin səsləndirilməsinə görə digər növlərdən fərqlənir.

185. QƏDİM TAR

Tar alətini Sadıqcan rekonstruksiya edənə qədər alət sadəcə tar adlandırılmışdır. *Sadıqcanın uğurlu islahatlarından sonra tarın ilkin formasına bəzən qədim tar və ya İran tarı deyilir* (bax: tar; İran tarı). Müasir dövrdə Azərbaycanda az da olsa 5 simli qədim tarlara rast gəlmək olur (bax: Azərbaycan tarı).

186. QIL QOPUZ

Qopuz türk dilli xalqların, o cümlədən azəri türklərinin ən qədim çalğı alətlərindəndir. Qopuz səsləndirilməsinə görə bir neçə növə ayrılır: zərb (idiofonlu), nəfəs, mizrab və kamanla (yayla) çalınan qopuzlar.

Haqqında söhbət açdığımız qıl qopuz da kamanla səsləndirilib. *Alətin*

¹ «Musical instruments of the east» (Şərq musiqi alətləri) by Lloyd Miller, © Eastern Arts 1978, səh 193.

² Yenə orada, səh. 163.

³ Yenə orada, səh. 147.

⁴ Yenə orada, səh 133.

⁵ Yenə orada, səh.99

simləri at quyruğunun qılından hazırlanırdı. Bu səbəbdən aləti qıl qopuz adlandırılırlar (bax: qopuz; qolça qopuz; kamanlı qopuz).

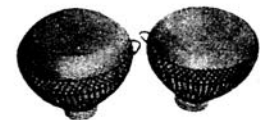
Qıl qopuzun mizrabla və ya kamanla səsləndirilməsi mübahisəli məsələdir. Təcrübəli ifaçı kimi deyə bilərəm ki, qıl qopuz kamanlı alət olub. Çünki at quyruğunun qılından hazırlanmış tel mizrabla kobud səslənər. Kamanla isə əksinə alətdə gözəl səslənmə alınır. Bu səbəbdən qıl qopuzun kamanlı alət olduğu qənaətinə gəlirik.

187. QIYÇEK

Qiyçək unudulmuş çalğı alətlərindəndir. Ondən əsasən İrən ərazisində geniş istifadə edilmişdir. Tar alətində olduğu kimi qiyçək də qoşaçanaqlı imiş və üzərinə mal ürəyinin pərdəsi çəkilirmiş. Alətin kiçik qolu olmuşdur. Bu haqda İranda uzun illər araşdırmalar aparən Harvard Universitetinin professoru Ella Zonis «Klassik fars musiqisi» əsərində¹ məlumat vermişdir.

188. QİDUM (KUDÜM)

Qidum zərbə çalınan alət olub², Azərbaycanda çoxdan unudulub. Lakin Türkiyədə kudüm adı ilə bu alətdən çox geniş istifadə edilir. Qidum müasir qoşanağaraya bənzəyən alətdir, lakin qoşanağaradan fərqli olaraq qidumun qazançalarının diametri eyni ölçüdə olur. Hər iki alət çubuqla səsləndirilir. Bəlkə də qoşanağara alətinin

inkışafı qidumun Azərbaycan ərazisində tənəzzülə uğramasına səbəb olmuşdur.

Özbəklər bu aləti kiçik nağara adlandıır.

Kudüm haqqında «Böyük türk musiqisi ensiklopediyası»nda yazılır³: Kudüm – *ərəbcədən «ayaq basma» kimi tərcümə olunur. Kudümün dərilərinə zəhmə də deyirlər. Özü də dəvə dərisindən hazırlanır.*

Qışek alətinin adına bəstəkar və musiqişünas alim Əfrasiyab Bədəlbəylinin «Musiqi lüğəti» kitabında¹ rast gəlirik. O, iki simli çalğı aləti kimi təqdim edilir. Fikrimizcə, qışek müasir dövrdə Özbəkistanda geniş istifadə edilən gücəkin eynidir, daha doğrusu ilkin formasıdır. Sonralar alət inkışaf etdirilib 4 simli, geniş diapazonlu gücək (yaxud qicək) alətinə çevrilmişdir.

190. QOLÇA QOPUZ

Ulu ozanlarımızın istifadə etdikləri qolça qopuzun adına «Kitabi Dədə Qorqud»² dastanında tez-tez rast gəlirik. Dastan VII əsrdə qələmə alınmışdır. Lakin qopuz alətinin yaradma tarixi e.ə. minilliklərə gedib çıxır. Tarixçi alim Əbül-fəzl Hüseyni (Cənubi Azərbaycanın Cığamış şəhərində tapılmış qaba istinad edərək) qopuz alətindən Azərbaycan ərazisində ən azı 8 min il bundan əvvəl istifadə edildiyini bildirir³. Qopuz ozan sənətinin ayrılmaz aləti olub XVI əsrdə qədər yaşamış, sonra tədricən bu alət müasir sazla əvəz edilmişdir. XV əsrdən etibarən ozanlar Azərbaycan və Anadoluda aşiq, Orta Asiyada (xüsusən Türkmənistan və Özbəkistanda) baxşı, Qazaxıstanda isə akın adlandırılmışlar. Qopuzla niyə qolça sözü əlavə olunmuşdur?

Şair, folklorşünas, filologiya elmləri namizədi Ağalar Mirzə bu barədə maraqlı fikirlər söyləyir. Onun verdiyi məlumata görə qopuz ilk yarandığı dövrlərdə yalnız çanaqdan ibarət olmuşdur. Quru bağırsaqdən hazırlanmış simlərin bir ucu çanağın bir hissəsinə, digər ucu isə çanağın əks hissəsinə düyünlənərək bağlanmış. Simləri sazdan fərqli olaraq təzənə ilə deyil, sağ əlin barmaqları vasitəsi ilə dartmaqla, bir növ çanaqdan qoparmaqla (qanun alətində olduğu kimi) səsləndirilmiş. Bəlkə də qopuz sözü adını buradan götürmüşdür. *Fikrimizcə, qopuz iki felin -*

Məcnun Kərimov

¹ E. Zonis. «Klassik fars musiqisi», Harvard, 1973, səh. 156.

² Ə. Bədəlbəyli. Göstərilən əsəri, səh. 34.

³ Yılmaz Östuna. «Böyük türk musiqisi ensiklopediyası», Baş Bakanlıq Basımevi, Ankara I cild, 1990, səh. 464.

¹ Ə. Bədəlbəyli. Göstərilən mənbə, səh. 34.

² «Kitabi Dədə Qorqud». Göstərilən mənbə, səh. 40-89.

³ Ə. Hüseyni. Göstərilən mənbə, səh. 4.

qopartmaq və uzatmaq sözlərinin qısaltdırılmasından yaranmışdır: qop və uz. Nəticədə qopuz sözü yaranmışdır. İlk ötmüş, sənətkarlar qopuzu təkmilləşdirmiş, alətin çanağına insan qolu uzunluğunda qol pərçim etmiş və alət «qolça qopuz» adlandırılmışdır. Qolça qopuz dedikdə qollu qopuz fikri nəzərdə tutulur.

Məcnun Kərimov «Kitabi Dədə Qorqud» dastanının 1300 illik yubileyinə hədiyyə olaraq qopuzu bərpa etmiş və ilk ifaçısı olmuşdur.

191. QOLTUQ NAĞARA

Nağaralar ifa edilərkən müxtəlif cür tutulur. Bəziləri sol dizin üzərində (solaxaylar əksinə) aləti qoyub ifa edirlər. Bəzi nağaralar isə iki diz arasında saxlanaraq səsləndirilir. Bir qisim nağaraları isə qoltuqda saxlayıb səsləndirirlər. *Qoltuqda saxlanan nağaralar qoltuq nağaraları adlandırılır.* Qoltuq nağaralardan əsasən gəlingətirmə mərasimlərində, ayaq üstə ifa tələb edilərkən istifadə olunur (bax: nağara).

192. QOLTUQ SAZI

Sazların bəzi növləri – bağlama, türk sazi və s. alətlərin çanaqları diz üzərinə qoyularaq səsləndirilir. Qoltuq sazların çanaqları isə mütləq sinədə tutulub çalınır. Lakin belə alətlər çox zaman ayaq üstə ifa edildiyindən çanağa kəmərlə bərkidilir və bu kəmərlə çiyəndən, qoltuğun üzərindən asılıdır ki, alət möhkəm dayansın, ifaçının əlindən sürüşməsin. Bu səbəbdən belə alətlər qoltuq sazlar adlandırılmışdır (bax: saz).

193. QOPUZ

Qopuzun yaranma tarixi və sözcüyü haqqında qolça qopuzu təqdim edərkən məlumat vermişik (bax: qolça qopuz). Onu əlavə etmək istərdik ki, qopuz çalan ozanlar Səlcuq dövlətinin yaranmasından çox-çox əvvəl-lər oğuzlar arasında, Hun hökmdarlarının saraylarında, türk ordularında böyük hörmət, nüfuz sahibi olmuşlar.

«Kitabi Dədə Qorqud» (VII əsr), «Əhməd Hərami» (XIII əsr) dastanlarında, M.Füzulinin, Məsihinin və başqa klassik şairlərin şeirlərində qopuz alətinin adına rast gəlirik.

Qədimdə bütün növlərdən olan çalğı alətlərimiz qopuz adlanıb.

194. QOPUZ RUMI

Bu alətin adına Ə.Marağalının S.Urməvinin «Kitab əl-əd-var» əsərinə yazdığı şərhdə rast gəlirik¹. Rumdan götürülmüş bu qopuz udabənzər alət olmuşdur. 5 simli alətin çanağının yarısının üzərinə dəri çəkilmişdir. *Qopuz Rumi qopuzun Rum variantıdır. Rum dedikdə isə qədim mənbələrdə Yunanistan ərazisi nəzərdə tutulur.*

Qopuz Rumi Azərbaycanda unudulmuş çalğı alətidir (bax: qopuz; qolça qopuz).

195. QOŞANAĞARA (QOŞA DUMBUL)

Cənubi Azərbaycanın Cığamış şəhərin-də (İran ərazisində) arxeoloji qazıntılar nəticəsində tarixi və musiqişünaslıq baxımından çox qiymətli saxsı qab tapılmışdır². Saxsı qabın üzərində bir sıra çalğı alətləri ilə bərabər qoşanağara alətinin də təsviri verilmişdir. Mütəxəssislər bu qabın 8 min illik tarixə malik olduğunu bildirirlər. Deməli, sənətkarlarımız hələ 8 min il əvvəl qoşanağaradan mükəmməl çalğı aləti kimi istifadə etmişlər.

Alman E.Kempfer (XVII əsr) xatirələrində qoşanağara haqqında məlumat verir (bax: qumrov)³.

Qoşanağaranın sözcüyünə nəzər yetirək: «qoşa» dilimizdə cüt, iki dənə, ikisi bir yerdə, yanbayan, birgə, birlikdə, bərabər, bir yerdə və s. mənalarda işlədilir. «Nağara» sözü isə ərəb sözü olan «nağarə»dən götürülmüş və dilimizdə «zərbə» kimi tərcümə olunur. Deməli, qoşanağara «cüt nağara», «cüt zərbə» deməkdir. Alət çubuqlarla səsləndirilir. Bəzən qoşanağaraya qoşadumbul da deyilir (bax: dumbul).

Nəinki respublikamızda, ondən çox-çox uzaq ölkələrdə qoşanağaranın bir nömrəli ifaçısı respublikanın xalq artisti Sadiq Zərbəliyevdir.

Sadiq Zərbəliyev

¹ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. III cild. Bakı. 1979, səh. 206.

² Ə.Hüseyni. Göstərilən mənbə, səh. 4.

³ Kempfer E. Göstərilən mənbə.

Qoşa ney olduqca maraqlı nəfəs alətlərimizdəndir. İfaçı bir borunu nəfəsi ilə üfürür, hava yardımçı boru vasitəsi ilə qoşalaşmış neylərə paylanır və hər iki neydə səslənmə yaranır. Bu neylərin səsuyadıcısı tütək alətində olduğu kimidir, yəni fitlidir. Lakin Azərbaycanda başqa cür qoşa neylərdən də istifadə olunmuşdur (bax: koş-nay). Qoşa ney alətini əslən Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalından olan el sənətkarı Azay Məhəmmədov bizə təqdim etmişdir. Onun babası, XIX əsrdə yaşamış Usta Xudakərim qoşa neyin mahir ifaçısı olmuşdur.

Qoşa ney kiçik diapazonlu (5-6 səsəndən ibarət) qeyri-peşəkar alətlərimizdəndir. Adından bəllidir ki, qoşa ney qoşa səslı ney (bax: ney) deməkdir.

197. QOŞA TÜTƏK

Qoşa tütək də qoşa zurnada (bax: qoşa zurna) olduğu kimi bir ifaçının eyni vaxtda iki tütəyi səsləndirməsi fikrini bildirir. Bu zaman qoşa tütəkçalan kiçik diapazonlu mahnılar ifa edir. Respublikamızda iki tütəyi eyni zamanda çalan sənətkarlar vardır.

198. QOŞAZƏRB

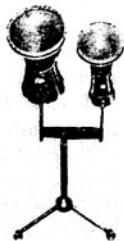
Son illər azərbaycanlı sənətkarlar zərb alətinin yeni növünü – qoşazərb alətini yaratmışlar. Bildiyimiz kimi zərb aləti ifa zamanı qoltuqda və ya dizlərin arasında saxlanır. Qoşazərb aləti üçün isə xüsusi açılıb-yığılan qurğu hazırlanır və qoşazərb bu qurğuya bərkidilir. Bu zaman ifaçı alətdən daha rahat istifadə edir. Qoşazərb alətinin dəriləri bolt mexanizm vasitəsilə sıxılaraq tənzimlənir. Alətin hər bir qazançası müxtəlif yüksəklikdə köklənir. Bu da qoşa zərbin səs palitrasını daha da zənginləşdirir.

Qoşazərb - adından bəlli olduğu kimi qoşalaşmış, cütləşmiş zərb aləti deməkdir.

Alətin mahir ifaçılarından biri də «Cavanşir» ansamblının solisti Həbib Qarabaladır.

Həbib Qarabala

Qoşanağaradan respublikamızda çox istifadə edilsə də, qoşa tütək, qoşa zurna ayrıca alət kimi deyil, termin kimi dilimizdə işlədilir. Qoşa zurna alətlərini hazırda Sumqayıt sakini, qocaman sənətkar Azay Məhəmmədov ifa edir. O, eyni kökdə olan iki zurnada eyni vaxtda və eyni melodiyamı unison şəkildə ifa edir. Sanki bir musiqi parçasını iki zurnaçı çalır. Qoşa zurna dedikdə bir ifaçı tərəfindən iki zurnanın eyni zamanda səsləndirilməsi başa düşülür.

İki ifaçının - «usta» və «dəmkeşin» birgə ifasının səslənməsi üçün istifadə edilən cüt zurnaya da bəzən qoşa zurna deyirlər.

200. QOŞQAR RÜBABI

Rübablar səsləndirilməsinə görə iki növə ayrılır: kamanlı (yaylı) və mizrabla çalınan rübablar. Mizrabla çalınan rübabların da forma və çalğı xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənən növləri vardır: tacik, Qoşqar, əfqan, Badəxşan, Dulan, Pamir rübabları. Adlarından bəlli olur ki, rübablar əsasən ərazi və xalq adları ilə adlandırılmışdır. Nizaminin, Xaqaninin əsərlərinə istinadən Azərbaycan ərazisində hazırda Orta Asiyada geniş yayılmış Qoşqar rübabından istifadə olunmuşdur¹. Xatırladaq ki, Azərbaycanın Daşkəsən rayonu ərazisində həm Qoşqar adlı dağ var, həm də burada Kürün sağ qolu olan Qoşqar adlı çay axır. Bəlkə də rübabın bu növündən Azərbaycanda ilk dəfə bu dağın və çayın ətrafında məskunlaşan azəri türkləri istifadə etmişlər.

Klassik gairəlimizdən Qətran Təbrizi, Ə.Xaqani, N.Gəncəvi, Kişvəri, Nemətulla Dilməqani (XV əsrin sonu, XVI əsrin əvvəli), İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətai, M.Füzuli və başqaları rübabın səsindən ilhamlanmış, onu döndə-döndə əsərlərində vəsf etmişlər.

Qoşqar rübabı dedikdə alətin Qoşqar növü nəzərdə tutulur (bax: rübab).

Bəybala Zeynalov vaxtı ilə «Dastan» folklor ansamblında Qoşqar rübabından istifadə edirdi.

Bəybala Zeynalov

¹ Teymur Bünyadov. «Əsrlərdən gələn səslər», Bakı, «Azərneşr», 1993, səh. 212-213.

201. QUMROV (QIMRO)

Qumrov özüsəslənən, silkələməklə səsləndirilən çalğı alətlərimizdəndir. Bəzən qumrova dəray və ya dəra da deyirlər (bax: dəray). Alətin adına XII əsrdə yaşamaş Ə.Xaqaninin¹ şerlərində rast gəlirik.

Xatırladaq ki, alman səyyah və təbiətşünas Engelbert Kempfer İsveç səfirliyinin nümayəndəsi kimi XVII əsrin sonunda Azərbaycanda (19 dekabr 1683-cü ildə Şamaxıda, 6-9 yanvar 1684-cü ildə Bakıda) olmuşdur. O, Azərbaycanda rastlaşdığı 23 çalğı alətinin hamı rəsmi çəkmiş, həm də bu alətlərin hər biri haqqında ayrıca məlumat vermişdir. Bu alətlərdən biri də haqqında söhbət açdığımız qumrovdur. Mənbədə alət qimro kimi təqdim edilir².

Qumrovu sarı gildən girdə, top şəklində, ağız hissəsini içəriyə doğru bükərək bişirən hazırlayırdılar. Kürünün içərisinə bişirilməzdən qabaq yumru diyircəklər atardılar və bunlar alətin səsoyadıcısı olurdular. Diyircəklər müxtəlif materiallardan - daş, çınqıl, metal qırıntılarından və s. olurdu. Qumrovları böyük, orta və kiçik ölçülərdə hazırlayırdılar.

Azərbaycanda qumru adlı göyərçinbənzər quşlar da mövcuddur. Alət adını fikrimizə, qumrudanmaq (yəni astadan səs salmaq) sözündən götürmüşdür.

202. QUŞ TÜTƏYİ

Çalğı alətlərimizin bəzilərinin xarici görkəmi tamaşaçıya müəyyən şeyləri xatırladır. Məsələn, boru məişətdə istifadə edilən boruya; qaşığək mətbəx qaşığına; əsa ney, əsa tar, əsa saz alətləri çəliyə, əsaya; kaman - ov aləti və silah növü olan kamana; şaxnəfir - adi qaramal buy-nuzuna; gəvdüm - ölküz quyruğuna və s. bənzəyir. Quş tütəyi də belə alətlərdəndir. Bəzən quş tütəyinə bunqar, burbuq, giyid və ya bənzədildiyi quşun adını da deyirlər.

Quş tütəyini sarı bişmiş gildən hazırlayırlar. *Belə tütəklər xarici görkəminə görə bildirçini, şanapipiyi, göyərçini, bülbiülü, alabaxtanı və s. xatırladır və ümumilikdə quşa bənzədiliklərinə görə «quş tütəyi» adlandırılır. Ma-*

¹ Ə.Xaqani. «Seçilmiş əsərləri». Bakı, «Azərbaycən», 1978, səh. 259.

² Kempfer E. Göstərilən mənbə.

raqlı sual meydana çıxır: bu alətlər tütəyə bənzəmədikləri halda, aləti niyə «quş tütəyi» adlandırılır?

Fikrimizə, quş tütəyinin səsoyadıcısı eyni ilə tütəkdə olduğu kimi fittli hazırlandığından alətin adında tütək sözü öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan ərazisində hələlik 5 ədəd belə «quş» (quş tütəyi) tapılmışdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı qədim Qəbələdə e.ə III yüzilliyə aid edilən, alabaxta quşunu xatırladan quş tütəyi tapılmışdır.

Əlicavad Cavadlı

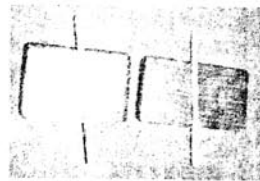
Bu alət Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti (xalq çalğı alətləri şöbəsi) Dövlət muzeyində nümayiş etdirilir. İçərişəhərdə arxeoloji qazıntı zamanı XII-XIII əsrlərə aid edilən, başıdaraqılı şanapipik quşunu xatırladan çalğı aləti də tapılıb¹.

Quş tütəyi qeyri-peşəkar çalğı aləti sayılır, alətin çox kiçik diapazonu vardır. Alətdə 3 müxtəlif yüksəkli səs ifa etmək mümkündür. Lakin ifaçı dodəğının vəziyyətini, nəfəsini dəyişməklə bir neçə əlavə səs də ifa edə bilər. Bu əlavə səslər təmiz alınmur.

Quş tütəyinin mahir ifaçısı el sənətkarı Əlicavad Cavadlı sayılır.

203. LAQQUTI

Laqquti - özüsəslənən, idiofonlu qədim çalğı alətlərimizdəndir. Aləti əsasən palıd ağacından içi boş, ovulmuş düzbucaqlı formada hazırlayırlar. Laqquti qoşanağara aləti kimi kiçik çubuqlarla səsləndirilir. Alətdən qoşanağaraçılar arabir istifadə edirlər. Onlar laqqutini əllərindəki çubuqlarla döyəcləyib səsləndirirlər.

Laqquti sözünün «lax» və «qutu» sözlərinin birləşməsindən əmələ gəldiyi güman edilir. «Lax» sözü dilimizdə bir neçə mənada işlədilir, bir mənada da «boş» fikrini bildirir. Beləliklə, laqquti-«boş qutu» deməkdir. Alət qutu formasındadır.

Başqa bir fərziyyəyə görə laqqutinin laqqırtı sözünə istinadən yarandığını deyənlər də var. Adətən dilimizdə uzun-uzadı, boş, mənasız, qeyri-ciddi söhbətə - laqqırtı vur-

Vahab Əli

¹ T.Bünyadov. Göstərilən kitabı, səh. 244.

maq deyirlər. Deməli, hər iki halda laqqutı «boş», «yalançı», daha doğrusu, «boş qutu», «yalançı qutu» anlayışını bildirir.

Bu alət haqda tarixçi Teymur Bünyadov məlumat verir¹.

Respublikanın xalq artisti Niyaməddin Musayevin rəhbərlik etdiyi «Röya» ansamblının solisti, hazırda estrada müğənnisi Vahab Əli vaxtilə laqqutdən geniş istifadə etmişdir.

204. MEY (BALABAN)

Əlixan Səmədov

Bəzən balaban alətinə mey də deyirlər. Xüsusən dəm-keşlərin istifadə etdikləri balabanların mey adlandırılmasına təsadüf edirik. Qocaman ifaçılar «mey ver» və ya «mey güclü çab» ifadələrini tez-tez işlədirlər. Onlar bu sözlərlə «dəm ver» və ya «dəm balabanını güclü çab» fikrini bildirmək istəyirlər. Türkiyə ərazisində isə «mey» birbaşa balaban alətinə deyirlər. Türk musiqisində 3 növ meydən istifadə edirlər: ana mey, orta mey və cürə mey. Bu alətlər uzunluğuna və səs tembrinə görə bir-birindən fərqlənir.

Mey fars sözü olub şərab, çaxır mənalartını bildirir.

Lakin alət adı kimi mey sözü yaxşı əhval-ruhiyyə bəxş edən, ifaçını ilhamlandırən, ona təb verən alət mənasında işlədilmişdir.

Meydən söz açmışkən, Türkiyədə bu alətin inkişafında böyük rolu və xidmətləri olan azərbaycanlı, Sumqayıt şəhərində anadan olmuş ifaçı Əlixan Səmədovun adını xüsusi qeyd etmək lazımdır.

HAŞİYƏ: MEYƏ ƏLAVƏ

Mey aləti haqqında məlumat verdikdən sonra folklorumuzun qədim qollarından olan «meyxana»nın da sözaçımı haqqında oxuculara məlumat verməyi özümə borc bildim.

Çox zaman «meyxana» sözü yanlış olaraq şərab içilən yer kimi izah olunur. Məncə, bu fikir çox yanlışdır. Mey sözü farscadan dilimizə şərab mənasında tərcümə olunsa da, istər çalğı aləti kimi «mey»(balaban), istərsə də folklorumuzun bir janrı kimi «meyxana» sözlərində məcazi mənalarda işlənmişdir. «Mey» sözü burada dinləyiciyə xoş anlar bəxş edən, ona keyf, nəşə verən mənalarda işlənmişdir. «Meyxana» sözünün II hissəsi «xana» isə məncə, «xani» sözünün təhrif olunmuş deyimidir. Yəni

«xani» farscadan dilimizə «oxuyan», «söyləyən» mənalarda tərcümə olunur. *Nəticə olaraq «meyxana», daha doğrusu «meyxani» sözü təblə oxuma, dinləyiciyə çuşa gətirən, ona xoş anlar bəxş edən mənalara bildirir.*

Az, lakin mənalı ömür sürən, meyxana janrının ulduzu Nizami Rəmzinin (1947-1997, Nizami Rza oğlu Baxşiyev) bir sıra çalğı alətlərimiz haqqında bədahətən deyilmiş ürək sözlərinin oxucular üçün maraqlı olaçağını nəzərə alaraq kitaba daxil etmişik.

Hər alətin öz səsi, dünyası var
Zənn et ki, danışır söz, mənası var.

Ud səslənəndə düşünürsən ki, sən
Müdrük qoca nağıl deyir ürəkəndən.
Udun da özünün öz aləmi var
Ona qulaq asan düz yollar arar.

Ulu *tarın* böyük bir tarixi var
Müşiqimiz ona demiş «Oxu, *tar!*»
Nə qədər incəlik onda duyulmuş
Qəlbi nəğmələrlə *tara* vurulmuş.

Kamança şahıdır bu alətlərin
İnsan duyğuların oxşayır dərin.
Ecazkar səsinə edəndə diqqət
Elə bil danışır mənalı söhbət.

Bir şirin ləhcəli xoş avazım var
Çəmənli, ətirli gözəl yazım var.
Alətlər içində ən qədim olan
Dünyaya bərabər *telli sazım* var.

Mey uzun ömürlü, cazibədardır
Könüllər oxşayan fəslə bahardır
O, gözəl səsilə hər gün, hər səhər
Qərinalərdən yetirir müjdələr.

Öz kövrək səsilə *yastı balaban*
Olmuş aşuqların daim həmdəmi.
Ondan ləzzət alır hər qulaq asan
Dağıdır qüssəni, dağıdır qəmi.

Nizami Rəmzi

¹ T. Bünyadov. Göstərilən kitabı, səh. 247-248.

Tütək çobanlardan qalmış yadigar
Çox qədim zamandan olmuş aşiqar.
O, incə könlüleri edir feyziyab
Heç kəsin könlünə verməyir əzab.

Eşidəndə *qara zurna* çalınır
«Yallı», «Cəngi» onda gözəl alınır.
Ruha qida verər xalqın nəğməsi
Yayılsa ətrafa zurnanın səsi.

205. MƏZHƏR

Məzhər – dəf, qaval, dairə və dıncır alətləri kimi bir üzlü zərb alətidir. Yəni məzhər bu alətlər kimi bir tərəfi açıq, o biri tərəfinə isə dəri çəkilməmiş, ağacdan hazırlanmış sağanaqdan ibarətdir. Alət bir növ ələyi xatırladır. Məzhər dərişlərin çalğı aləti olduğundan və mövləvi musiqisində dini ayinlərin icrası zamanı istifadə edildiyindən dəf-dən, qavaldan fərqli olaraq onun enli sağanağına heç bir zınqrov, metal halqalar, lövhələr taxılmırdı. Xatırladaq ki, mövləvi musiqisinin, ümumiyyətlə, mövləviyyənin əsasını qoymuş sufi şairi Cəlaləddin Ruminin¹ (1207-1273) XIII əsrdə yaşadığını nəzərə alsaq, məzhərdən məzh bu əsrdə geniş istifadə edildiyi məlum olar.

Məzhər alətinin adına İ.Nəsiminin şerhlərində², Ə.Bədəlbəylinin «Musiqi lüğəti» kitabında³ rast gəlirik.

Məzhər ərəb sözü olub, dilimizə bir neçə mənada tərcümə olunur: 1. Bir şeyin zahir olduğu yer; 2. Təzahür; 3. Yetişmə, nail olma.

Deməli, sufilər alətə məzhər adı qoymaqla və bu alətin müşayiəti ilə rəqs edərək (müxtəlif bədən hərəkətlərilə) öz arzularına çatmaq, yetişmək istəmişlər.

Məzhər unudulmuş alətlərimizdəndir.

Yuxarıdakı şəkildə: İlqar Dağlının hazırladığı miniatür formalı məzhər.

¹ Əsl adı Məhəmməd Cəlaləddindir, ana tərəfdən İmam Həzrət Əlinin nəslindəndir, Əfqanıstanın Bəlx şəhərində müəllim ailəsində (atası Bahaəddin Valəddir) anadan olub.

² İ.Nəsimi. «Əsərləri», Bakı, «Azərbayç», 1973, səh. 41, 49, 68.

³ Ə.Bədəlbəyli. Göstərilən əsəri, səh. 49.

206. MİSKAAL

Miskaal türk mənbələrində musiqinin başqa bir adı, sinonimidir. Yəni türk miskaalı eyni ilə Azərbaycan musiqisidir¹ (bax: musiqar; çincıq; şamama). Türk miskaalı müxtəlif ölçülü 22 borudan hazırlanır. Hər boru bir səs verir. Miskaalın iki növündən istifadə edilir: Şah mansur və kiçik mansur.

Fikrimizcə, miskaal ərəb sözü misqaldan yaranıb. Misqal dilimizdə qədim çəki vahidi kimi işlədilib². Bəzən isə misqal sözündən lap az, lap kiçik mənada istifadə edilir. Nəticə olaraq miskaalı kiçik, həzin, az səsi olan alət kimi qəbul etmək olar.

207. MİSKAN

S.Abdullayevanın verdiyi məlumata görə miskan Quba bölgəsində kamaçna alətinə verilən addır (bax: kamaçna)³.

208. MİZQAN

Cəbrayıl və Şəki rayonlarında kamaçnanı bəzən mizqan adlandırırlar (bax: kamaçna)⁴.

209. MİZQON

Tovuzlular bəzən kamaçnaya mizqon deyirlər (bax: kamaçna)⁵.

210. MİZƏF (MİZAF)

Bu alətləri - mizəf və miizafı Ə.Bədəlbəyli «Musiqi lüğəti» kitabında⁶ ayrı-ayrılıqda yığcam təqdim edir. Fikrimizcə, bunlar eyni alətlərdir, yalnız adları müxtəlif cür tələffüz edilib. Mizəf çəngəbənzər (bax: çəng) simli alətlərimizdən olmuşdur. Çox təəssüf ki, mizəf də unudulmuş, dövrümüzə gəlib çıxmamışdır.

¹ S.Abdullayeva. Göstərilən əsəri, səh. 409 (rus dilində).

² «Ərəb və fars sözləri lüğəti». Bakı, «Yazıçı», 1985, səh. 389.

³ S.Abdullayeva. Göstərilən əsəri, səh. 176 (rus dilində).

⁴ S.Abdullayeva. Göstərilən əsəri, səh. 176.

⁵ Yəni orada, səh. 176.

⁶ Ə.Bədəlbəyli. Göstərilən kitabı, səh. 49-50.

211. MİZHAR

Mizhar - Ə.Bədəlbəylinin¹ verdiyi məlumata görə dartımlı simli musiqi aləti olmuş və unudulmuşdur. Xatırladaq ki, dartımlı simli alətlərimiz tar, ud, cəng, çəng, tənbur, kamança, qanun və ya sazabənzer formada olur. Deməli, mizhar da bu alətlərin hansınasa bənzəyib.

212. MİZMAR

Ə.Fərabî «Kitab-ül-musihiy-i-kəbir» adlı əsərində bir sıra çalğı alətləri ilə yanaşı nəfəs aləti olan mizmardan da bəhs edir. Fərabinin yaşadığı dövrü nəzərə alsaq, mizmardan hələ IX əsrdə geniş istifadə edildiyi məlum olur. Lakin Cənubi Azərbaycanın Cığamış şəhərində tapılmış saxsı qab mizmar alətinin daha qədim tarixə malik olduğundan xəbər verir. 1961-1966-cı illərdə Çikaqo (ABŞ) Universiteti arxeoloqlarının tapdıqları bu qabın üzərində mizmardan başqa çəng, qopuz, buğ, nağara, qoşanağara alətlərinin də ansambl şəklində təsvirləri verilib. Arxeoloqlar Tomas Delokaz və Hipen Kantur bu nadir tapıntıının b.e.ə. VI minilliyə aid olduğunu qeyd etmişlər².

Mizmarı qara rəngli xüsusi qamışdan hazırlayırdılar. Bu səbəbdən alət çox zaman «nayı-siyah» və yaxud «qaraney» adlandırılırdı. Mizmar səsləndirilərkən alətin borusu sağa tərəf, yanakı tutulur ki, bu xüsusiyyətinə görə bəzən «yan tütəyi» də adlandırılırdı.

Klassik Azərbaycan şairi Əfzələddin Xaqani (XII əsr) şeirlərinin birində belə qara rəngli neylərdən söhbət açıq, onun quruluşu haqqında məlumat verir. Mizmarın adına Məsihinin də şeirlərində rast gəlirik³.

Mizmar ərəbcədən dilimizə qırtlaq, insan səsinə yaxın nəfəs aləti, ney, tütək və s. mənalarda tərcümə olunur. Mizmar sözü başqa cür də yozula bilər. Bildiyimiz kimi, qədim əsatir, əfsanə və rəvayətlərdə ovsunçular ilanları ney və onun digər növləri ilə ovsunlayaraq tamaşalar göstərmişlər. Mizmar aləti də neyin növlərindən (qaraney) biri hesab edilir. Bu baxımdan mizmar sözünün birinci hissəsi «miz» - yunanca «muz»,

¹ Ə.Bədəlbəyli. Göstərilən kitabı, səh. 49.

² Ə.Hüseyni. «Orkestrin ulu babası», «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, Bakı, 7 avqust, 1976, səh.4.

³ Məsihi. «Vərqa və Gülşar», Bakı, «Azərnaşr», 1977, səh. 73.

yəni musiqi (bax: musiqar), ikinci hissəsi isə, «mar» fars sözü olub ilan mənasını bildirir. Deməli, mizmarın sözcüyü «ilanovsunlayan» alət kimi açılma daha düzgün sayılır.

Türkiyə alimi, professor Bahaəddin Ögel «Türk kultür tarixinə giriş» adlı çoxcildli əsərində Evliya Çələbiyə (XVII əsr) istinadən yazır: «Mizmar qamışdan dilim-dilim yarılmış bir sazdır», daha sonra «bu sazı şəhər qulamları peyda (icad - A.N.) etmişlər» - fikrini əlavə edir. Bu fikirlərə əsaslanaraq, mizmarı şəhər qulamlarının, yəni qulların, nöqərlərin icad etməsi qənaətinə gəlirik.

213. MRİDANQAM

Alman səyyahı E.Kempfer² (XVII əsr) xatirələrində Hindistanda istifadə edilən zərb aləti mridanqamın şəklini təqdim edir. E.Kempferə istinad etsək, mridanqam XVII əsrdə, bəlkə də bir neçə əsr əvvəl Azərbaycana Hindistandan gətirilmiş və az da olsa sənətkarlarımız bu alətdən istifadə etmişlər.

214. MUSİQAR

Musiqar dodaqla səsləndirilən nadir nəfəs alətlərimizdəndir. Yəni, alətdə müxtəlif səs yüksəklikləri ifa edərkən ifaçının barmaqalarının heç bir rolu yoxdur. Əllərin funksiyası yalnız aləti tutub saxlamaqla bitir.

Musiqar da bir sıra çalğı alətlərimiz kimi unudulmuş, bir növ «mühacir» həyatı yaşayaraq bir sıra başqa ölkələrdə müxtəlif adlarla («nay», «pan fleyta» və s.) inkişaf etdirilib. Yalnız son illər «Günaydın» ansamblında ara-sıra musiqardan etnoqrafik konsertlərdə istifadə olunur.

Musiqar da e.ə yaranmış çalğı alətlərimizdən sayılır. Klassik şairləri-

¹ Bahaəddin Ögel. «Türk kultür tarixinə giriş» VIII cild, səh. 484.

² Kempfer E. Göstərilən əsəri.

mizdən N.Gəncəvi «Xosrov və Şirin» poemasında (əsr 1180-ci ildə yazılmışdır), M.Füzuli (XVI əsr), Qövsü Təbrizi, S.Ə.Şirvani qəzallərində musiqar alətindən bəhs edirlər. XIV əsrdə yaşamış azərbaycanlı alim və musiqişünas Ə.Marağalı «Musiqi alətləri və onların növləri»¹ əsərində musiqarın hazırlanması və quruluşu haqqında məlumat verir. XVI əsr məşhur Təbriz miniatür məktəbinin yaradıcısı Nizaməddin Sultan Məhəmməd «Şahın ov məclisi» adlı əsərində və onun oğlu Məhəmmədi «Dərvişlərin rəqsi» miniatüründə musiqar ifa edən sənətkarı təsvir etmişlər. Orta əsrlərdə Azərbaycanda 8 borulu musiqardan istifadə olunmuşdur.

Alman səyyahı E.Kempfer XVII əsrin sonunda Azərbaycan ərazisində bir sıra çalğı alətləri ilə yanaşı musiqar alətilə də rastlaşdığını yazır².

Musiqar – musiqi sənətinin simvolu sayılan və dimdiyində çoxlu dəlikləri olan, külək əsəndə müxtəlif səslər çıxaran əfsanəvi quşun adıdır. Musiqar adlı çalğı aləti musiqar quşunun çıxardığı səslərin təqlidi olaraq yaradılmış və bu şərəfə alət musiqar adlandırılmışdır.

Musiqar sözü – əsli yunanca olan musiqi sözünə istinadən yaranmışdır. Musiqi – gerçəkliyi bədii səs obrazları vasitəsilə təsvir edən və insanın hissələrinə aktiv təsir göstərən incəsənət növüdür. Musiqi beynəlmilal söz olub dilimizə sonradan gəlir. Bəzən musiqi sənəti ilə məşğul olanlara da musiqar kimi müraciət edilir³.

Filologiya elmləri namizədi Əbüləfz Hüseyninin musiqi sözü haqda fikirləri maraqlıdır. O, yazır: «Bəzən belə bir fikir irəli sürürlər ki, «musiqi» istilahı bizə Yunanıstandan keçib. Deməliyi ki, dilimizdə «mu» və bundan törənmiş «muyə» - nala, sızıltı, hüzn, fəryad, qəm, ürəkdən gələn səs mənasında sözlər işlənmişdir. Bu sözə klassik ədəbiyyatımızda tez-tez rast gəlirik.

Məlumdur ki, musiqi mahiyyət etibarını ilə məhz bu mənanı daşıyır. Demək, bu istilahın ilk dəfə bizdə yarandığı ehtimal oluna bilər»⁴.

215. MÜĞƏNNİ (ƏL MÜĞƏNNİ, MÜĞNİ)

XIII əsrdə yaşamış Şərqi görkəmli musiqişünas alimi Səfiəddin

¹ Ə.Marağalı. Göstərilən mənbə, səh.77.

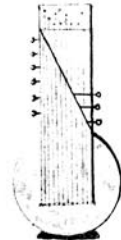
² Kempfer E. Göstərilən mənbə.

³ Ü.Hacıbəyli. «Əsərlər», II cild. Bakı, «Elm», 1965, səh. 204.

⁴ Ə.Hüseyni. Göstərilən mənbə, səh. 4.

Urməvi müğənni alətini icad etmişdir. S.Urməvi «Kitab əl-ədvar» əsərində (Qahirə Milli Kitabxanası) müğənni və nüshə alətləri haqda məlumat verir. Bu barədə Henri Corc Farmer (1882-1965) «İslam» əsərində qeyd edir¹.

Son dərəcə maraqlı çalğı alətlərimizdən olan müğənni təəssüf ki, dövrümüzə qədər gəlib çıxmamış, itib-batmışdır. Müğənni aləti bəzi mənbələrdə əl-müğənni və ya müğni kimi də təqdim olunur. Alət bir qədər Hindistan, Əfqanıstan və Pakistanda geniş istifadə edilən sitara (bax: sitar) bənzəyirmiş. Digər görkəmli azərbaycanlı alim Ə.Marağalı (XIV əsr) «Musiqi alətləri və onların növləri»² əsərində müğənninin 24 simi və hər simin yanında yarısı boyda yoldaşı olması barədə məlumat verir. Deməli, alətin əsas 24 və əlavə 24 simi olmuş, ümumilikdə isə 48 simlə çalınırmış. Əsas simlərin bir ucu çanağın dekasi üzərində yerləşdirilmiş xərayə, digər ucu isə enli qolun baş hissəsinə düyünlənirdi. Müğənni simli, qolu olan, mizrabla çalınan yeganə alətimizdir ki, tac hissəsi, yəni aşıxların yerləşdirildiyi «kəllə»si yoxdur. Əlavə simlərin də bir ucu xərkək qarmağa, digər ucu isə, qol-boyu üstəndə düzülmüş aşıxlara düyünlənirmiş. Bu simlərdən çalğı zamanı qlissando kimi, melodiyaya uyğun harmonik fon yaratmaq üçün istifadə edilirdi. Yəni bu simlər açıq şəkildə səsləndirilir, üzərinə barmaq qoyulmurdu.

Müğənni sazabənzər çalğı alətlərilə nüzhət (bax: nüzhət) bir növ qarışığı, sintezidir.

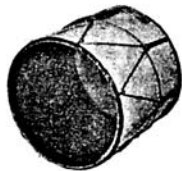
Müğənni ərəbcədən dilimizə iki mənada tərcümə edilir: 1. xanənda, oxuyan; 2. qırmızı ağac.

Orta əsrlərdə hər bir oxuyan, xanənda mütəq bir çalğı alətində, xüsusən simli alətlərdə çalmağı bacarmalı idi. Onlar oxuyan zaman bu alətlərlə özlərini müşayiət edərdilər. Bu baxımdan müğənni sözü «oxuyanın aləti» kimi qəbul edilə bilər. İkinci fikir, yəni «qırmızı ağac» da özünü doğruldur. Bildiyimiz kimi orta əsrlərdə əksər simli alətlərin gövdəsi qırmızı ağacdan hazırlanırdı. Bəzi mənbələrdə müğənni alətinin ərik ağacından hazırlandığı bildirilsə də, bəlkə də ilk variantları qırmızı ağacdan düzəltdiyi üçün alətə «müğənni» adı verilmişdir.

Müğənni alətinin rəsmi Seyran Bədəloğlu işləmişdir.

¹ Farmer H.G. «İslam». Musikgeschichte in Bildern. Bd. 3, Lfg. 2. Leipzig, 1966.

² Ə.Marağalı. Göstərilən mənbə, səh.76.

Nağara e.ə yarannmış zərblə çalınan qədim alətlərimizdəndir. Ən qədim yazılı abidəmiz olan «Kitabi Dədə Qorqud» dastanında da¹ (VII əsr) nağara alətinin adına tez-tez rast gəlirik. Orta əsr klassik şairlərimizdən N.Gəncəvi (XII əsr), M.Füzuli (XVI əsr) və başqaları əsərlərində nağara alətinə təsvir etmişlər.

Cənubi Azərbaycanın (İranda) Cığamış şəhərində tapılmış saxsı qabın mütəxəssislər 8 min illik tarixə malik olduğunu bildirirlər². Saxsı qabın üzərində bir sıra çalğı alətlərlə yanaşı, zərb alətləri - qoşanağara və təbil də təsvir edilmişdir. Əslində bu təbil nağaranın böyük formasıdır. Deməli, hələ 8 min il əvvəl Azərbaycan ərazisində nağara tipli alətlərdən istifadə edildiyi bəlli olur.

Holland dənizçisi Yan Streys³ XVII əsrdə Şamaxıda olması və səhərə qədər zurna və nağara alətlərinə qulaq asdığı haqda məlumat verir. XVII əsrdə yaşamış türkiyəli alim E.Çələbi özünün məşhur «Səyahatnamə»⁴ əsərində yazır ki, nağaranı icad edən Hoşenk Şahdır. Lakin əsərdə nağaranın hansı növünün icad edilməsi haqqında məlumat verilmir.

Nağara *ərəb sözü «nəqarat»dan yaranmışdır. Ə.Bədəlbəyli⁵ nəqarat sözünün izahının bir neçə mənasını təqdim edir: zərbə, zərb vurmaq; taqqıltı, taqqıldatmaq və s.*

Orta əsr musiqişünasları (xüsusən S.Urməvi) əsərlərində «nəqarə» kəlməsini zərb mənasında, «nəqarat» isə cəm halda zərblər mənasında işlədirlər.

Nağara alətinin tədrisində və ifaçılıq sənətinin inkişafında «Hümayun» xalq çalğı alətləri ansamblının (bədi rəhbəri respublikanın xalq artisti Əlibaba Məmmədovdur) solisti Səlim Quliyevin misilsiz xidmətləri olmuşdur.

Nağara üçün ilk tədris vəsaiti F.Sadıqov və S.Quliyev tərəfindən 1988-ci ildə hazırlanmışdır.

Səlim Quliyev

Naqus özüsəslənən (idiofonlu) qədim alətlərimizdən biridir. Daha doğrusu zəng alətinin növlərindən olub, ölçüsünə görə ən böyüyü hesab edilir. Alətin səsi digər zənglərə nisbətən güclü olduğundan dalğa amplitudası daha uzaq məsafələrə gedir. Bu səbəbdən səsi gec söndüyündən alətdən əsasən çağırış kimi, signal vermək üçün istifadə edilib. Yəni keçmişdə hər hansı bir mühüm hadisənin başladığını əhaliyə bildirmək üçün naqusu səsləndirirdilər.

Naqus ərəbcədən dilimizə «zəng», daha doğrusu kilsə zəngi, böyük zəng mənalarda tərcümə edilir. Bu səbəbdən bəzən kilsələrdə səsləndirilən zəngləri də naqus adlandırırlar.

Alətin adına Əhvədi Marağalın¹, Kişvərinin (XV əsrin sonu) şerlərində², Ə.Bədəlbəylinin «Musiqi lüğəti»³ kitabında rast gəlirik.

218. NAY

Orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisində güclü, qüvvətli səsi olan, nəfəslə səsləndirilən naylardan istifadə olunmuşdur. Mücirəddin Bəyloqani, N.Gəncəvi, Ə.Xaqani, Ş.İ.Xətai⁴, Fədəi⁵ və başqa klassik şairlərimiz əsərlərində nayı təsvir etmişlər. Belə naylar həzin səsləni və nay növlərindən fərqlənir. Daha doğrusu, nay – şeypur, gərnay, boru, sur, gəvdum, nəfir tipli hərbi, döyüş aləti olmuşdur. Bu növ nayların üzərində heç bir çalğı dəliyi olmamış, alət müştüklə səsləndirilmiş, signal, çağırış aləti kimi istifadə edilmişdir. Nayları mis və ya bürüncdən hazırlamışlar.

«Nay» ney sözünə istinad edilərək yaranmışdır. Ney dilimizə farscaдан qargı, qamış mənasında tərcümə edilmişdir. Lakin nay alətinin hazırlanmasında və səsləndirilməsində heç bir qargı və ya qamışdan istifadə edilməmişdir. Qədimdə növündən asılı olmayaraq bütün nəfəs alətləri ney və ya nay adlandırılı bilirdi. Metaldan hazırlanan nay da nəfəs aləti olduğuna görə belə adlandırılıb.

Nay da sıradan çıxmış, unudulmuş alətlərimizdəndir.

¹ «Kitabi Dədə Qorqud». Göstərilən mənbə, səh. 50, 64, 66, 120, 218.

² Ə.Hüseyni. Göstərilən mənbə, səh. 4.

³ Teymur Bünyadov. Göstərilən kitabı, səh. 251.

⁴ E.Çələbi. «Səyahatnamə», I cild, səh. 636.

⁵ Ə. Bədəlbəyli. Göstərilən kitabı, səh. 55.

¹ Əhvədi Marağalı. «Cami-cəmi» poeması, Bakı, «Azərbayc», 1970, səh. 16.

² Kişvəri. Əsərləri. Bakı, «Yazıçı», 1984, səh. 118.

³ Ə. Bədəlbəyli. Göstərilən kitabı, səh. 53.

⁴ Ş.İ.Xətai. Göstərilən kitabı, I cild, səh. 101.

⁵ Fədəi. Göstərilən poeması, səh. 17.

219. NAYI-ƏNBAN

S.Abdullayeva «Народный музыкальный инструментарий Азербайджана» kitabında *nayi-ənbanın* eyni ilə *nayi-xik* aləti olduğunu bildirir¹ (bax: *nayi-xik* və *xik-ney*). Deməli, *nayi-ənban* tulumabənzər alət olub. Alətin sözcüyü də bu fikirləri təsdiqləyir. *Nayi-ənban* sözündə «*nay*» nəfəs aləti, «*ənban*» isə «*dəri*» mənasını bildirir² (hər iki söz fars kəlməsidir). Deməli, *nayi-ənban* – *dəridən* hazırlanmış nəfəs aləti deməkdir.

220. NAYI-XİK

Nayi-xik dilimizə tulum neyi kimi tərcümə olunur (bax: tulum neyi). Alət haqqında *xik-neyi* təqdim edərək geniş məlumat vermişik (bax: *xik-ney*).

221. NAYI-SEFİD

Nayi-sefid fars sözü olaraq dilimizə «*ağ ney*» kimi tərcümə olunur (bax: *ağ ney*).

222. NAYI-SİYAH

Nayi-siyah farscadan tərcümədə «*qaraney*» mənasını bildirir (bax: *qaraney*).

223. NAYI-TƏNBUR (NEY-TƏNBUR)

Bu alətin adı ilə Ə.Marağalının (XIV əsr) «Musiqi alətləri və onların növləri»³ əsərində rastlaşırıq. *Nayi-tənbur* kamanla (yayla) səsləndirilən alətlərimizdən olmuşdur. Ə.Marağalı qeyd edirdi ki, Şirvan tənburu kamanla çalınarsa onun səsi *nayi-tənburun* səsinə bənzəyər.

Alətin səsi qismən neyi xatırladığından nayi-tənbur, yəni ney-tənbur adlandırılırlar (bax: *tənbur*). *Nayi-tənbur* simli alətlərimizdən olub, orta əsrlərdə geniş istifadə edilmişdir. *Nayi-tənbur* da unudulmuş alətlərimizdəndir.

S.Abdullayeva kamanla çalınan 2 simli İran tənburunun da *ney-tənbur* adlandığını qeyd edir¹.

224. NEÇAVƏR

Neçavər adlı alətin adına Ə.Marağalının «Musiqi alətləri və onların növləri»² adlı əsərində rast gəlirik. Ə.Marağalı nəfəs alətlərini iki hissəyə bölür: müqəyyədət və mütləqat. O, müqəyyədət alətlərə *nayi-sefid* (*ağ ney*), *zəmir* (*qara ney*), *naybalaban* (*neybalaban*), *neçavər*, *zurna*, *burğu*, *nəfir*, *nayi-xik* (*yaş ney*) alətlərinin aid edildiyini yazır.

Ə.Marağalı əsərdə mütləqat alətlərin musiqar, *cibçi* və *ərgəndan* ibarət olduğunu bildirir. Sonra kitabda bu alətlərin hər biri haqda ayrıca izahat verilir. Təəssüf ki, *neçavər* haqqında əsərdə ayrıca heç bir məlumat yoxdur.

Xatırladaq ki, müqəyyədət *ərəbcədən* dilimizə asılı olan, *sərbəst* olmayan, mütləqat – *hökmən*, mütləq mənalılarında tərcümə olunur. Deməli, müqəyyədət alətlər ifaçının barmaqlarından asılı olaraq səsləndirilir, səslər dəyişir. Mütləqat alətlərdə isə ifaçının barmaqlarının səslərin dəyişməsində heç bir rolu yoxdur. İfaçı dodaqlarını alətin çoxsaylı boruları üzərində dəyişməklə müxtəlif yüksəklikli səslər ifa edir.

Neçavər Ə.Marağalı müqəyyədət alət kimi təqdim etmişdir. Deməli, bu alətin borusu üzərində çalğı dəlikləri olmuşdur. Ə.Marağalının yaşadığı dövrü nəzərə alsaq, *neçavərdən* XIV əsrdə istifadə olunduğu məlum olur.

Neçavər sözü çox güman ki, «neyçavəri» sözünün təhrif olunmuş formasıdır. «Neyçəni - kiçik ney, «vəri»ni isə bənzər kimi qəbul etsək, «neyçəvəri» - kiçik neyə bənzər alət kimi buşa düşülə bilər.

Neçavər unudulmuş alətlərimizdəndir.

¹ S.Abdullayeva. Göstərilən əsəri, səh. 51 (rus dilində).

² «Ərəb və fars sözləri lüğəti». Bakı, «Yazıçı», 1985, səh. 187.

³ Ə.Marağalı. Göstərilən mənbə, səh. 76.

¹ S.Abdullayeva. Göstərilən əsəri, səh. 385 (rus dilində).

² Ə.Marağalı. Göstərilən mənbə, səh. 75.

225. NEY

Ney demək olar ki, bütün klassik şairlərimizin - Qətran Təbrizi, M.Beyləqani, Əhvədi Marağalı¹, N.Göncəvi, İ.Nasimi, Məsihi, Ş.İ.Xətai², M.Füzuli və başqalarının sevimli alətlərindən olmuşdur. Ney aləti nöinki Azərbaycanda, bütün dünyada ən qədim nəfəs aləti sayılır. Neydən sonrakı bir çox nəfəs alətləri neyə istinadən yarandırmışdır. Hətta bəzi nəfəs alətlərinin adına «ney» sözü öz əksini tapmışdır. Məsələn, zurna - «zur»+«ney», yəni, zor nəfəs tələb olunan ney; «surnay» - «sur»+«ney», ziyafət neyi; «gərənay» - gur+ney, gər, gur səslı ney; «koşnay» - qoşa+ney, qoşa səslı ney və s.

Bəzi alətləri isə qədim neyin təkmilləşdirilmiş yeni, daha mükəmməl forması saymaq olar. Məsələn, Avropada qədim neyə (6 dalikli) klapan sistemi tətbiq etməklə fleyta aləti yaratmışlar (bax: klapanlı balaban).

Azərbaycanda, eləcə də bir sıra ölkələrdə (İranda, Türkiyədə və s.) çalğı alətlərinin ümumi adına «saz» kimi, nəfəs alətlərinə isə ümumi halda «ney» kimi müraciət etmişlər. Ney alətindən demək olar bütün Şərqi xalqları istifadə edirlər. Alətin Daş dövründə yarandığı ehtimal olunur.

Ney fars sözü olub qarğı, qamış mənalarını bildirir. Alətin adını hazırladığı materiala görə ney adlandırılıb.

Qədim ney özünün ən yüksək inkişaf mərhələsini Orta Asiyada, xüsusən Özbəkistanda keçirir, orada ney ali təhsil ocaqlarında tədris edilir.

Neyin qədim növünün Azərbaycanada ən mahir ifaçısı nəfəs alətləri ustası İlham Nəcəfzadə sayılır. O, Daşkənd Konservatoriyasını (ney sinfini) bitirən yeganə ali təhsilli azərbaycanlı ney ifaçısıdır.

226. NEYÇƏ BALABAN (NEY BALABAN, NAY BALABAN)

Bu alətlərin adına XIV əsrdə yaşamış Ə.Marağalının «Musiqi alətləri və onların növləri»³ əsərində rast gəlirik. O, neyçə balaban haqqında qısa

İlham Nəcəfzadə

¹ Əhvədi Marağalı. Göstərilən poeması, səh. 25.

² Ş.İ.Xətai. Göstərilən əsəri, II cild, səh. 98, 100.

³ Ə.Marağalı. Göstərilən mənbə, səh. 77.

və yığcam yazır: «Bu da zurnaya oxşayır. Balabanın ağız zurnaya nisbətən kiçik, səsi yumşaq və həzin olur».

Bu alətdən hələ XIV əsrdə Azərbaycanda istifadə edildiği şübhəsizdir.

Neyçə balaban sözündə «neyçə» - kiçik ney fikrini bildirir, ümumilikdə «ney-balaban»-ney səslı balaban deməkdir (bax: balaban). Sənətlər bir sıra sənətkarlarımız belə balabanlar hazırlamağa cəhd etmişlər.

227. NEY KAMANÇA

Bu aləti müasirimiz, Abşeron rayonundakı Qobu uşaq incəsənət məktəbinin direktoru Qasım Qasımlı düzəldib. Adından bəlli olduğu kimi neykamança kamançaya istinadən hazırlanmışdır. *Neykamança - ney səslı kamança deməkdir.*

Alətin çanağı üzərində nazik ağacdan hazırlanmış deka, üz vurulur. Neykamança 5 simlidir, bu da alətin diapazonunu bir qədər genişləndirir. Aləti ilk dəfə respublikanın əməkdar artisti Fəxrəddin Dadaşov çalmışdır.

Hazırda neykamança Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti (xalq çalğı alətləri şöbəsi) Dövlət muzeyində nümayiş etdirilir.

Fəxrəddin Dadaşov

228. NEYVARI

Bu aləti milli nəfəs alətləri ifaçısı Əlicavad Cavadlı hazırlayıb. Alətin ilk ifaçısı da Ə.Cavadlı olmuşdur. Neyvari haqqında S.Ələsgərov və S.Abdullayevanın birgə yazdıqları «Azərbaycan xalq çalğı alətləri və orkestrləşdirmə»¹

kitabında məlumat verilir.

Neyvari — neyin səsinə bənzər, neyi xatırladan alət kimi qəbul edilir.

Alət qeyri-peşəkar, kiçik diapazonludur. Neyvari qoşa ney aləti kimi

¹ S.Ələsgərov və S.Abdullayeva. «Azərbaycan xalq çalğı alətləri və orkestrləşdirmə», Bakı, «Maarif», 1996, səh.120.

qoşa səslidir. Lakin neyvarinin səsoyadıcısı sümsününki kimidir. Qoşa neyda isə tütəyin səsoyadıcısında olduğu kimi dilçəkli, fitlidir.

229. NƏFİR

Azərbaycanın qədim nəfəs aləti olan nəfirdən müxtəlif peşə sahibləri - ovçular, dərvişlər, səyyahlar, hərbiçilər signal aləti kimi istifadə

etmişlər. Alətin borusu üzərində heç bir çalğı dəliyi olmadığından konkret melodiylar ifa etmək mümkün deyil. Nəfir alətində ardıcıl olmayan 3-4 səs ifa etmək mümkün olmuşdur. Lakin nəfirə Avropada XIX əsrin əvvəllərində icad edilmiş ventill sistemli tətbiq etməklə (truba, trombon, voltorn, tuba, kornet alətlərində olduğu kimi) onu mükəmməl alətə çevirmək mümkündür.

Nəfir də e.ə. yaradılmış alətlərimizdən olsa da, XII əsrdən etibarən Azərbaycan ərazisində daha çox istifadə edilmiş, XVIII əsrdə tənəzzülə uğramışdır.

Bu alət haqqında yazıya XVII əsrdə yaşamış alman E.Kempferin xatirələrində rast gəlik (bax: qumrov).

İ.Nəsimi¹ (XIV əsr), M.Füzuli² (XVI əsr) şeirlərində, rübailərində nəfir alətini dönə-dönə vəsf etmişlər.

Nəfir ərəb sözü olub, şeypur (bax: şeypur), məcazi mənada bir xəbəri yaymaq və ya şeyi buraxmaq deməkdir. Daha doğrusu, nəfir-şənlik, döyüş, təhlükə və s. anları xalqa çatdırmaq üçün istifadə edilən carçəkən, signal aləti deməkdir.

Nəfir quruluşca gərənyaya bənzəmiş, bir növ onun pikkolo (kiçik) forması olmuşdur.

230. NƏQRƏZAN

Nəqrəzan haqqında məlumat yox dərəcəsinədir. Ə.Bədəlbəyli³ alət haqqında çox yığcam məlumat verir: «Nəqrəzan - kiçik təbil, kiçik həcmli zərb alətləri». Deməli, nəqrəzan kiçik ölçülü zərb alətlərinin ümumi adı olmuşdur.

Fikrimizcə, nəqrəzan sözü «nəqrətzən» sözünün təhrif olunmuş deyil-

¹ «İmadəddin Nəsimi». Bakı, «Azərənşir», 1973, səh.30.

² M.Füzuli. «Əsərləri» («Leyli və Məcnun»), II cild, səh. 128.

³ Ə.Bədəlbəyli. Göstərilən kitabı, səh.55.

midir. Nəqrət - ərəb sözü olub نقره vurmaq, «zən» isə fars sözü olub çalmaq mənasını bildirir. Nəqrətzən zərb vurularaq çalınan alət deməkdir. İllər ötmüş, nəqrətzən təhrif olunaraq nəqrəzan kimi tələffüz olunmuşdur.

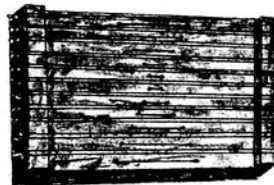
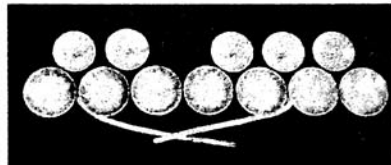
Nəqrəzan alətinin sözaçımu bizə Türkiyədə istifadə edilən nəfəs aləti borazanı xatırladır. Borazan da «boru» və «zən» sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmiş, «boruzən» burada çalınan alət fikrini bildirir. Sonralar «boruzən» borazan kimi tələffüz edilmişdir. Ümumiyyətlə, çalmaq mənasında «zən» sözündən Şərqdə bir sıra ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda da geniş istifadə edilmişdir. Yəni, «zən» çalğı alətlərinin adına birləşərək həmin aləti ifa edən şəxs mənasında istifadə edilmişdir: tarzən, ney-zən, tulumzən və s.

Nəqrəzan unudulmuş zərb alətlərimizdəndir.

231. NƏLBƏKİ

Qədim mənbələrdə nəlbəki adlı çalğı alətinə rast gəlməsək də, orta əsrlərdə ifaçılarımız kasaları döyəcəklə onlardan çalğı aləti kimi istifadə etmişlər (bax: kəsə, kasəgər). XX əsrin sonlarında virtuoz sənətçi, bir sıra müxtəlif növlü çalğı alətlərinin mahir ifaçısı Həsənağa Sadiqov (o, salyanlı Aşıq Qurbanın nəvəsidir) bir neçə nəlbəkini düzərək, ardıcıl səsdüzümü yaratmışdır. H.Sadiqov nəlbəkiləri iki nazik çubuqla döyəcəyib səsləndirir.

Nəlbəki - stəkan, fincan altına qoyulan, müxtəlif ölçüdə çini və ya kaşından hazırlanan mətbəx qabıdır.

232. NÜZHƏT (NÜZHƏ)

Qədim mənbələrdə bir-birindən ölçülərinə, simlərinin sayı və materialına görə fərqlənən iki növ nüzhət aləti ilə rastlaşırıq. Hələ X əsrdə yaşamış İran şairi Fərruxi Sistani şeirlərinin birində nüzhət haq-

qında məlumat verir¹.

Birinci növ nüzhətin şəkli və quruluşu haqqında XIV əsrin ortalarında yazılmış, müəllifi məlum olmayan «Kunz əl-tuhaf» («Təhfələr xəzinəsi») traktatında məlumat verilir. Xatırladaq ki, bu əsər hazırda Britaniya muzeyində nümayiş etdirilir. Bu növ nüzhət adı F.Sistaninin şerində hallandırılan (X əsr) nüzhətin qədim növüdür.

İkinci növ nüzhəti azərbaycanlı musiqişünas alim S.Urməvi hazırlamışdır. O, «Kitab əl-ədvən» («Nəğmələr kitabı») əsərində ələtin təsvirini verir. Bu əsərin əlyazması Oksford Universitetinin (Böyük Britaniyada Oksford şəhərində yerləşir) Bodlean kitabxanasında qorunub saxlanılır.

Ələtin gövdəsi qanuna nisbətən 2 dəfə böyük və uzunsov, düzbucaq şəklində olub. Gövdəni sərv və ya söyüd ağaclarından hazırlayırdılar. S.Urməvinin düzəltmə nüzhətin 34 simi olub. Bunların 11-i qoşa, uzun; 12-si isə tək, qısa sifmlər olub.

Nüzhət ərəb sözü olub, əylənmə, ürək açmaq, könül şadlığı deməkdir.

Nüzhət də unudulmuş alətlərimizdəndir.

233. ORKESTR BALABANI

Fikrət Əşrəfoğlu

Orkestrdə istifadə edilən balabanların bütün növləri alt, tenor, bas, pikkolo (cürə), klapanlı və s. orkestr balabanları adlanır. Belə alətlər təkmilləşdirilmiş və akademik səslərə malikdir. Yəni orkestr balabanları yaradıcılıq cəhətdən nümunəvi səslərə malikdir.

Orkestr yunan sözüdür, qədim yunan teatrında səhnə qabağında musiqiçilərin oturduqları yeri belə adlandırılıblar. Sonralar musiqi əsərlərini müxtəlif alətlərlə bir yerdə ifa edən və dirijor tərəfindən idarə edilən çalğıçılar dəstəsi də orkestr adlandırılıb. Orkestrlər də müxtəlif cür olur: simfonik, xalq çalğı alətləri, hərbi nəfəs və zərb alətləri orkestrləri və s. mövcuddur. Orkestr balabanlarından xalq çalğı alətləri orkestrlərində geniş istifadə olunur.

Uzun illərdir peşəkar balaban ustası Fikrət Əşrəfoğlu² S.Rüstəmov adına xalq çalğı alətləri orkestrinin solistidir və orkestr balabanlarından məharətlə istifadə edir.

¹ Ruhulla Xaliqu. «Sərqəzəstə-musiqiyə-İran», Tehran, 1333 (1955), səh.141 (fars dilində).

² O. ötən əsrin məşhur sənətkarı Əşrəf Əşrəfzadənin oğludur (bax: əsas balaban).

234. ORKESTR NAĞARASI

Orkestr və ansambllarda əsasən orta ölçülü nağaralardan istifadə edilir (bax: orta nağara). Ansambl nağaraçalanlarından fərqli olaraq orkestr nağaraçalanları mütləq not savadına yiyələnmişdirlər. Orkestr nağaraları əsasən əllə səsləndirilir.

Hələlik nağara ilə xalq çalğı alətləri üçün yalnız bir əsər yazılmışdır: Tofiq Quliyev (1917-2000) «Azərbaycan rəqs vəznləri». Bu əsəri ilk dəfə məşhur nağaraçalan Çingiz Mehdiyev ifa etmişdir (bax: qavaldaş).

Çingiz Mehdiyev

235. ORKESTR SAZI

İmamverdiyev

Orkestr balabanı təqdim edilərkən orkestr sözü haqqında ətraflı məlumat vermişik (bax: orkestr balabanı). Azərbaycanda ilk notlu peşəkar xalq çalğı alətləri orkestri 1931-ci ildə dahi Üzeyir Hacıbəyli tərəfindən yaradılmışdır. 1938-ci ildə Moskvada Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti ongünlüyündə Ü.Hacıbəylinin «Arşın mal alan» musiqili komediyası Böyük teatrda orkestrin müşayiəti ilə tamaşaçılara göstərildi. Bu əsərlə orkestrin tərkibinə ilk dəfə olaraq saz və tütək alətləri əlavə edildi. «Orkestr sazı» deyimi də o vaxtdan yarandı. Bildiyimiz kimi o illərə qədər sazdan ancaq aşıqlar istifadə edirdilər. Aşıqların not savadları olmadığından belə orkestrlərdə işləyə bilməzdilər. *Bir sıra tarzənələr sazı tara istinadən kökləyərkək (aşıqlardan fərqli olaraq) alətə həzi çatışmayan pardələr haqlayıb orkestrdə ifa edirlər. Belə sazlar orkestr sazı adlandırılır.*

Orkestr sazının ən mahir ifaçısı sənətsünaslıq namizədi İlqar İmamverdiyevdir.

236. ORKESTR TÛTƏYİ

Orkestrlərdə iki növ tütəkdən istifadə edirlər: böyük və kiçik (pikkolo) tütəklər. Belə tütəkləri qəbul edilmiş standart ölçülərdə hazırlayırlar. Tütək aləti ilk dəfə 1938-ci ildə Moskva dekadasında xalq çalğı

alətləri orkestri çıxış edərkən saz alətilə birlikdə orkestrin tərkibinə daxil edilmişdir (bax: orkestr sazı). Tütəklərin borusunu uzun, qısa hazırlamaqla müxtəlif köklü tütəklər düzəltmək olar. Lakin yuxarıda deyildiyi kimi, *standart ölçüdə hazırlandığından belə alətlər orkestr tütəkləri adlanır.*

237. ORKESTR ZURNASI

Böyük Vətən müharibəsi illərində (1941-1945) orkestrdə qəhrəmanlıq mövzusunda əsərlər səsləndirərək döyüşçülərdə qələbə əzmini yüksəltmək üçün orkestrin tərkibinə zurna alətini daxil etdilər. Orkestrin müşayiəti ilə Ü.Hacıbəylinin «Cəngi» əsəri ilk dəfə zurna aləti ilə ifa olundu. Orkestrdə ifa edilən zurnalar (başqa nəfəs alətlərimiz kimi) inH (si) köklənir. Bu səbəbdən də orkestrdə dəqiq köklü alətlər tələb olunur. *Belə alətlər sabit kökünə görə başqa zurnalardan fərqləndirilərək orkestr zurnası adlandırılır.*

238. ORTA CÜRƏ ZURNA

Orta cürə zurna ölçüsünə görə cürə zurnadan kiçik, ayaq cürə zurnadan isə böyük olur (bax: ayaq cürə zurna). Orta cürə zurnanın gövdəsinin uzunluğu 200 mm olur.

239. ORTA NAĞARA

Orta nağaralardan əsasən ansambl və orkestrlərdə istifadə edirlər. Belə alətlər yalnız əl ilə səsləndirilir.

Aləti orta nağara ona görə adlandırmışlar ki, ölçüsünə görə ondan iri olan «böyük nağara» və ən kiçik ölçülü «kiçik nağara»lardan fərqlənsin.

Ansamblarda alətdən peşəkar ifaçılar bəzən solo aləti kimi də istifadə edirlər. Bu işi hazırda Özbəkistanın paytaxtı Daşkənd şəhərində yaşayan həmyerlimiz Zöhrab Məmmədov ustalıqla yerinə yetirir.

Zöhrab Məmmədov

240. ORTA SAZ

Orta saz – orta ölçülü sazlara deyilir. Yəni belə sazlar ölçüsünə görə nə iri, nə də kiçik olmalıdır. Çox vaxt orkestr və ansamblarda belə ölçülü orta sazlardan istifadə edirlər.

R. Behbudov adına Azərbaycan Dövlət Mahmı Teatrının solisti, simli-mizrabla səsləndirilən alətlərin mahir ifaçısı Əbülfət Məmmədrahimov orta sazlara üstünlük verir (bax: bala nağara).

Ə. Məmmədrahimov

241. ORTA TAVAR ZURNA

Ələfsər Şəkili

Baş tavar zurna ilə cürə zurna arasında olan orta ölçülü tavar zurnalar belə adlandırılır. Gövdənin uzunluğu 300 mm olur. Orta tavar zurnadan əsasən Şəkiddə istifadə edilir.

Nəfəs alətlərimizin peşəkar ifaçısı, virtuoz sənətcı Ələfsər Şəkili orta tavar zurnadan istifadə edirdi (bax: bala nağara).

242. OTAQ ZURNASI

Otaq zurnasını usta Əlicavad Cavadlı hazırlamışdır. O, zurna alətinin kiçik formasıdır. Bu səbəbdən otaq zurnasını cürə zurna da adlandırmaq olar. Lakin otaq zurnasının cürə zurnadan fərqli olaraq səsi yumşaq və incədir. Ə. Cavadlı alətin borusunun diametrini nisbətən iri ölçüdə hazırlamaqla belə səslənməyə nail olmuşdur. Məhz buna görə də aləti otaq zurnası adlandırmışdır. Adətən zurnalar açıq səma altında, iri meydanlarda səslənir və bu zaman səs qulağa daha xoş gəlir. Qapalı salonlarda isə alətin səsi qişqırıqlı olduğundan dinləyicini bezdirir. Bu baxımdan qapalı yerlərdə otaq zurnalarından istifadə etmək daha münasibdir.

243. OZAN

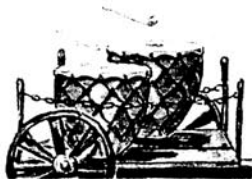

Əslində ozan dedikdə ilk növbədə gözlərimiz önündə Azərbaycan aşıqlarının ulu soləfi, «əcədi», qopuz alətinin ifaçıları ozanlar canlanır. Lakin Ə.Marağalı «Musiqi alətləri və onların növləri» adlı əsərində¹ (XIV əsr) «ozan» adlı çalğı aləti barədə məlumat verir.

Fikrimizcə, ozan və qopuz alətləri eyni çalğı alətləridir. Sadəcə, alətdən ozanlar istifadə etdiyindən bəzən onun özünü də ozan adlandırmışlar.

244. ÖKÜZ KOSU

Qədimdə bəzən iri ölçülü kosları öküz arabalarında yerləşdirirdilər. Çünki belə alətlər çox ağır olduğundan əl ilə daşınmazdı. Alət hazır vəziyyətdə arabanın içində olardı. Bu səbəbdən alət öküz kosu adlanırdı. Yəni öküzlə daşınan kos növü kimi başa düşülür. Öküz kosu da unudulmuş alətlərimizdəndir.

245. PANDUR (PANTUR)

Sənətsünaslıq namizədi Səadət Abdullayeva pandur alətindən Azərbaycanca XVII əsrdə istifadə olunduğu barədə məlumat verir². Pandur kamanla (yayla) çalınan simli alətlərimizdən olmuşdur. Alət unudulmuş, sıradan çıxmışdır.

Azərbaycanda XVII əsrdən etibarən muğam ifaçılığının inkişafı ilə əlaqədar daha mükəmməl kamança aləti digər kamanlı alətlərin - kamanlı rübab, kamanlı qopuz, çəğənə, çəğanaq və o cümlədən pandurun sıradan çıxmasına səbəb olmuşdur.

Pandur sözündən müxtəlif xalqlar istifadə edirlər. Pandurun yunan

sözü «pandora»dan götürülməsi ehtimal olunur. Pandora hərfi mənada «hərtərəfli istedad» kimi tərcümə olunur. Lakin sənətsünaslıq namizədi F.Əzimli «pandur»un sözcüğünü «üç simli» alət kimi təqdim edir. O, polyak dilində «bandura» və yunan dilində «bandoura» sözlərinin «pandur»dan yarandığını bildirir, hər iki sözün «üç simli» alət demək olduğunu qeyd edir.

«Böyük türk musiqisi ensiklopediyası»nda¹ tənburun 5 min il öncə şumerlər tərəfindən pantur (pandur) adlandırıldığı haqda məlumat verilir. Pantur bütün mizrablı sazların, o cümlədən tənburun «atası» hesab edilir. Kitabda həmçinin bildirilir ki, tənburu şumerlər pandur, pantur kimi tələffüz etmişlər. Sonralar bu istilah Misir yolu ilə yunanlara keçmiş və pandura şəklinə düşmüşdür.

Bu fikirlərə əsaslanaraq pandur sözünün qədim şumer kəlməsi olduğu qənaətinə gəlirik. *Şumer dilində «pan» - kiçik, balaca; «tur» - yay, kaman mənasında işlədilib².*

Nəticə çıxararaq deyə bilərik ki, pandurun mənası, ifaçıdan «hərtərəfli istedad» tələb olunması, «üç simli» və ya yayla, kamanla çalınan kiçik alət kimi açıla bilər.

246. PƏNCTAR

Pənc tar tənburun növlərindən biridir. Alət haqqında Vaqif Əbdülfəqasimov «Azərbaycan tarı»³ kitabında məlumat verir.

Alətin çanağı yarıya bölünmüş armudu xatırladır. Uzun qollu pənc tarın səsi digər tənburalara nisbətən zəifdir.

Pənc tar iki fars sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir: «pənc»- beş, «tar» isə-sim, tel deməkdir. Xatırladaq ki, pənc tarın müasir tarlara heç bir oxşarlığı yoxdur.

¹ Ə.Marağalı. Göstərilən mənbə, səh. 76.

² Səadət Abdullayeva. «Современные Азербайджанские народные музыкальные инструменты», Bakı, «İşıq», 1984, səh. 16-17.

¹ «Böyük türk musiqisi ensiklopediyası». Kültür Bakanlığı, Ankara, 1990, səh. 372-373.

² T.S. Vızqo. «Музыкальные инструменты Средней Азии», «Музыка», Moskva, 1980, səh. 18.

³ Vaqif Əbdülfəqasimov. «Azərbaycan tarı», Bakı, «İşıq», 1989, səh. 5.

247. PİKKOLO BALABAN

Amanulla Qurbanoglu

Pikkolo balabanlar balabanın kiçik ölçülü növləridir. Bəzən belə balabanlar kiçik balaban və ya cürə balaban da adlandırılır (bax: cürə balaban; kiçik balaban)

Pikkolo italyan sözüdür, ondan beynəlxalq termin kimi istifadə edilir və dilimizə kiçik, cürə mənalarında tərcümə olunur.

Pikkolo balabanı M.Maqomayev (1889-1937) adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının Azərbaycan Dövlət xalq çalğı alətləri orkestrinin solisti Amanulla Qurbanoglu ustalıqla səsləndirir.

248. PİKKOLO NEY

Ney alətinin ölçüsünə görə ən kiçiyi pikkolo ney adlanır. Pikkolo neylər əsasən «qədim ney»lərin formasında hazırlanır.

Pikkolo neylərin boruları kiçik olduğundan adi neylərə nisbətən zil səslənir. Bəzi şərq ölkələrində ifaçılar 7 əsas səsdə tənzimlənmiş neylərdən istifadə edirlər. Yəni ifa olunan tərənənin tonallığına uyğun olaraq ifaçı bu 7 neyin birindən, ən əlverişlisindən istifadə edir. Tonallıqlar dəyişdikdə, neylərin də bu tonallığa uyğunu seçilir.

249. PİKKOLO TÛTƏK

Pikkolo sözü haqqında pikkolo balabanı təqdim edərkən məlumat verməmişik (bax: pikkolo balaban). Belə alətlərdən daha çox ansambl və orkestrlərdə istifadə edirlər. *Pikkolo tütək – tütəyin kiçik növü deməkdir.*

Milli nəfəs alətlərimizin mahir ifaçısı Fərhad Hüseynov pikkolo tütəkdən məharətlə istifadə edir.

Farhad Hüseynov

250. PİPA

Pipa aləti qədimdə Azərbaycanda kütləvi halda yayılmasa da, orta əsrlərdə ayrı-ayrı həvəskarlar tərəfindən istifadə olunduğu güman edilir.

Pipanın vətəni qədim Çin sayılır. Alət e.ə. yaranmışdır. Böyük Çin səddinin tikintisinin davam etdiyi (b.e.ə. 246 - eramızın 207-ci illəri) dövrə aid mənbələrdə pipanın adına rast gəlmək olur.¹ Alətdən bir sıra Şərq ölkələrində də istifadə olunmuşdur.

Pipa haqqında Ə.Marağalı (XIV əsr) «Musiqi alətləri və onların növləri»² əsərində məlumat verir.

Simli, mizrabla səsləndirilən pipanın sözaçımu da maraqlıdır: alətin siminə sol tərəfə, aşağıya doğru mizrab vuranda «pi», əksinə, sağ tərəfə yuxarıya doğru mizrab vuranda isə «pa» səsləri eşidilir. Deməli, mizrabın simlərə vurulmasından «pi» və «pa» səsləri alınır. Alət adını da belə səslənmədən götürmüş, pipa adlandırılmışdır.

Pipa Azərbaycanda unudulmuş çalğı alətlərindəndir.

251. PİŞE

Pişe neyin növlərindən biridir. Alət haqqında Ə.Bədəlbəyli yığcam məlumat verir.³ Neydən fərqli olaraq pişe ağacdən hazırlanarmış.

Pişe unudulmuş çalğı alətlərimizdəndir.

«Piş» fars sözü olub, pişə sözünün köküdür. «Piş» dilimizə ön, qabaq, ilk, yeni və s. mənələrdə tərcümə edilir. Bəzən isə bir sıra sözlərin əvvəlində işlədilərək həmin sözün birincisi, ilki mənalarını bildirir. Məsələn, piş-dəraməd- muğamdan əvvəl çalınan müqəddimə; pişraz - üzümün vaxtından əvvəl yetişən növü; pişzəngülə - zəngülədən əvvəl ifa olunan guşə; pişvaz - gələn adamı qarşılama; pişnamaz - məsciddə namaz qılanların qabağında duraraq namaz mərasimini idarə edən ruhani və s.

Pişə sözü ilə aləti ifa tərzinə görə adlandırılıblar. Qədim neyi (fleytaya-

¹ M.V.Alpatov. «Всеобщая история искусств», Москва, «Искусство», 1949, s.14-15.

² Ə.Marağalı. Göstərilən mənbə, səh. 76.

³ Ə.Bədəlbəyli. Göstərilən kitab, səh.59.

bənzər) yanakı tutub səsləndirirlər. Pişeni isə ifaçı balaban, zurna və s. alətlərdə olduğu kimi əllərini qabaqda, öndə tutaraq qədim neydən fərqli tərzdə səsləndirib. Fikrimizcə, alət bu xüsusiyyətinə görə pişə adlandırılmışdır.

Pişenin yaşı haqda dəqiq məlumat olmasa da, hər halda pişenin də qədim ney və onun növləri kimi e.ə. yarandığı ehtimal olunur.

252. PLASTMAS NAĞARA

Plastmas nağara deyimi son illər el sənətkarları tərəfindən çox istifadə edilən sözlərdəndir. Azərbaycan musiqişünaslığında belə deyimə rast gəlməsək də, *sağanağının materialına görə bəzən ifaçılar digər nağara növlərindən fərqləndirmək üçün bu cür nağaraları plastmas nağara adlandırırlar.*

253. PLASTİK NAĞARA

Plastik nağara deyimi dilimizdə təcridən aradan çıxır. Bildiyimiz kimi yaxın keçmiş qədər nağaralara bir qayda olaraq keç qədimi çəkirdi. 1975-ci ildən sonra isə təcridən belə təbii dərilərin süni plastik dərilərlə əvəz olunmasına başlandı. Süni plastik dərilər nəmişliyə davamlı olduğuna görə ifaçılar onlara üstünlük verirlər. *Ötən əsrin sonlarında bir müddət süni dərilərdən hazırlanmış nağaralar plastik nağaralar adlandırılırdı.* Artıq təbii dərilərdən hazırlanmış nağaralardan demək olar ki, heç kim istifadə etmədiyindən, plastik nağara deyimi də əhəmiyyətini itirmişdir. Yəni müasir dövrdə nağara dedikdə hər kəs bilir ki, alətin dəriləri plastikdən hazırlanır.

Plastik yunan sözü olub, dilimizdə qızdırılıqda təzyiqlik altında asanlıqla müəyyən forma alan və bundan sonra həmin şəkli saxlama xüsusiyyətinə malik olan süni və ya təbii materiala deyilir.

254. RƏQS NAĞARASI

Rəqs nağarası dedikdə, nağaranın kiçik növü nəzərdə tutulur (bax: kiçik nağara). Bu deyim alətdən rəqs kollektivlərində istifadə edildiyinə görə yaranmışdır. XX əsrin ortalarından etibarən Azərbaycanda bir sıra rəqs kol-

İsmayıl Rəsul

lektivləri yaranmışdır. Belə ansambllarda sağanağının diametri kiçik olan nağaralardan istifadə edilir. Elə o dövrdən bu cür nağaralar rəqs nağaraları adlandırılır. Rəqs nağaralarının səsi zil və qışqırılıq olduğundan rəqs kollektivlərində daha geniş istifadə edilir.

Azərbaycan Dövlət rəqs ansamblının solisti İsmayıl Rəsul rəqs nağarasının mahir ifaçılarındanandır.

255. RUD

Ramin Əsədullayev

N. Gəncəvi «İskəndərnamə» poemasında ərğanun alətini yunan filosofu Əflatunun icad etdiyini, həm də bu aləti ruda istinadən hazırladığını bildirir (bax: ərğanun). Əflatunun e.ə. 427-347-ci illərdə yaşayıb-yaratdığını nəzərə alsaq, deməli, e.ə. V əsrdə rud aləti mövcud idi. Azərbaycanda isə ruddan ən azı XI əsrdə istifadə edilmişdir. Bu dövrdə yaşamış Qətran Təbrizinin əsərlərində və eləcə də XII əsr Azərbaycan şairləri Ə. Xaqaninin, N. Gəncəvinin şeirlərində rud alətinin adına tez-tez rast gəlirik. Daha bir klassik şairimiz Həbiyyə istinad etsək, rud alətindən Azərbaycan ərazisində XVI əsrdə də istifadə edilməsi qənaətinə gəlirik. Deməli, XI-XVI əsrlərdə Azərbaycanda ruddan geniş istifadə edilmiş, sonrakı dövrlərdə alət təcridən sıradan çıxmışdır.

XX əsrin sonlarında bərpacı alim, sənətsünaslıq namizədi Məcnun Kərimov ruda yeni həyat vermişdir.

Rud farscadan dilimizə bir neçə mənada tərcümə olunur: 1. çay, axar su; 2. oğul, övlad, uşaq, nəsil; 3. bağırsaq.

Bunlardan «bağırsaq» ruddun adına daha uyğundur. Görünür, alətin simləri bağırsaqdan hazırlandığından adını da rud qoymuşlar. Bəlkə də rud simləri bağırsaqdan hazırlanan ilk simli çalğı aləti olmuşdur. Bəzən alətə ruxxani də deyiblər (bax: ruxxani). Ümumiyyətlə, ruxxanidən başqa, tərbud, şahrud, ruxcəme kimi alətlərin adlarında da «rud» sözü var.

Rud alətindən M. Kərimovun rəhbərlik etdiyi «Qədim musiqi alətləri» ansamblında Ramin Əsədullayev istifadə edir.

256. RUDCAME

Bəzi mənbələrdə Azərbaycanda rudcama adlı simli, mizrabla çalınan alətdən də istifadə edildiyi barədə məlumat verilir.

Rudcamenin sözaçımına nəzər salaq: rud+came. Sözün birinci hissəsi «rud» fars sözü olub «bağırsağ» deməkdir (bax: rud). *Rudcamenin ikinci hissəsi «came» isə ərəbcə dilimizdə bir neçə mənanı bildirir: 1. toplayan, cəm edən, toplanma yeri; 2. içində olan, ibarət olan, hava olan; 3. yekun; 4. böyük məscid.*

Fikrimizcə, rudcama sözünə birinci fikir daha uyğundur. Görünür «rud» aləti inkişaf etdikcə, metal simlər yaradılıqda simlərin bir qismi metallə əvəz olunmuş, rudcamedə isə qədim rudda olduğu kimi bütün, cəmi simlər və pərdələr bağırsağdan hazırlanmışdır. Alət də bu səbəbdən rudcama (bağırsağ simlərinin cəmi) adlandırılıb.

Deməli, rudcama ruddan simlərinin hazırlanma materialına görə fərqlənmiş, alətin forması, quruluşu isə eyni ilə rud aləti kimi olmuşdur.

257. RUDXANI

Rudxani aləti haqqında Ə.Marağalı «Musiqi alətləri və onların növləri»² adlı əsərində məlumat verir. Deməli, Ə.Marağalının yaşadığı dövrü nəzərə alsaq, rudxanidən hələ XIV əsrdə Azərbaycan ərazisində istifadə edildiyi məlum olur. Rudxani və rud alətləri müxtəlif cür adlandırılırsalar da, forma və quruluşca eyni alətlərdir (bax: rud). Rud alətinin bizim eradan 5 əsr əvvəl yarandığı və Azərbaycan ərazisində ən azı XI əsrdən (bu dövrdə yaşamış Qətran Təbriziyyə istinadən) istifadə olunduğu haqda məlumat vermişik. Bəs rudxani deyimini necə yaranmışdır?

Şərqdə, eləcə də Azərbaycanda müasir dövrdə bəzi simli, mizrabla çalınan alətlərin müşayiəti ilə oxuyub-çalaraq özü-özünü müşayiət edən sənətkarlar vardır. Məsələn, saz (Azərbaycan), ud (Türkiyə, Ərəbistan), tənbur, dütar, rübab (Orta Asiya xalqları) ifaçılarını misal çəkmək olar.

Rud alətindən də belə istifadə edildikdə, fikrimizcə aləti rudxani adlandırmışlar. Bu fikirləri alətin sözaçımına da təsdiq edir: «rudxani» iki fars sözünün birləşməsindən yaranmışdır. *Rud-simli, mizrabla çalınan alət (bax: rud) və «xani» (xan) xanəndə sözünün kökü olaraq dilimizdə «oxuyan» mənasını bildirir. Nəticə olaraq rudxani sözü rudu çalıb-oxuyan ifaçı*

kimi başa düşülməlidir. «Xan» sözündən Azərbaycan oxuma-vokal sənətində çox istifadə edilmişdir. Məsələn, «zilxan» (zil səsi olan və zildə oxumağı sevən xanəndə), «miyanxan» (orta registrdə oxuyan), «pəstxan» (bəm səsi və bəmdə oxumağı xoşlayan xanəndə) kimi terminlər ifaçının (xanəndənin) səs tessiturasını təyin edir.

Deməli, alət rud adlandırılarda yalnız rudzən, yəni rud çalan (oxumaqsız), rudxani adlandırılarda isə rudzənin həm də oxuyacağı fikrini bildirir. *Görünür, Ə.Marağalının yaşadığı dövrdə (XIV əsrdə) ruddan bir qayda olaraq xanəndələr (müğənnilər) istifadə etdiyindən aləti rudxani adlandırmışlar.*

258. RUHƏFZA

Bu alətdən də XIV əsrdə Azərbaycanda istifadə olunmuşdur. Simli, mizrabla çalınan ruhəfza haqqında da Ə. Marağalının «Musiqi alətləri və onların növləri» əsərində¹ məlumat verilir.

Ruhəfza – ruh (ərəb) və əfza (fars) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Ruh-dilimizdə «can», əfza isə «artıran» mənalığında tərcümə olunur. Deməli, ruhəfza sözü dilimizdə canlandırın, ruh qaldırın, könül açan alət kimi başa düşülür.

259. RÜBAB

Azərbaycan ərazisində Qoşqar rübabı və kamanlı rübablardan istifadə edilmişdir. Bu alətlər haqqında ayrıca məlumat vermişik (bax: Qoşqar rübabı; kamanlı rübab). Hər iki alətin vətəni ərəb ölkələri sayılır. Kamanlı rübabların VII-VIII əsrlərdə, Qoşqar rübabının isə bundan bir neçə əsr əvvəl Azərbaycana gətirildiyi ehtimal olunur.

İndi isə rübabın sözaçımına nəzər salaq. Rübab aləti əsasən ərəblər tərəfindən «rabab» kimi tələffüz edilir. Lakin, alət yaranandan sonra müxtəlif xalqlar ondan istifadə edərək, adını müxtəlif cür tələffüz etmişlər: Rebab, rabob, rəbəb, rabab, rubob, rübab və s. *Rübab ərəbcədən dilimizə «buynuzlu ağac» mənasında tərcümə edilir. Çox güman ki, alətin adı quruluşuna görə qoyulub. Belə ki, rübabın Qoşqar növünün qolu ilə*

¹ «Ərəb və fars sözləri lüğəti». Bakı, «Yazıçı», 1985, səh.749.

² Ə.Marağalı. Göstərilən mənbə, səh.76.

¹ Ə.Marağalı. Göstərilən mənbə, səh.75-76.

çanağı arasında geriyyə tərəf əyilmiş bəzəkli çanaqlar çıxıntılar vardır.

Ə.Marağalı çoxsaylı çalğı alətlərimizlə bərabər rübab haqqında da əsərlərində məlumat verir¹.

XX əsrin sonlarında yaradılmış - «Düğah», «Dastan», «İrs», «Tello», «Qədim musiqi alətləri» və s. folklor ansambllarında rübab alətindən geniş istifadə edilir.

260. SANTUR (SƏNTUR)

Toxmaqla və ya çubuqla səsləndirilən bir sıra simli zərb alətlərindən Azərbaycan ərazisində də vaxtı ilə istifadə edilib. Məsələn, cəng, səvəndər, santur və s. belə alətlərdəndir. Sənətşünaslıq namizədi S.Abdullayevaya görə santur Azərbaycanda XVIII-XIX əsrlərdə daha geniş yayılmışdır. Santur başqa xalqlar tərəfindən də istifadə edilir, bu səbəbdən alətin formasını saxlamaq şərti ilə müxtəlif növləri yaranmışdır: İran santuru, Azərbaycan santuru, Kəşmir santuru, türk santuru və yaxud doqquz xə-rəkli santur, on iki xə-rəkli santur, bəm santur, diatonik santur, xromatik santur və s. deyimlərlə də rəstləşir (bax: Azərbaycan santuru; İran santuru).

Alman səyyahı E.Kempfer XVII əsrin sonunda Azərbaycanda səyahətdə olarkən bir sıra çalğı alətlərilə bərabər santurla da rastlaşdığını qeyd edir².

261. SAYA KAMANÇA

Kitabda kamanla (yaayla) səsləndirilən bir sıra alətlər haqqında məlumat verilir. Belə alətlərdən çeşid, əhsən vəlləz, ғысək, kamanlı qopuz, kamanlı rübab, kamanlı tənbur, kamança, qabaq kamana, neykamança, çəğanaq, çəğanaq, pandur, sədəfli kamança, təcrübi kamança, yektay və s. misal çəkmək olar.

Saya kamança – adından bəlli olduğu kimi kamançanın saya növüdür. Yəni belə kamançaların çanağı, qolu və ya tacına

Şəfiqə Eyvazova

(kəlləsinə) heç bir bəzək vurulmur. Adətən bəzi kamançalar müxtəlif daş-qaşla, sədəfli bəzədilir. Lakin belə bəzəklər alətin səsinin keyfiyyətli olmasına xidmət etmir. Bütün bu bəzəklər yalnız görkəm xatirinə vurulur.

Respublikamızın xalq artisti, professor Şəfiqə Eyvazova saya kamançalara üstünlük verir və adətən belə kamançadan istifadə edir.

Sakina İsmayilova

262. SAYA QAVAL

Sağanağının üzərində heç bir bəzək, naxış olmayan qaval saya qaval adlanır. Son illər təbii dəri əvəzinə qavala süni dəri çəkilir.

Respublikamızda ilk qadın üçlüyünün (trio) yaradıcısı və rəhbəri, xalq artisti Səkinə İsmayilova adətən saya qavaldan istifadə edir (bax: qaval).

263. SAYA TAR

Saya tarların çanağının, qolunun və kəlləsinin üzərində heç bir bəzək, naxış, sədəf, daş-qış olmur. Mütəxəssislər belə tarların səslərinin bəzəkli tarlardan üstün və keyfiyyətli olduğunu söyləyirlər (bax: Azərbaycan tarı; tar).

Tanınmış sənətçi Hacı Ağasəlim Abdullayev ifaçılıqda saya tara üstünlük verir.

Hacı Ağasəlim

264. SAZ

Saz simli, mizrabla çalınan ən qədim alətlərimizdəndir. Alət ulu ozanlarımızın xələfi olan aşığılarımız tərəfindən istifadə edilir. Aşıqlar sazın mizrabını giləs və ya albalı ağacının qabığından hazırlayaraq təzənə (və ya taziyanə) adlandırılırlar. Saz da bir çox alətlərimiz kimi b.e.ə. yaranmışdır.

Qətran Təbrizi, N.Gəncəvi, Fədal¹, Ş.İ.Xətai², M.Füzuli və başqa

¹ Ə.Marağalı. Göstərilən mənbə, səh.76.

² Kempfer E. Göstərilən mənbə.

¹ Fədalı. Göstərilən poeması, səh.10.

² Ş.İ.Xətai. Göstərilən əsəri, II cild, səh.9. 101.

klassik şairlərimiz sazı şerhində döndü-döndü vəsf etmişlər.

Saz – türkçə qarğı, qamış mənalırını bildirir. Farslarda isə saz sözü bir neçə mənada işlədilir: 1. uyğun, 2. hazır, 3. düzəldən.

Bəzi ölkələrdə – İranda, Türkiyədə çalğı alətlərini ümumilikdə saz adlandırmışlar. Görünür ilk çalğı aləti olan ney də bir zamanlar saz adlandırılmışdır. Belə neylər bir qayda olaraq qarğı və qamışdan hazırlanırdı. Yuxarıda saz sözünün bir mənası da qarğı, qamış olduğunu bildirmişik. Deməli, ilk nəfəs alətlərinə bu səbəbdən saz deyilmiş və ondan sonra yaradılan çalğı alətlərinə də ümumi halda saz kimi müraciət edilmişdir. Baxmayaraq ki, bir sıra çalğı alətlərinin qarğıya, qamışa heç bir aidiyyəti yoxdur. Yəni belə alətlərin hazırlanmasında qamışdan və ya qarğıdan istifadə edilmir. O cümlədən müasir saz da bu cür alətlərdəndir.

Ədalət Nəşibov

Sazın müxtəlif növləri ana saz, cürə saz, ansambl-orkestr sazları, aşıq sazı, böyük saz, əsa saz, çifti saz, xakəbənd saz, qoltuq sazı, orta saz, tavar saz, telli saz və s. haqqında kitabda ayrıca məlumat verilir.

Sazın respublikamızda kifayət qədər peşəkar ifaçıları vardır. Lakin bu alətin ən ustad ifaçısı əməkdar incəsənət xadimi Ədalət Nəşibov sayılır.

265. SAZI DULAB

Bu alətin də adına Ə.Marağalının «Musiqi alətləri və onların növləri» əsərində rast gəlinir. Alətdən ən azı XIV əsrdə istifadə edildiyi məlumdur. Ə.Marağalının verdiyi məlumata görə sazı dulab başqa çalğı alətlərimizdən görünüşünə, quruluşuna görə kəskin fərqlənir. Sazi dulab simli, nüzrabla səsləndirilən alətlərdəndir. Lakin ifaçı mizrabla simləri birbaşa səsləndirmir. Ə.Marağalı yazır: «Mizrabı münasib bir yərə bağlayırlar. Ona cəhrə kimi elə hərə-

kət verirlər ki, simlər mizrabla dəyir və nəğmə çalınır».

Sazi dulab sözündə «sazi» çalğı aləti deməkdir. «Dulab» isə farscadan dilimizə bir neçə mənada tərcümə edilir. Bu sözün bir mənası da su çarxı, quyudan su çəkmək üçün çarx deməkdir. Sazi dulab sözündə «dulab» məcazi mənada «fırlanan çarx» kimi işlədilmişdir. Daha doğrusu sazı dulab-«fırlanan saz» deməkdir.

Sazi dulab unudulmuş çalğı alətlərdəndir.

266. SAZI MÜRƏSSƏİ – QAYIBI

Sazi mürəssəi – qayibi aləti də XIV əsrdə istifadə edilən alətlərimizdəndir. Bu alət haqqında məlumat yox dərcəsindədir. Ə.Marağalı çalğı alətlərimizdən bəhs edən əsərində¹ sazı mürəssəi – qayibi alətinin adını çəkir. Təəssüf ki, alət haqqında ayrıca məlumat vermir. Ə.Marağalı sazı mürəssəi – qayibi alətini «mütləqat» alətlərdən hesab edir. Xatırladaq ki, «mütləqat» simləri tək-tək bağlanıb, barmaqla basılmayan (tardan, sazdan, uddan və s. fərqli olan) alətlərə deyilir. Ə.Marağalı çalınarkən simləri barmaqla basılan alətləri (tar, saz, ud, tənbur və s.) «müqəyyədət» alətlər adlandırır. O, kamanla səsləndirilən simli alətləri isə «məcrurat» alətlər adlandırır.

Ə.Marağalı sazı mürəssəi-qayibi alətini çəng, əksir, qanun, yatığan və sazı dulab ilə bir qrupda təqdim edir. Deməli, sazı mürəssəi-qayibinin də simləri bu alətlər kimi tək-tək səsləndirilmiş. Ə. Marağalı sazı mürəssəi-qayibi alətini bəzən əsərlərində sazı qayibi mürəssə, qanuni-mürəssəi müdənnər, qanuni-məzkuri qayibi də adlandırır².

Sazi mürəssəi-qayibinin sözcümunü də maraqlıdır: «Saz»-simli çalğı aləti (bax:saz), «mürəssəi» - ərəbcə qiymətli daş-qaşla bəzədilmiş, ləl-cəvahirat ilə zinəllənmiş, «qayibi» isə sözün kökü qaib olaraq ərəbcə gözdən uzaq, hazır olmayan, naməlum fikirlərini bildirir. Nəticə olaraq sazı mürəssəi-qayibini son dəfə bəzəkli və səsinin heç bir çalğı aləti ilə müqayisəsi mümkün olmayan, xəyali səslə alət kimi qəbul edirik. Deməli, sazı mürəssəi-qayibi xəyali səslə, bəzəkli saz deməkdir.

Təəssüf ki, bu alət də unudulmuş, dövrümüzə gəlib çıxmamışdır.

¹ Ə.Marağalı. Göstərilən mənbə, səh.77.

¹ Ə.Marağalı. Göstərilən mənbə, səh.75.

² Murad Bardaqqı. «Marağalı Əbdülqadir», İstanbul, Pan Yayınçılıq, 1986. səh. 115.

267. SETAR

Setar simli alət olan tənburun növlərindən biridir. Tənburun iki simli növü dütar adlanır (bax: dütar; tənbur). Alətə üçüncü sim əlavə edildikdən sonra isə belə tənburular setar adlanmışdır. *Farsca «se»-üç, «tar» isə sim, tel deməkdir. Yəni setar dilimizdə «üç simli» alət kimi başa düşülür.*

Setar da tənburun dütar növü kimi qədimdir, b.e.ə. yaradılmış alətlərimizdəndir. XII-XVII əsrlərdə yaşamış Ə.Xaqani, N.Gəncəvi, Həbib, İ.Nəsimi, M.Füzuli və başqa şairlərimizin əsərlərində setar alətinin adı ilə tez-tez rastlaşırıq.

XVII əsrdə Azərbaycanda səyahətdə olmuş səyyahlar – alman E.Kempfer (1683-1684) və türk Evliya Çələbi (1647, 1655-1656) xatirələrində ölkəmizdə bir sıra çalğı alətləri ilə yanaşı setar aləti ilə də tanış olduqlarını yazmışlar.

Aləti ifaçı sinədə tutaraq dırnaqla səsləndirir. İran musiqişünası Ruhulla Xaliqinin yazdığına görə¹ setara Müştəq Əlişah tərəfindən daha bir sim əlavə edilmişdir və bu simi onun şərfinə elə «simi-Müştaq» da adlandıırıblar. (Çox güman ki, «simi-Müştaq» simlərin biri ilə unison şəkildə köklənir. Əks halda aləti musiqiçilər çahartar adlandırdılar.)

Şəkildə gördüyünüz setarı Q.Qasımlı hazırlayıb.

268. SƏDƏFLİ KAMANÇA

Sədəfli kamança – adi kamançalara nisbətən çox qiymətli alət hesab edilir. Qədim zamanlardan bəzəkli görünüşün deyə kamançaların qoluna, çanağına sədəf düzülürdü.

Sənətkarlar sədəfin alətlərin səsində xələl gətirdiyini təsdiq edirlər. Lakin bu, sədəfi alətə düzən ustanın peşəkarlığından asılıdır. Sədəfin (bax:

Hacı Ədalət Vəzirov

sədəfli tar) və kamançanın (bax: kamança) sözağını haqqında kitabda məlumat vermişik.

Respublikanın əməkdar artisti Hacı Ədalət Vəzirov (1951-2002) arasında sədəfli kamançadan da istifadə edirdi.

Hacı Ağaxan

269. SƏDƏFLİ QAVAL

Qavali da müğənnilər çox zaman sədəflə bəzəyirlər. Bu zaman alət daha yaraşılıq görünür. Həm də belə alətlər bir qayda olaraq peşəkar müğənnilərdə olur. Respublikamızda sədəfli qavaldan xanənda, xalq artisti Hacı Ağaxan Abdullayev daha çox istifadə edir.

Sədəf sözünün açması haqqında kitabda geniş açıqlama vermişik (bax: sədəfli tar; sədəfi saz; sədəfli kamança; qaval).

270. SƏDƏFLİ SAZ

Sədəf – qəşəng görünsün deyə bəzi çalğı alətlərimizi naxışlarla bəzəyən, müxtəlif rənglərə çalan bərk maddədir. Ulu

ozanlarımızın xələfi olan aşqlar da sazlarını sədəflə bəzəyirlər. Bir sıra məşhur aşqlarımız sazlarının çanağı üzərində sədəflə soyadlarını da nəqş edirlər. Şirvan aşiq məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Aşiq Əhliman Rəhimov da belə ifaçılarımızdır.

Sədəfin (bax: sədəfli tar; sədəfli saz) və sazın (bax: saz) sözağını haqqında kitabda məlumat verilir.

Yuxarıdakı şəkillərdə Aşiq Əhlimanı və onun istifadə etdiyi sədəfli sazi görürsünüz.

Aşiq Əhliman

¹ R. Xaliqi. «Sərqəzaştə-musiqiyə-İran». Tehran, 1333/1955, səh. 148, (fars dilində).

271. SƏDƏFLİ TAR

Tarın qolu və çanağı yaraşıqlı gö-rünsün deyə bəzən sədəflə bəzədilir. Bu sədəflər müxtəlif naxışlarla düzülür. Çalğı alətlərimizdə istifadə edilən əsas naxışlar belə adlanır: çilik, aypara, zən-cirvari, cidaburnu, buta, dama və pax-lava.

Tara düzülmüş sədəf aləti saya tar-dan fərqləndirir və belə alətlər çox baha qiymətə satılır. Hər hansı alətə sədəf düzmək çətin bir işdir, sənətkardan bö-yük zəhmət tələb olunur.

«Sədəf» ərəb sözü olaraq içindən inci çıxan dəniz böcəyinə deyilir və ya həmin böcəyin qabığı belə (sədəf) adlanır. Bir sıra baltıqulağı növlərinin iç qatını təşkil edən və müxtəlif bəzək şeyləri hazırlamaq üçün istifadə edilən, müxtəlif rənglərə çalan bərk maddəyə də sədəf deyilir. Deməli, saya tara belə maddə (sədəf) düzülürkdə alət sədəfli tar adlandırılır.

Sədəfli tardan respublikamızda daha çox əməkdar artist Möhlət Müs-lümov istifadə edir.

Möhlət Müslümov

272. SƏFƏİL

Səfəil özüsəslənən, idiofonlu çalğı alətidir. Bu alət ibtidai for-masını Özbəkistanda bu günə qə-dər qoruyub saxlamışdır.

Səfəil haqqında Ə.Bədəlbəyli «Musiqi lüğəti»¹ kitabında məlu-mat verir. Alətdən sehrbazlar, oyunbazlar, dərvişlər (bir sıra dini ayinlə-rin icrası zamanı) daha çox istifadə edərmişlər.

Səfəil sözünün kökü «səfa» olub ərəbcədən dilimizə şənlik, əyləncə mə-nasında tərcümə olunur. Beləliklə, «səfəil» sözü «əyləncə aləti» kimi başa düşülür.

Səfəil Azərbaycanda unudulmuş çalğı alətlərindəndir.

Səfəil Azərbaycanda unudulmuş çalğı alətlərindəndir.

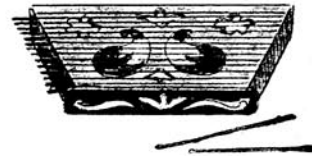
273. SƏNC

Sənc – tənburun unudulmuş növlərindən biridir. Ə.Bədəlbəylinin verdiyi məlumata görə¹ səncin yeddi simi olmuşdur. Təəssüf ki, alət dövrümüzə gəlib çıxmamışdır.

Sənc farscadan dilimizə müqayisə etmək, tutuşdurmaq məna-larında tərcümə edilir. Görünür yarandığı vaxt ilk dəfə tənburun digər növlərlə «müqayisə» edilərkən alətin adını sənc qoymuşlar.

274. SƏVƏNDƏR

Bu alətin də adına Ə.Bədəlbəylinin «Musiqi lüğəti»² kitabında rast gəlirik. Səvəndər zərbli-simli çalğı alətlərdəndir. Sandıqca şəklində olan səvəndəri də santur, cəng kimi ifaçı hər əlində ucu tox-maq şəkilli nazik çubuqları simlərlə vurmaqla səsləndirirdilər.

Səvəndər unudulmuş çalğı alətidir.

275. SİNC (ZİNC)

Sinc də özüsəslənən qədim zərb alətlərimizdəndir. Alət eyni ölçülü, boşqab formalı iki mis sin-idən ibarətdir. Bu sinləri bir-birinə vurmaqla alət səsləndirilir.

Ölçüsünə görə sincilər müxtəlif cür olur: böyük (diametri 475-600 mm), orta (diametri 375-450 mm), kiçik (diametri 250-350 mm). Ən yaxşı sinc-

¹ Ə. Bədəlbəyli. Göstərilən kitabı, səh.66.

¹ Ə. Bədəlbəyli. Göstərilən kitabı, səh.66.

² Yəni orada, səh. 66.

lər qədimdə Azərbaycanda, Misirdə, Çində, Hindistanda və Türkiyədə hazırlanırdı. E.ə. yaranmış sinlər orta əsrlərdən etibarən Şərqdən dünyanın müxtəlif ərazilərinə, o cümlədən Avropa ölkələrinə müxtəlif adlarla yayılmışdır.

Sincdən bəzən tək halda da istifadə edilir. Bu zaman ifaçı bir əlində tək sinini (metal diski) tutur, digər əlindəki çubuqla sinini döyəcləməklə aləti səsləndirir.

Sincdən XII-XIX əsrlərdə Azərbaycanda hərbi yürüşlər zamanı istifadə edilmişdir. N.Gəncəvinin əsərlərində belə səhnələr gözəl təsvir olunur.

1474-1478-ci illərdə Venetsiyanın elçisi İosafat Barbaro (1413-1494) Təbrizdə Uzun Həsənin sarayında zəng, çəng, ud, kamança, ney və həmçinin sinc alətlərindən istifadə olunduğunu qeyd edirdi¹.

XVII əsrdə yaşamış alman E.Kempfer Azərbaycanda sinc alətinə rast gəldiyini yazırdı.

Sinc öz adını mənca, məişətdə işlədilən sini qabdan götürmüşdür. Bildiyimiz kimi sini dilimizdə misdən, bürüncdən hazırlanmış dairəvi formalı dayaz qablarla deyilir. Aləti döyəcləyən zaman cingiltili səs çıxardığından sənətkarlar onu sinc adlandırmışlar.

276. SİNƏUD

Sinəud aləti müasirimiz, bir neçə alətin ixtiraçısı Qasım Qasımlı tərəfindən hazırlanmışdır. Alət simli, mizrabla çalınır və ud ailəsinə aid edilir. Yəni sinəudun səsi dinləyiciyə udun səsinə xatırladır.

Sinəud qədim udlar kimi ifa zamanı diz üstə deyil, sinədə saxlandığından aləti «sinəud» adlandırmışlar (bax: ud).

Sinəud alətini ilk dəfə geniş tamaşaçı kütləsinə AzTV-nin «Yall» verlişində Sumqayıt Musiqi texnikumunun müəllimi İlqar Nağdəlioğlu təqdim etmişdir. Sinəud XX əsrin sonlarında hazırlanmışdır.

İlqar Nağdəlioğlu

¹ Bu məlumatlar S.Onullahinin «Qədim Təbrizin mədəniyyət tarixindən» məqaləsində verilmiş («Qobustan» jurnalı, 1974, №3).

277. SİTAR

Sitardan müasir dövrdə Hindistan, Əfqanıstan və Pakistanda daha çox istifadə olunur. Orta əsrlərdə Azərbaycanda da istifadə olunduğu güman edilir.

Vilayət Bərinə

Sitar tənburun ən çox simi olan növlərindən biridir. Elə alətə adı da simlərinin sayına görə qoyulmuşdur. Əvvəllər sitarın 30 simi olmuşdur. «Si» – farsca otuz, «tar» – isə tel deməkdir. Demək «sitar» – «otuz simli» alət fikrini bildirir. Xatırladaq ki, simlərin bir qismi qolun kəlləsindəki aşıxlara, digər qismi isə qolun üzərində yerləşdirilən aşıxlara düyünlənir və bu aşıxlar vasitəsilə tənzimlənir. Sonralar bu simlərin bəzisi ifa zamanı maneçilik törətdiyindən onların sayı azaldılmış, 18-ə endirilmişdir.

XX əsrin sonlarında respublikanın xalq artisti İslam Rzayevin rəhbərlik etdiyi instrumental ansamblın solisti Vilayət Yusif oğlu Bərinə (1961-1990) sitarın mahir ifaçılarından idi.

278. SUR

Sur qədim nəfəs aləti olub, dövrümüzdə gəlib çıxmamışdır. Hər hansı alətin yaranma tarixi nə qədər qədim olursa, o alət haqqında mübahisəli fikirlər, müxtəlif əfsanələr, rəvayətlər, əsatirlər, nağıllar və s. yaranır. Sur da belə çalğı alətlərimizdəndir.

Dini etiqada görə (İslam dini) qiyamət günündə İsrail¹ suru çalmaqla kainatda həyatın yaranması və məhv olması barədə dünyanı xəbərdar etməlidir. Bildiyimiz kimi İslam dini VII əsrdə meydana gəlib. Fikrimizcə, sur aləti İslam dinindən xeyli əvvəl yaranmışdır.

Sur ərəb sözü olub dilimizə böyük qaramal buyuzundan hazırlanmış ziyafət neyi (boru, şeypur və s.) kimi tərcümə edilir. Farslar sur sözünü toy,

¹ İsrail – əfsanələrdə adı çəkilən dörd mələkdən biridir.

büsat, qonaqlıq və s. kimi mənalandırılır.

Sur buynuz formalı alət olub, müştüklə səsləndirilmiş. Alətin borusu üzərində heç bir çalğı dəliyi olmayıb.

N.Gəncəvi, İ.Nəsimi, M.Füzuli, Məsihi şerlərində suru dönə-dönə vəsf etmişlər.

Sur da unudulmuş nəfəs alətlərimizdəndir.

279. SURNAY (SURNA)

Surnay zurna mənşəli alətlərdəndir (bax: zurna). Lakin Ə. Bədəlbəyli surnayın ölçüsünə görə zurnadan iri olduğunu qeyd edir¹. Bu səbəbdən

də səsləri arasında fərq olduğunu göstərir. Surnay da təxminən zurna kimi 3 min illik tarixə malikdir (türk mənbələrinə istinadən).

«Kitabi Dədə Qorqud» dastanında (VII əsr) surnayın adına rast gəlik. Şərqin böyük alimi, musiqişünas Ə.Fərabî «Kitabi-ül-musiqiyi-kəbir» («Böyük musiqi kitabı») əsərində dəf, təbil, sanc (üçkənc), ud, tənbur, mazif (sitra), kamanlı rübab, mizmar, ney və s. alətlərlə yanaşı surnay haqqında da məlumat verir.

Surnay sözü farscadan dilimizə toy, büsat, ziyafət, qonaqlıq neyi kimi tərcümə olunur (bax: sur).

Alət Azərbaycanda unudulmuşdur. Bunun səbəbi ölkəmizdə daha çox zurna alətinin yayılması olmuşdur. Zurnanın sasoyadıcısı - 2 qat qamış kiçik olduğundan insan səsinə bənzər zəngulələr çalmaq mümkündür. Surnay alətində isə 2 qat qamış qalın və enli hazırlandığından xanəndələrimizin zildə oxuduqları zəngulələri təqlid etmək qeyri mümkündür. Bəlkə bu səbəbdən zurna Azərbaycan ərazisində surnayı sıxıdırıb sıradan çıxarmışdır.

280. SÜMSÜ (SİPSİ)

Sümsü qeyri-peşəkar nəfəs alətlərimizdəndir. Yəni belə alətlərin diapazonu kiçik olduğundan bədii-texniki imkanları

son dərəcə məhduddur. Bu səbəbdən sümsü kimi alətlər kiçik dairələrdə, ara-sıra etnoqrafik konsertlərdə səsləndirilir.

Lakin sümsü alətinin ondan sonra meydana gəlmiş tütək, balaban, zurna kimi peşəkar alətlərin yaranması və inkişafında böyük rolu olmuşdur. Sümsü ayrıca sasoyadıcısı, ağızlığı olan ilk nəfəs alətimizdir.

Sümsü alətini ilk dəfə çobanlar qarğıdan hazırlamışlar. Bu səbəbdən bəzən alət çoban sümsüsü adlandırılır. Türklər (Anadolu) ona «sipsi» deyirlər.

3 min il yaşı olan zurna və surnay alətlərindən xeyli əvvəl yaranan sümsü daha qədim tarixə malikdir.

Orta əsrlərdə Qarabağda sümsü alətinin ən mahir ifaçıları Kəngərli tayfasının sənətkarları olub. Bu barədə Qarabağda məşhur el deyimi, zərbi-məsəl yaranmışdır: «Qarğı bizim yerdə bitər – sümsünü Kəngərli çalar».

Xatırladaq ki, Kəngərliilər eramızın əvvəllərində, təxminən V əsrdə Hunların tərkibində Naxçıvan ərazisində məskunlaşmış, bir qismi isə Qarabağa köçmüş və burada mədəniyyətlərini inkişaf etdirmişlər. Sümsüyə böyük maraq göstərən Kəngərliilərin fəaliyyəti yuxarıdakı deyimin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Sümsünün borusu üzərində «П» şəkilli çərtərək çıxıntı düzəldirlər. Borunun (lüləsinin) baş tərəfi möhkəm qapanır. İfaçı sümsünün «П» şəkilli hissəsinin içərisinə hava üfürərək aləti səsləndirir. Lakin bu çərtin prosesidir. İfaçı bu hissəni nəfəsi ilə yumşaldır, çünki «П» şəkilli hissə boruya yapışır. *İfaçı «П» şəkilli «qapağı» sümürərək nəfəsini içəriyə, boruya ötürür. Bəlkə də alətin adını bu xüsusiyyətinə görə sümsü adlandırmışlar.*

281. SÜMSÜ BALABAN

Sümsü balaban el sənətkarı Əlicavad Cavadlının hazırladığı nəfəs alətidir. Alətin borusu üzərində ön tərəfdə 6 çalğı dəliyi, arxa tərəfdə isə əksər nəfəs alətlərimizdə olduğu kimi «dös» dəliyi adlanan bir çalğı dəliyi vardır. Sasoyadıcısı sümsü alətində olduğu kimidir. Alətin səsi də bu səbəbdən sümsünün səsinə bənzəyir. *Əslində bu aləti sümsü də adlandırmaq olar (bax: sümsü).*

¹ Ə.Bədəlbəyli. Göstərilən kitabı, səh 67.

282. ŞAHRUD (ŞÖHRUD)

Şərqin dahi alimi Ə.Fərabi (IX əsr) məşhur «Kitabül-musiqiyyi-kəbir» («Böyük musiqi kitabı») əsərində şahrudu bütün səsləri olan mükəmməl, qədim Sogdi aləti kimi təqdim edirdi. Deməli, şahrudun ən azı IX əsrdə istifadə edilmişdir¹. Ə.Marağalı (XIV əsr) isə şahrudun fərqli növünün IX əsrdə Səmərqəndli İbn Əxvəs tərəfindən icad edildiyini bildirir. Onun «Musiqi alətləri və onların növləri»² əsərində verdiyi məlumatlara görə şahrud uda bənzəmiş, lakin ölçüsü təxminən iki dəfə böyük olmuşdur.

Şahrud sözü simli, mizrabla çalınan alətlərin «şahı», ən önəmli fikrini bildirir (bax: rud).

Təəssüf ki, şahrud da unudulmuş, sıradan çıxmış alətlərdəndir.

283. ŞAXNƏFİR

Şaxnəfir e.ə. yaranmış nəfəs alətlərimizdəndir. S.Abdullayevanın tərtib etdiyi cədvələ əsasən ondan Azərbaycan ərazisində XII-XVII əsrlərdə daha çox istifadə edilmişdir. Sonrakı əsrlərdə isə alət unudulmuşdur.

Alman səyyahı E.Kempfer məşhur xatirələrində XVII əsrdə Azərbaycanda şaxnəfir alətilə rastlaşdığını qeyd edir və alətin şəklini təqdim

edir³.

Şaxnəfir görkəminə görə sur alətinə bənzəyirmiş (bax: sur). Bu alətlərin fərqi səsoyadıcılarında idi. Əgər surun səsoyadıcısı adi müstük idi, şaxnəfirin səsoyadıcısı zurna alətində olduğu kimi 2 qat nazik yonulmuş qarğıdan hazırlanırdı. Alətin buynuzə bənzər borusu üzərində heç bir çalğı dəliyi yox idi. Bu səbəbdən şaxnəfir qeyri-peşəkar alət sayılırdı, belə alətlərdə konkret melodiya ifa etmək mümkün deyil. Alətdən qədimdə ovçular, səyyahlar, hərbcilər siqnal, çağırış məqsədilə istifadə edirdilər.

Şaxnəfir çox güman ki, nəfir alətidən sonra yaradılmışdır (bax: nə-

¹ Bu məlumatlar O.Matyakubovun «Фараби об основах музыки Востока» kitabından götürülmüşdür, Daşkənd, «Fan», 1986, səh.11.

² Ə.Marağalı. Göstərilən mənbə, səh. 76.

³ Kempfer E. Göstərilən mənbə.

fir). Hər iki alətdən demək olar eyni məqsədlər üçün istifadə edilmişdir. Xatırladaq ki, «nəfir» ərəbcədən dilimizə bir xəbəri yaymaq (məcazi mənada) kimi tərcümə olunur. Sözün (şaxnəfirin) birinci hissəsi «şax» isə fars sözü olaraq dilimizdə bir neçə mənani bildirir: 1. Budaq; 2. Heyvan buynuzu; 3. Atın iki dal ayağı üzərində durması.

Fikrimizcə, şaxnəfir sözünə yuxarıdakı fikirlərin ikincisi-heyvan buynuzu daha uyğundur. Alətin quruluşuna fikir verdikdə bunu asanlıqla sezmək olar. Deməli, şaxnəfir - «buynuzlu» nəfir deməkdir. Adı nəfir isə konusvari formalı borudan ibarət olmuşdur. Şaxnəfirin ilkin növləri qararal buynuzlarından düzəldilirdisə, daha sonralar onu tuncdan hazırlayırdılar. Səsoyadıcısına görə şaxnəfiri zurnanın «cədadı» hesab etmək olar. Xarici görünüşü isə eyni ilə suru xatırladır. Yəni şaxnəfir sonrakı dövrlərdə daha mükəmməl zurna alətinin meydana gəlməsi üçün zəmin yaratmışdır.

284. ŞAXŞAX

Şaxşax da özüsəslənən, idiofonlu qədim zərb alətlərimizdəndir. Belə alətlərə başqa xalqların da musiqi mədəniyyətində rast gəlmək olur.

XV əsrdə yaşamış Kişvəri¹ qəzəllərində şaxşaxı vəsf edir.

Şaxşax ağacdan hazırlanmış çubuq dəstəkdən və dəstəyin uclarına bağlanan kasacıqlardan ibarətdir. Bu kasacıqları da ağacdan hazırlayırlar və dəstəyin hər ucuna 3 kasacıq bağlanırdı. İfaçı dəstəyi ovunda tutaraq mahnının və ya rəqlərin ritminə uyğun silkələyirdi və şaxşaxın cingiltili səsi ətrafı bürüyür.

Şaxşaxı silkələyəndə «şaqqaşaq», «şaqşaq», «şaqhaşaq», «şaqşaraq» və s. kimi səslər alınır. Bu səbəbdən alətə şaxşax adı vermişlər.

Şaxşaxı əsasən qoşanağara ifaçıları səsləndirirlər. Zərb alətlərinin mahir ifaçısı İskəndər Ələsgərli də arasına şaxşaxdan istifadə edir.

İskəndər Ələsgərli

¹ Kişvəri. «Əsərləri», Bakı, «Yazıçı», 1984, səh. 48.

285. ŞAMAMA

Şamama nəfəs aləti musiqarın bir növ sinonimidir (bax: musiqar). S.Abdullayevanın yazdığına görə, şamamanı mifik İran şahı Cəmşid icad edib¹.

Rəvayətə görə baş ağrısından əziyyət çəkən Bağdad xəlifələrindən biri şamamada çalınan musiqi ilə sağaldılıb.

*Şamama ərəbcə çox atirli, şirin və adətən yemişin yeyilməyən növlərindən birinin adıdır. Lakin bəzən şamama sözündən bənzətmə kimi də istifadə edirlər. Məsələn, şamama kimi tər, təzə, atirli, yaxud şamama kimi yumru, girdə və s.*²

Fikrimizcə, alətin səsi dinləyicidə xoş ovqat yaratdığından alət şamama adlandırılıb.

286. ŞAPIR (ŞOPUR)

Bu sətirlərin müəllifi şapır alətini ilk dəfə 1990-cı ildə Misirdə qastrol səfərində olarkən ucarlı Natiq Sultanlının ifasında eşitmişdir.

Alət demək olar ki, tulum zurnasının eynidir. Tulum zurnasından fərqli olaraq şapırın borusu üzərində simmetrik məsafədə yerləşən 7 çalğı dəliyi vardır. Borunun arxa tərəfində isə «dös» dəliyi adlanan dəlik açılmışdır (bax: tulum; tulum zurnası; tulum balabanı). Bu da alətin diapazonunun və çalğı imkanlarının genişlənməsinə imkan yaradır.

Bəzi mənbələrdə şapır aləti şopur, şapbır-balaban və ya sümsü-balaban kimi də təqdim edilir³. Fikrimizcə, alətin daha düzgün adı şapırdır. *Şapır, daha doğrusu dilimizdə şapır-şapır səs çıxara-çıxara; tez-tez; marçamarç; əmmək mənalarında işlədilir⁴. Şapır-şapır ifadəsi heyvandarlıqla bağlı yaranmışdır. Görünür aləti səsöyücüsünə görə şapır adlandırılıblar. İfaçı aləti səslən-*

H. Həsənquliyev

dirməzdən əvvəl sümsüdə hazırlanmış səsöyücünü ağzında isladır (bax: sümsü). Bundan sonra aləti səsləndirmək olur.

Şəkildə: qocaman el sənətkarı, şapur alətinin ifaçısı ucarlı Həsənqulu Həsənquliyev.

287. ŞEŞXANA

Səyyah və coğrafiyaşünas Evliya Çələbi ibn Dərviş Məhəmməd Zilli dəfələrlə (1640-44, 1646-48, 1655-56-cı illərdə) Azərbaycanda olmuş, bu barədə «Səyahətnamə» əsərində qiymətli məlumatlar vermişdir. Onun yazdığına görə simli, mizrabla səsləndirilən şeşxana alətini dövrünün (XVII əsr) məşhur müğənnisi Rzaəddin Şirvani icad etmişdir. Ud tipli alətlərdən olan şeşxananın çanağı üzərinə naqqə balığının dərisi çəkilirdi. Geniş diapazonlu şeşxanada bütün muğamların ifası mümkün idi.

Şeşxana sözü iki fars mənşəli sözün – «şeş» və «xana»nın birləşməsindən əmələ gəlmişdir. «Şeş» dilimizdə altı rəqəmi, «xana» isə ev, otaq, guşə, yer və s. kimi başa düşülür. «Şeş» sözü burada müxtəlif cür izah olunur: 1. alətin altı simli olması, 2. alətin çanağının altı parçadan (dilimdən, hissədən) ibarət olması, 3. alətin qoluna «altı pərdə» bağlanması.

Bu fikirlər alətin adında özünü əks etdirir. Lakin üçüncü fikir «altı pərdə» şeşxana sözüə daha münasibdir.

Xatırladaq ki, bəzən şeşxana ilə şeştarı eyni alət kimi təqdim edirlər. Əslində bunlar simli, mizrablı alətlər olsalar da, görkəmcə bir-birindən fərqlənirlər. Şeşxana udabənzər, şeştər isə tənburəbənzər (bax: şeştər) alətdir. Hər iki alət unudulmuş, sıradan çıxmışdır.

288. ŞEŞTAR

Şeştər mizrabla çalınan simli alət olub tənburun növlərindən biri sayılır. Bu alət haqqında XVII əsrdə yaşamış Evliya Çələbi «Səyahətnamə» əsərində məlumat verir. O, şeştarı özünün müasiri, azərbaycanlı Əlixan Təbrizinin icad etdiyini bildirir¹.

Xatırladaq ki, Tacikistanda kamanlı şeştər alətindən də istifadə olunmuşdur. Bu barədə türkşiyoli alim B. Ögel «Türk kultür tarixinə

¹ S.Abdullayeva. Göstərilən əsəri, səh. 51 (rus dilində).

² «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti». IV cild. Bakı, «Elm», 1987, səh. 498.

³ S.Abdullayeva. Göstərilən əsəri, səh. 131-132 (rus dilində).

⁴ «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti». Yenə orada, səh. 499.

¹ M.S.İsmayılov. «Azərbaycan xalq musiqisinin janrları», Bakı, «İşiq», 1984, səh.6.

giriş» əsərində¹ ünlü rus musiqi tarixçisi, arxivçisi Vertkova istinadən məlumat verir. B.Ögelin kitabında alətin şəkli də verilir. Həmin şəkildə kamanlı şeştar mizrabla çalınan tənburə çox bənzəyir. Alətin qolunda 16 pərdə aydın görünür. Fikrimizcə, taciklər Ə. Təbrizinin icad etdiyi şeştar alətini kamanla səsləndirmiş və alətin kamanlı variantını yaratmışlar.

Şeştar - fars sözü olaraq «şəş» - altı, «tar» isə tel deməkdir. Nəticə olaraq şeştar – «altı simli» alət fikrini bildirir. Şeştar unudulmuş çalğı alətlərimizdəndir. Şeştarın miniatür forması İ. Dağlıya məxsusdur.

289. ŞEŞTAY

Bəzən şeştay aləti ilə şeştar eyniləşdirilir (bax: şeştar). Şeştar XVII əsrdə icad edilsə də, şeştayın adına XIII əsrdə yazılmış «Dastani-Əhməd Hərəmi»də, XIV əsr Azərbaycan alimi Ə. Marağalının elmi əsərlərində, XV əsrdə yaşamış görkəmli şairimiz Həbibinin şerhlərində rast gəlirik. Bu mənbələrə istinad etsək, şeştaydan Azərbaycanda artıq XIII əsrdə istifadə edildiyi bəlli olur.

Ə. Marağalı «Musiqi alətləri və onların növləri» əsərində² 3 cür şeştay haqqında məlumat verir. Bu alətlər uda bənzəmiş, lakin uddan fərqli olaraq qollarına pərdələr bağlanmış, simləri isə (cüt-cüt) qoşa, unison, yəni eyni adlı səsə köklənmiş, nəticədə çalınanda 3 müxtəlif yüksəklikli açıq səs alınmışdır.

Şeştay sözünün birinci hissəsi «şəş» fars sözü olub «altı» (say), ikinci hissəsi – «tay» isə dilimizdə «bir şeyin bir neçə hissəyə bölünməsinə» və ya bir əşyanın, yaxud canlının tam oxşarına deyilir. Fikrimizcə, udabənzər alətlərin çanaqları bir neçə hissədən yığıldığından belə adlandırılmışdır. Yəni şeştay - «altı taylı» (dilimli) çanağa malik alət deməkdir.

Şeştay unudulmuş alətlərimizdəndir.

290. ŞEDİRĞU (ŞİDURĞU)

Bu alətin adı ilə Ə. Marağalının «Musiqi alətləri və onların növləri» əsərində¹ rastlaşırıq (XIV əsr).

Şedirğunun vətəni qədim Çin sayılır. Görünür alət türk dünyasına Çində yaşayan türkdilli uyğurlar tərəfindən yayılmışdır.

Şedirğü mizrabla çalınan simli alətlərdəndir. Ə. Marağalının verdiyi məlumata görə alət uda bənzəmiş və 4 simli olmuşdur. Hazırda Azərbaycanda istifadə edilmir. *Adı isə yaqın ki, bu alətdə sürətli, becidd, oynaq melodiyalar, şıdırgı oyun havaları çalındığına görə belə qoyulmuşdur.*

291. ŞEŞKAMAN

Şeşkaman alətini usta Qasım Qasımlı düzəldib. *Adından bəlli olduğu kimi şeşkaman – altı simli kamança deməkdir.* Xatırladaq ki, 6 simli kamançanın digər növünü el sənətkarı Mahmud Səlah də hazırlayıb və rəhbərlik etdiyi «Qədim Şərq» xalq üçlüyündə İsmayıl Həmidli bu alətdən istifadə edir.

Şeşkamanın diapazonu adı kamançalardan xeyli genişdir. Hələlik bu alət çox yayılmayıb. Lakin gələcəkdə əsl peşəkar alətə çevrilə bilər.

İsmayıl Həmidli

292. ŞEYPUR

N. Gəncəvinin, Fədainin² şerhlərində şeypur alətinin adına hərbi nəfəs çalğı aləti kimi tez-tez rast gəlirik. Şeypurun yaranma tarixi eramızdan əvvəlki illərə gedib çıxır. Şeypur borusu üzərində də-

¹ B. Ögel. Göstərilən əsəri, IX cild. səh. 325.

² Ə. Marağalı. Göstərilən mənbə, səh. 75.

¹ Ə. Marağalı. Göstərilən mənbə, səh. 75.

² Fədai. Göstərilən poemasi, səh. 17.

liyi olmayan çox saylı çalğı alətlərimizdən yeganə alətdir ki, dövrümü-
zə qədər gəlib çıxmışdır. Şeypur qeyri-peşəkar çalğı alətlərimizdəndir.
Yəni bu alətdə konkret musiqilər, melodiyalar ifa etmək mümkün
deyil. Ondan yalnız siqnal aləti kimi istifadə edilir. Yaxın keçmişdə pi-
oner düşərgələrində müxtəlif tədbirlərin başladığını bildirmək üçün
şeypurlardan istifadə edilirdi. Müasir dövrdə isə şeypurdan azarkeşlər
stadionlarda komandalarını ruhlandırmaq üçün ara-sıra istifadə edir-
lər.

Ə. Bədəlbəyli şeypur sözünün' arab sözü «şübbur»a istinadən yarandığı-
nı bildirir və şeypuru iki mənada təqdim edir: 1. Üfürmə mis musiqi aləti; 2.
Siqnal (fanfara) çalğısı.

293. ŞƏRQİ TAR

Şərqi tar ustad daşqalan Məşədi Mahmud Səlah tərəfin-
dən tarın fərqli variantıdır. O, tar üzərində bir sıra uğurlu islahatlar aparmış, sim-
lərinin sayını 13-ə çatdırmış və kölləsində («taç»ında) 13 aşx yerləşdirmişdir. Hər
sim ayrıca bu aşxlar vasitəsi ilə köklənir, yəni adi tardan fərqli olaraq zəng simlər
də ayrıca köklənir. Şərqi tarın diapazonu 4 oktava yarımından yuxarıdır. Alətin qo-
luna 36-40 pərdə bağlanır. Şərq musiqisi üçün xarakterik olan 1/4 (koron) səslər-
dən şərqi tarda daha çox istifadə edilir.

Məhz bu səbəbdən alət şərqi tar adlandırılmışdır. Yəni şərq musiqisi bu
alətdə daha gözəl səslənir.

Şərqi tarın ilk ifaçısı istedadlı tarzən Elman Niftalioğludur.

E. Niftalioğlu

294. ŞƏRQ SƏSDÜZÜMLÜ QARMON

Qarmon aləti haqqında kitabda ətraflı məlumat ver-
mişik (bax: Azərbaycan qarmonu; dodaq qarmonu;
harmon; qarmon). Şərq səsdüzümlü qarmon isə respub-
likamızda ilk dəfə 1978-ci ildə istedadlı qarmon ustası
Hüseyn Bakılının təşəbbüsü ilə yaradılmışdır. Bildiyi-
miz kimi Avropa musiqisində səslərin arasındakı ən ki-

çik interval yarım tondur. Şərqdə isə yarım tonun yarısı 1/4 tonlu səslər-
dən də istifadə edilir. Bəzən bu səslər «koron» da adlandırılır.

İlqar Kərimov

bəb olmuşdur.

Şərq səsdüzümlü qarmonlarda hər oktavada si ilə
do və mi ilə fa səsləri arasında əlavə qara (və yaxud
ağ) dillər qoyulmuş və 1/4 (koron) səslər yerləşdir-
mişlər. Şərq musiqisi - türk, arab, fars, azəri taranaları
bu cür alətdə çox gözəl səsləndiyindən onu şərq səsdü-
zümlü qarmon adlandırırlar.

Şəkili İlqar Kərimov «Dəstan» folklor və «Gün-
aydın» instrumental ansambllarında şərq səsdüzümlü
qarmonlardan məharətlə istifadə edir. O, ilk dəfə Tür-
kiyədə 1990-cı ildə qastrolda olarkən bu aləti nümayiş
etdirmiş və alət yerli musiqiçilərin böyük marağına sə-

295. ŞİHABİ ZURNA

Zurna alətinin növlərindən biri də şihabi zurna adlanır (bax: zurna).
Şihab arab sözü olub dilimizə alov, şölə, od parçası kimi tərcümə olunur.
Görünür, şihabi zurnalar daha alovlu, yanlıq səsə malik olmuşdur.
Şihabi zurnalar zurnanın unudulmuş növlərindəndir.

296. ŞİRVAN TƏNBURU

Ə. Marağalı bu aləti «tənburi - Şirvaniyan» kimi təqdim edir.
Şirvan tənburu XIV əsrdə təbrizlilər tərəfindən ən çox istifadə
edilən simli alətlərdən biri idi. Bu iki simli alətin çanağı yarıya
bölünmüş armudu xatırladır.

Şirvan tənburunu «Azərbaycan dütarı» da adlandırmaq
olar. Alətin diapazonu kiçik olduğundan tez sıradan çıxmışdır.

Şirvan tənburu şirvanlılar tərəfindən yaradıldığından və bu
arazıda daha çox istifadə edildiyindən onu Şirvan tənburu adlan-
dırmışlar.

297. ŞÜMSAD

Şümşad ney alətinin adlarından biridir. Azərbaycanın qərb zonasında
bu deyimdən daha çox istifadə edilir. Şümşad haqda tarixçi Teymur
Bünyadov «Əsrlərdən gələn səslər» kitabında məlumat verir. O, bu növ

¹ Ə. Bədəlbəyli. Göstərilən kitabı, səh. 80.

neylərdən XIX-XX əsrlərdə istifadə edildiyini bildirir¹.

Dilimizdə şümşad sözü (əslı farsca) 2 mənada işlədilir: 1.Cürbəcür ev aşıları, alətlər hazırlanan möhkəm həmişəyaşıl ağacın adı; 2.Düz, düzgün, qüsursuz və s.

Fikrimizcə, alət ifa tərzinə görə şümşad adlandırılıb. Neyin bir sıra növlərini ifaçı dodağı vasitəsilə 45 dərəcə bucaq altında üfürüb çalınmalıdır. Bu bucaq düzgün seçilməyə, alətin səsi kobud, boğuc alınar. Xatırladaq ki, havanın rütubətli, nəm, isti və ya soyuq olması ilə əlaqədar bu bucaq dəyişə bilər. *İfaçı daim diqqətli olmalı, üfürmə bucağını havanın temperaturundan asılı olaraq düzgün təyin etməlidir. Məncə, bu xüsusiyyətinə görə alət şümşad adlandırılıb.*

298. TAR

Əhsən Dadaşov

Tar aləti simli, mizrabla çalınan peşəkar çalğı alətlərimizdəndir. Bu alət haqqında kitabda Azərbaycan tarı, bas tar, bəm tar, Qafqaz tarı, qədim tar, əsa tar, şərq tar, vətər başlıqları ilə qismən də olsa məlumat vermişik. Tar alətinin dünya çalğı alətləri sırasında tutduğu layiqli yerə görə bütün musiqisəvərlər, o cümlədən tarzənlər tarın «atası» Sadiqçana minnətdar olmalı, onun ruhuna dualar oxumalıdılar. Məhz onun uğurlu islahatları nəticəsində tarın bədiitexniki imkanları yüksəlmiş, dünya bəstəkarlarının mürəkkəb əsərlərini tarda ifa etmək mümkün olmuşdur.

Klassik Azərbaycan şairləri Qətran Təbrizinin, Füzulinin şeirlərində tarın adı ilə tez-tez rastlaşırıq.

Tar fars sözü olub tel, sim deməkdir.

Məşhur tarzən, əməkdar artist Əhsən Dadaşov həyatını bu alətin mükəmməlləşməsinə, bütün dünyada şöhrət tapmasına həsr etmişdir (bax: dümbək).

299. TAVAR SAZ

Tavar saz – sazın çox saylı adlarından biridir. Alət sazın digər növlərindən ölçüsünün irliyinə görə fərqlənir. *Elə tavar sözü də yekə, anac, iri, zorba və s. mənalarda işlədilir.* Bəzən tavar sazlara ana saz, böyük saz da

deyirlər. Belə ölçülü sazlardan əsasən boylu-buxunlu saz ifaçıları istifadə edirlər.

300. TAVAR ZURNA

Burada da tavar sözü eyni ilə tavar sazda olduğu kimi iri, anac, zorba, böyük və s. mənalarında işlədilir. Kitabda təqdim etdiyimiz bəzi zurnalar – bəm zurna, tavar zurna, kələ zurna, qaba zurna ölçülərinə görə digər zurna növlərindən uzun olur. *Tavar zurna dedikdə iri ölçülü zurnalar nəzərdə tutulur* (bax: baş tavar zurna).

El sənətkar Gülməmməd Abbaszadə tavar zurnalardan istifadə edir. Xatırladaq ki, Gülməmməd tanınmış sənətkar Aşiq Ocaqçulunun (1905-1983) oğludur.

G. Abbaszadə

301. TELLİ SAZ

Zülfiyyə İbadova

«Telli saz» çox qədim deyimlərdəndir. Saz haqqında məlumat verərkən saz sözünün (bax: saz) farsca qarğı, qamış demək olduğunu qeyd etmişdik. Ümumiyyətlə, növbədən asılı olmayaraq – istər nəfəs, istər zərb, istərsə də simli alətlərə saz deyilə bilər. «Telli saz» dedikdə isə bura yalnız simli, telli olan tar, kamança, ud, saz, rübab, tənbur və s. kimi alətlər aid edilir. Bu səbəbdən qədim mənəblərdə klassik şairlərimizin, musiqişünasların əsərlərində «telli saz»ın hansı alətə şamil edilməsi pünhan qalır. *Müasir dövrdə isə şairinə səslənsin dey*» aşiq sazlarına bəzən «telli saz» da deyirlər.

Zülfiyyə İbadova tanınmış saz ifaçılarındanandır.

302. TENOR BALABAN

Tenor balaban orkestr və ansamblarda istifadə edilən təkmilləşdirilmiş balaban növlərindən biridir. Belə alətləri XX əsrin 80-ci illərində hazırlamışlar. Orkestrdə alt, tenor və bas balabanlardan da istifadə edilir. Tenor balabanlar alta nisbətən bəm, bas balabanlara nisbətən

¹ Teymur Bünyadov. «Əsrlərdən gələn səslər», Bakı, «Azərənəş», 1993, səh. 235.

isə zil səslənir. Tenor balabanların üzərinə klapan sistemi (bax: klapanlı balaban) tətbiq edilmişdir. Alətin borusu (bas balaban istisna olunmaqla) digər növlərə nisbətən uzun olur. Bu səbəbdən alət bəm səslənir.

Tenor - italyan sözüdür, dilimizə «saxlayıram» mənasında tərcümə olunur.

Çalğı alətlərinin bir çoxunun sonralar tenor növü yaradılmışdır: tenor saxsafon, tenor dütər, tenor cəng və eləcə də tenor balaban.

303. TEŞT

Sənətsünaslıq namizədi F.Əzimli «Azərbaycan xalq musiqisinin qısa lüğəti»¹ adlı kitabında teşti aləti haqqında məlumat verir. O, zərb aləti teşti folklor musiqisinin ifası üçün vacib alətlərdən hesab edir.

Xatırladaq ki, teşti farscaдан dilimizə misdən hazırlanmış iri tas mənasında tərcümə olunur.

304. TƏBİL

E.ə. yaranmış qədim zərb alətlərimizdən biri də təbildir. Hələ VII əsrdə qələmə alınmış «Kitabi Dədə Qorqud» dastanının bir sıra boylarında təbil alətinin adı çəkilir. XII əsr Azərbaycan şairləri Ə.Xaqani, N.Gəncəvi, XVI əsrdə M.Füzuli, XVII əsrdə Məsihi və başqa şairlərimiz təbili şerlərində təsvir etmişlər. Səyyah E.Kempfer də xatirələrində təbil

haqda məlumat verir². Təbildən əsasən döyüş zamanı hərbi alət kimi istifadə olunmuşdur. Təbil çubuqla çalınırdı və iri nağaralara bənzəyirmiş.

Təbil ərəb sözü «təbil»dən yaranaraq, dilimizə «zərbə» mənasında tərcümə olunur. Ümumiyyətlə, təbil qədim dövrlərdə Şərqi dünyasında növündən asılı olmayaraq bütün zərb alətlərinin ümumi adı olmuşdur. Necə ki, nəfəs alətlərinə ney, bütün çalğı alətlərinə isə ümumi halda saz demişlər.

¹ F.Əzimli. «Azərbaycan xalq musiqisinin qısa lüğəti», Bakı, «Hərbi nəşriyyat», 2000, səh. 90.

² Kempfer E. Göstərilən mənbə.

305. TƏBİLBAZ

Təbilbaz müasir zərb alətinə bənzəmiş, lakin ölçüsü çox kiçik olmuşdur. Azərbaycan ərazisində təbilbazdan XVI-XIX əsrlərdə daha geniş istifadə edilmişdir. Aləti əsasən gildən, misdən qədəh, piyalə, vaz şəklində hazırlayırdılar. Zərb alətində olduğu kimi diametri böyük olan tərəfinə aşlanmış heyvan dərisi çəkirdilər. Dəri gövdəyə tor şəkilli qaytanla hörülürdü və ifa zamanı qaytanı çəkməklə alətin səsinə nizamlayırdılar. Yəni bu üsulla təbilbazın səsinə zilləşdirmək və ya bəmləşdirmək olurdu.

Təbilbazdan əsasən ovçular quş ovunda geniş istifadə edirdilər. Onlar öyrədilmiş ov quşlarını - tərkanı, qızılquşu, şahini, qırğını və s. yanlarına çağırmaqdan ötrü təbilbazı səsləndirirdilər. Ov quşları təbilbazın səsinə görə sahiblərinin hansı istiqamətdə olduğunu müəyyən edə və şikarları ilə bərabər sahiblərinin yanına uçardılar. Xatırladaq ki, ovçular təbilbazı əsasən mindikləri atın yəhərinə bağlayar və aləti atı sürə-sürə səsləndirirdilər. E.Çələbi¹ ilk dəfə təbilbazı İsmayıl peyğəmbərin çaldığını bildirir.

Təbilbaz sözü ərəb və fars sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Ərəb sözü «təbil»in (bax: təbil) sözcüyü «zərbə», fars sözü «baz» isə dilimizdə bir şeyin həvəskarı, müəyyən bir işin xiridarı, düşgünü kimi başa düşülür. Yəni «baz» birləşdiyi sözün, ismin aludəçisi olmaq fikrini bildirir. Məsələn, sehrbaz, quşbaz, nağlubaz, kələkbaz, qumarbaz və s. Deməli, təbilbaz təbilin xiridarı fikrini bildirir. O, ovçuların sevimli çalğı aləti olmuşdur.

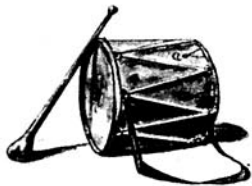
Bəzən yanlış olaraq təbilbaz aləti «təbil bas» kimi təqdim edilir və təbilin bas növü, bəm təbil kimi izah olunur. «Bas» italyan sözü olaraq dilimizdə XX əsrin əvvəllərindən işlədilən sözlərdəndir. Deməli, «bas» qədim söz kimi özünü doğrultmur.

Təbilbaz unudulmuş alətlərimizdəndir.

306. TƏBLƏKBAZ

Qədimdə təbilbaz alətinə bəzən təbləkbas da demişlər (bax: təbilbaz).

¹ Evliya Çələbi. «Səyahətnamə», I cild, səh. 644.

Təbirə vazabənzər zərb alətlərimizdəndir. O, müasir «zərb» və «dümbək»lə qohum alət sayılır. N.Gəncəvinin «İskəndərnamə» poemasında təbirənin adına rast gəlik. N.Gəncəvinin XII əsrdə yaşayıb yaratdığını nəzərə alsaq, təbirədən həmin dövrlərdə Azərbaycanda istifadə edildiyi bəlli olur. XVI əsr məşhur Təbriz rəssamlıq məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Məhəmmədinin «Dərvişlərin rəqsi» miniatüründə təbirəyəbənzər zərb alətinin təsviri verilir.

Təbirə müasir zərbələrə bənzəyirdi. Əgər zərbini (bax: zərb) diametri böyük olan hissəsinə dəri çəkilir, diametri kiçik olan hissə isə açıq qalırsa, təbirənin hər iki tərəfdən diametri eyni ölçüdə olur və hər iki tərəf dəri çəkilirdi.

Təbirə sözünün kökü «təbir» ərəbcədən dilimizə söz, kəlmə, ifadə, həm də yozma kimi tərcümə olunur. Təbirə məcazi mənada «yozan» alət kimi qəbul oluna bilər.

308. TƏCRÜBİ KAMANÇA (EKSPERİMENTAL)

Təcrübi (eksperimental) kamança hazırda Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti (xalq çalğı alətləri şöbəsi) Dövlət muzeyində nümayiş etdirilir. 5 simli təcrübi kamança adı kamançaya nisbətən geniş diapazonludur. Lakin hələlik bu alət özünü o qədər də doğrultmur. Simlər bir-birinə çox yaxın yerləşdirildiyindən ifaçılıq baxımından çətinliklər yaranır.

Arif Əsədullayev

Təcrübi kamançanın çanağına balıq dərisi əvəzinə nazik rezonatorlu, bəzəkli deka (ağac üzlük) vurulur. Alət hələ sənətkarlar tərəfindən təkmilləşdirilməlidir. Bəlkə də aləti hazırlayan bu səbəbdən onu təcrübi kamança adlandırmışdır.

Ərəb sözü olan «təcrübi» sınaq, yoxlama kimi dilimizə tərcümə olunur, daha doğrusu sınaqdan çıxarılan deməkdir.

Bakı Musiqi Akademiyasının dosenti Arif Əsədullayev təcrübəli kamança ustasıdır.

Tənburun növləri haqqında ayrıca məlumat vermişik: Bağdad tənburu, Şirvan tənburu, dütar, setar, çahartar, pəncətar, şeştar, sənc və s.

Bəzi mənbələrə görə (Ə.Fərəbi «Kitab-ül-musiqiyi-kəbir») tənburu yunan filosofu Fisağors (Pifaqor) e.ə. VI əsrdə icad etmişdir.

Lakin çalğı alətlərimizin tədqiqatçısı Aslan Məmmədov Cənubi Azərbaycanın Cığamış şəhərində tapılmış saxsı qaba istinadən b.e.ə. VI minillikdə Urmiya bölgəsində tənburabənzər alətlərdən istifadə edildiyini bildirir.¹

«Böyük türk musiqisi ensiklopediyası»nda² tənburun 5 min il öncə şumerlər tərəfindən pantur adı ilə istifadə edildiyi yazılır. Pantur bütün mizrablı sazların, o cümlədən tənburun «atası» hesab edilir (bax: pandur).

Tənburun dütar, setar növləri haqqında XII əsrdə yaşamış Ə.Xaqani, N.Gəncəvi əsərlərində məlumat verirlər. Deməli, ən azı XII əsrdə tənburdan Azərbaycanda geniş istifadə ediləblər.

XVI əsr Təbriz rəssamlıq məktəbinin görkəmli nümayəndələri Nizaməddin Sultan Məhəmməd, Ağa Mirək İsfəhani, Mir Seyid Əli və başqaları miniatür əsərlərində tənburabənzər alətlər təsvir etmişlər.

XVII əsrdə Azərbaycanda olan sayyahlar türk Evliya Çələbi və alman Engelbert Kempfer xatirələrində tənbur alətinin adını çəkirlər.

Məşhur rus rəssamı Q.Q.Çaqarin XIX əsrin I yarısında Azərbaycanda olarkən «Şamaxı rəqqasları» adlı əsərində tənburun (bəzən ona donqar da deyirlər) rəsmi çəkmiş və bu qiymətli əsər hazırda Sankt-Peterburq şəhərindəki Rus muzeyində qorunur.

XX əsrin sonlarında yaradılmış bir sıra folklor ansambllarında özbək tənburlarından istifadə ediləblər.

Tənburdan bir sıra xalqlar istifadə etdiyindən onun adının mənası, sözcüyü müxtəlif cür izah olunur: 1. Tənbur sözü yunanca (qədim ellin) «tən» - ürək, «bur» isə narahat olmaq, təsirlənmək mənasını bildirərək «narahat ürək» kimi başa düşülür³. 2. Tənburu ərəb mənşəli söz də hesab

¹ Aslan Məmmədov. «Simli musiqi alətlərimiz». Bakı, «Nafta-Press», 2001, səh.22.

² «Böyük türk musiqisi ensiklopediyası». Ankara, Kültür Bakanlığı, 1990, sah.373.

³ Dərviş Əli «Risaleyi musiqi». Bu məlumatlar A.A.Semyonov «Среднеазиатский трактат по музыке Дервиша Али (XVII век)» əsərindən (Daşkənd, 1946, səh. 16) götürülüb.

etmək olar. Ə. Bədəlbəyli *ərəb sözü «tənnan»ın tərcüməsini səslə, sədalı, cingildəyən söz kimi verir*¹. Əgər *tənburu ərəb mənşəli söz kimi qəbul etsək, tənbur – cingiltili səslə alət fikrini bildirir. 3. Qədim türk dilində tamur – damar deməkdir. Alətin simləri heyvan damarından hazırladığına görə türklər ona əvvəlcə tamur, sonralar isə tambur deyiblər.*

Tənbur «naxunək» adlanan qarmağabənzər mizrabla səsləndirilir.

310. TƏNBURİ-TÜRKİ

Tənburi-türki aləti haqqında Ə. Marağalı «Musiqi alətləri və onların növləri» əsərində² məlumat verir. Alət Şirvan tənburu ilə müqayisə edilir. Belə alətlərin iki simi olsa da, ifaçı onu artıra da bilər. Tənburi-türkinin çanağı Şirvan tənburundan kiçik, qolunun uzunluğu isə əksinə xeyli uzun olmuşdur.

XIV əsrdə istifadə edilən tənburi-türki türk tənburu, daha doğrusu Türkiyədə istifadə edilən tənburun bir növü deməkdir.

311. TƏRƏBÜL-FƏTH

Tərəbül-fəth XIV əsrdə istifadə edilmiş ud ailəsinə aid edilən simli, mizrablı alətlərimizdəndir. Alət haqqında Ə. Marağalı «Musiqi alətləri və onların növləri» əsərində³ məlumat verir. Tərəbül-fəthin 6 simi olmuş, 5-i uddakı kimi, 6-cı sim isə «sərbəst» sim olmuşdur. Yəni, ifaçı çaldığı muğama, mahniyə uyğun 6-cı simi kökləyirmiş.

Tərəbül-fəth iki ərəb sözünün birləşməsindən yaranıb. «Tərəb» - *sevinc, şadlıq, şənlik, fərəh; «fəth» - isə zəbt etmək mənalarmı bildirir. Nəticə olaraq tərəbül-fəth - «sevinc bəxş edən» alət kimi qəbul oluna bilər.*

312. TƏRƏBRUD

Tərəbrud XIV əsrdə istifadə edilən, hazırda unudulmuş, mizrabla çalınan simli alətlərimizdən olmuşdur. Tərəbrud haqqında Ə. Marağalı «Musiqi alətləri və onların növləri» əsərində⁴ məlumat verir. Əsərdə

tərəbrud şeştay alətinə bənzədilir (bax: şeştay).

Tərəbrud sözünün I hissəsi «tərəb» ərəbcədən *sevinc, şadlıq, fərəh, şənlik kimi, II hissəsi isə «rud» farscadan dilimizə «bağıracaq» kimi tərcümə olunur. Lakin «rud» sözü burada çox güman ki, simli, mizrabla səsləndirilən alət mənasında işlədilmişdir (bax: rud). Bildiyimiz kimi, orta əsrlərdə «rud» simli, mizrablı alətlərin həm də ümumi adı olmuşdur.*

Nəticə olaraq tərəbrud sözü mizrabla çalınan, simli, «şənlik» aləti kimi izah oluna bilər.

313. TOXMAQ NAĞARA

Nağaranın toxmaqla çalınan növü *toxmaq nağara* adlanır. *Toxmaq* sözünü Azərbaycan dilində bir neçə mənada işlədirlər: 1. Ağacdən hazırlanmış yüngün taxta çəkiç, 2. Dəyənək, çombaq, kömək. 3. Qədimdə qapı döymək üçün qapılara asılan çəkiçəoxşar alət və s.

Nağaraları səsləndirmək üçün istifadə edilən toxmaqların bir başı yumru olur ki, dərinə döyəcləyəndə cırlımasın.

Toxmaq nağaraları iri ölçüdə hazırlayırlar. Alətdən əsasən açıq havada, meydanlarda güclü sə sə malik nəfəs alətlərini müşayiət edərkən istifadə edirlər.

314. TOY NAĞARASI

Azərbaycanın bəzi bölgələrində (xüsusən qərbində) *nağaranı arabir toy da adlandırırlar*. Bunun da səbəbləri vardır. Yəni tək nağara ilə də toyu başa vurmaq olar. Nağaraçı müxtəlif ritmlər, vəznələr ifa etməklə toydakı qonaqları rəqs etdirir. Beləliklə, tək nağaraçı ilə toy baş tuta bilər. Ona görə nağara toyda digər alətlərdən üstün hesab edilir. Bəlkə də «toydan sonra nağara» el məsəli bu səbəbdən yaranmışdır. Yəni toydan sonra nağara kimsəyə lazım deyil. Deməli, nağarasız toy qədim dövrlərdə baş tuta bilməzdi.

Sirr deyil ki, nağara toylarımızın yarasığıdır. Digər çalğıcılar nağarasız, ritmsiz rəqsləri necə ustalıqla ifa etsələr də çalğıları bəsit alınacaq.

¹ Ə. Bədəlbəyli. Göstərilən kitabı, səh. 70.

² Ə. Marağalı. Göstərilən mənbə, səh. 75.

³ Ə. Marağalı. Yəne orada, səh. 75.

⁴ Yəne orada.

315. TÖHFƏTÜLUD

Töhfətülud alətinin adına Ə.Marağalının «Musiqi alətləri və onların növləri» əsərində¹ rast gəlirik. Alət udun kiçik forması kimi təqdim edilir. Simlərinin sayı 12 olsa da, töhfətüludun istifadə qaydaları uddakı kimidir. Töhfətülud XIV əsrdə istifadə edilmiş, sonralar unudulmuş, simli, mizrabla çalınan alətlərimizdən biri olmuşdur.

Töhfətülud sözünün I hissəsi «töhfə» (töhfət) ərəbcədən dilimizə hədiyyə, pay, bəxşiş, peşqəş mənalarında tərcümə olunur. Deməli, töhfətülud hədiyyəlik ud kimi başa düşülür. Müasir dövrdə də bir sıra sənətkarlarımız – İlqar Dağlı, Qasım Qasımlı və s. tərəfindən miniatur çalğı alətləri düzəldilir (bax: cürə ud). Mağazalarda belə alətlərin satıldığı da məlumdur. Görünür o dövrdə də udun miniatur növü dəbdə olmuş və ifaçılar belə udları bir-birinə hədiyyə etdiyindən alət töhfətülud adlandırılmışdır.

Miniatur alətlərdən fərqli olaraq töhfətüluddan həm də çalğı aləti kimi istifadə edilə bilər.

Şəkildə: Q. Qasımlının hazırladığı udun kiçik forması.

316. TRENTAYİ-RUMİ (RUM TRENTAYI)

Bu alətin də adı ilə Ə.Marağalının məlum əsərində² rastlaşırıq. XIV əsrdə Azərbaycanda istifadə edilən trentay - Ruminin vətəni Yunanıstan sayılır. Qədim mənbələrdə Rum dedikdə – Yunanıstan, bəzən də Anadolu ərazisi nəzərdə tutulurdu.

Alətin 6 küncü çanağı, uzun qolu olmuşdur. Trentay bir simli çalğı alətiymiş, bu səbəbdən alətin diapazonu çox kiçik olmuşdur.

Trentay sözünün açmasını F. Əzimli belə izah edir: tren+tay, tren-farsca simin tütəməsi yolu ilə hasil olan səs təqlidi kimi, tay isə azərbaycanca cütün antonimi olaraq «tək», «dəm» mənalarında işlədilir. F. Əzimli nəticədə trentayın fars və azərbaycan sözlərinin birləşməsindən əmələ gəldiyini və «cingildəyən tək simli» alət kimi başa düşüldüyünü bildirir.

Biz də bu fikirlərlə razılaşıırıq. Çalğı alətləri sırasında bir xalqın nümayəndəsi icad etdiyi alətə ad qoyarkən tamam başqa xalqın dilindən

də istifadə etməsilə tez-tez rastlaşırıq. Məsələn, bərbət alətinin adı fars mənşəli söz olsa da, alət yunan alimi Pifaqor tərəfindən icad edilmişdir. Və ya ərğan latın sözü olsa da aləti yunan mexaniki Ktezibey icad etmişdir. Əslən azəri türkü S.Urməvi isə icad etdiyi aləti ərəbcə «müğənni» adlandırılmışdır. Azərbaycan musiqiçiləri Əlixan Təbrizi və Rzaəddin Şirvani müvafiq olaraq icad etdikləri alətləri farsca şeştar və şeşxana adlandırmışlar. Bu siyahını uzatmaq da olar.

Trentay aləti də Azərbaycan ərazisində çoxdan unudulmuşdur.

317. TULUM

Tulum aerofonlu, yəni havanın hərəkəti ilə səsləndirilən alət olub körüklü alətlər qrupuna aid edilir. Alət estetik baxımdan gözəl görünməyə də, bir sıra xalqlar tərəfindən müxtəlif adlarla adlandırılır. Tütək və sümsü alətləri kimi tulumun da ilk yaradıcıları çobanlardır. Tulum aləti 3 minillik tarixə malik zurna alətindən sonra yaradılmışdır. Bu səbəbdən bəzən aləti zurnanın bir növü hesab edərək ona tulum və ya tuluq zurnası da deyirlər. Bəzi mənbələrdə eramızdan 300 il əvvəl icad edilmiş ərğanın tulumu və musiqərə istinadən hazırladığı bildirilir. Deməli, ərğana qədər tulum aləti icad edilmişdi, yəni ən azı 2400-2500 il bundan əvvəl tulumdan istifadə olunmuşdur.

Azay Məhəmmədoğlu

XIV əsr Azərbaycan alimi, musiqişünas Ə.Marağalı farsca yazdığı əsərində tulumu «xik ney» kimi təqdim edir. Deməli, Ə.Marağalının yaşadığı dövrdə tulumdan Azərbaycan ərazisində mükəmməl alət kimi istifadə edilmişdir.

Tulum sözü məişətdə qab kimi istifadə olunan tuluğa istinadən yaranmışdır. Qədimdə çəpiş, keçi və ya qoyun dərisindən hazırlanan tuluğdan bir sıra ağartı məhsullarını (süd, qatıq, ayran, pendir, kətəməz, şor və s.) uzun müddət keyfiyyətli saxlamaqdan ötrü istifadə edilirdi.

Tulumun ən mahir ifaçılarından biri də əslən Qərbi Azərbaycanın Dərləyəz mahalından olan tulumzən usta Azay Məhəmmədoğludur.

¹ Ə.Marağalı. Göstərilən mənbə, səh. 76.

² Ə.Marağalı. Göstərilən mənbə, səh. 75.

Bəzən az da olsa tulum balabanı deyimi ilə də rastlaşırıq. *Tulum balabanı dedikdə tulumun metodiki borusu nəzərdə tutulur.* Belə boruların səsöydücüsü sümsü, bülban alətlərində olduğu kimidir. İfaçı istəsə bu aləti ayrıca (metodiki lüləni və ya borunu tuluğa taxmadan) üfürməklə balaban kimi səsləndirə bilər. Bu səbəbdən *metodiki lüləni, borunu ayrıca çalğı aləti kimi istifadə etdikdə tulum balabanı adlandırırlar.* Metodiki lülə ağacdan hazırlanır, üzərində 5-7 çalğı dəliyi açılır. Lülənin aşağı hissəsinə iri heyvan buynuzu taxılır.

319. TULUM NEYİ

Ə.Marağalı «Musiqi alətləri və onların növləri»¹ əsərində «xik ney» (nayı-xik) adlı alət təqdim edir. Tulum adı ilə istifadə etdiyimiz aləti Ə. Marağalı «xik ney» adlandırır. *Əsər farsca yazıldığından dilimizdə «xik ney» - tulum neyi fikrini bildirir* (bax: xik ney, nəyi-xik, tulum). Tulum neyinin sümsüdən hazırlanan səsöydücüsünü üfürməklə ayrıca alət kimi səsləndirmək olur.

320. TULUM ZURNASI

Tulum zurnası dedikdə tulum balabanı haqqında dediklərimizi xatırlamaq lazımdır (bax: tulum balabanı). *Yəni tulum zurnası tulumun metodiki lüləsinə, borusuna deyilir. Tulum zurnası deyimi həm də alətin səsinin zurnaya bənzədilməsinə görə işlədilmişdir.* Tulum zurnasının səsöydücüsünü üfürməklə ayrıca alət kimi səsləndirmək olur.

Tulum balabanı, tulum neyi müxtəlif cür adlansa da eyni ilə tulum zurnasıdır (bax: tulum balabanı; tulum neyi).

321. TÜLƏK

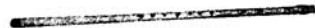

Əslən İsmayılı rayonu Müdürsə kəndindən olan el sənətkarı Əlicavad Cavadlının düzəltdiyi alətlərdən biri də tülək adlanır. Bu alət haqqında S.Ələsgərov və S.Abdullayeva «Azərbaycan xalq çalğı alətləri və orkestrləşdirmə»¹ kitabında məlumat verirlər. Tülək nəfəs alətidir.

Tülək sözü dilimizdə – tükünü, yununu tökmüş heyvan mənasını verir, xüsusən quşların adlarının əvvəlində işlədilir. Məsələn, tülək şahin, tülək tərən və s. Fikrimizcə, alətin vəsni məcazi mənada bu quşların səsinə bənzədirlər. Yəni bu quşlar tülək səsiyyətində olarkən çox məsum, yazıq, mülayim, miskin görkəm alırlar. Görünür, alətin səsi çox həzin, qəmli, incə olduğundan Ə.Cavadlı aləti tülək adlandırmışdır.

322. TÜRK NEYİ

Türkiyədə istifadə edilən ney növlərinin hər birini türk neyi adlandırmaq olar. *Yəni türk neyi Türkiyədə istifadə edilən neylərin ümumi adıdır.* Türkiyədən başqa xarici ölkələrə aparılan neylərə də türk neyi deyirlər.

323. TÜRK SAZI

Türkiyədə istifadə edilən saz, zurna, ney və s. alətlər türk sazi, türk neyi, türk zurnası kimi adlandırılmışdır. Bu alətlərin adlarında türk sözü işlədilmir. Lakin başqa xarici ölkələrdə, Türkiyədən kənarında, o cümlədən Azərbaycanda belə alətləri yerli saz, zurna, ney kimi alətlərdən fərqləndirmək üçün onların adlarının əvvəlinə türk sözü əlavə edirlər.

Türk sazi deyimi də Türkiyədə istifadə

Hacı Məmmədov

¹ Ə.Marağalı. Göstərilən mənbə, səh. 75.

¹ S.Ələsgərov, S.Abdullayeva. «Azərbaycan xalq çalğı alətləri və orkestrləşdirmə». Bakı, «Maarif», 1996, səh.120.

edilən saz deməkdir (bax: saz). Altdən Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra (1991) daha geniş istifadə edilir.

Sovet dövründə nəinki türk çalğı alətləri, həmçinin türk musiqisi ifa etmək Azərbaycanda yasaq edilmişdi. İndi isə bu alətlərin ölkəmizdə say-sız-hesabsız peşəkar ifaçıları yetişmişdir. Onlardan biri də populyar müğənni Cavanşir Məmmədovun rəhbərlik etdiyi ansamblın solisti Hacı Məmmədovdur.

324. TÜRK ZURNASI

Türk zurnası Azərbaycanda istifadə edilən zurnalardan uzunluğuna görə fərqlənir. Bu səbəbdən türk zurnaları bizim zurnalardan bəm səslənir. Belə zurnaların qamışları (səsoyadıcıları) enli olduğundan «zəngünlü» ifalar çətinləşir. (bax: zurna). Türk zurnalarında tağalq və qapaqdan demək olar ki, istifadə edilmir.

325. TÛTƏK

Tütək peşəkar nəfəs alətlərimizdir. Kitabda böyük tütək, gıl tütək, kiçik tütək, qoşa tütək, çoban tütəyi, ağac tütək, quş tütəyi, orkestr tütəyi, pikkolo tütək başlıqları ilə qismən də olsa tütək haqqında məlumat verilir. Tütək də e.ə. yaranmış alətlərimizdən hesab olunur. «Kitabi Dədə Qorqud» dastanında (VII əsr) tütək mənşəli düdük alətinin adı ilə rastlaşırıq. XII əsr şairlərimiz Ə.Xaqani, N.Gəncəvi şeirlərində¹ tütək alətini tez-tez vəsf edirlər.

Tütək sözünün düdüyə istinadən yaranması ehtimal olunur (bax: düdük). Tütəyin üzərindəki dəlikləri qapasaq aləti düdük adlandırmaq olar. Düdüyün üzərində bir neçə çalğı dəliyi (üst tərəfdən bir-birindən simmetrik məsafədə yerləşən 7 çalğı dəliyi, bir dəlikə arxada açılır, yəni «döş» dəliyi)

Tütək peşəkar nəfəs alətlərimizdir. Kitabda böyük tütək, gıl tütək, kiçik tütək, qoşa tütək,

Həsən Məhərrəmov

açılmış və alətin adı ilk dövrlər düdək, sonralar tütək kimi tələffüz olunmuşdur. Deməli *düdük, düdək və eləcə də tütək «aldadıcı», «yalançı» mənalarda başa düşülür. Elə müasir dövrdə də toyuq-cücəni yemləmək üçün sahibləri «dü-dü-dü» deyərək, bir növ onların səslərini təqlid edir, çağırırlar.*

Tütək də düdük, qoşa ney və bansuri kimi fitli səsoyadıcısı olan alətlərimizdədir.

Bir sıra nəfəs alətlərinin mahir ifaçısı Həsən Məhərrəmov (1922-1982) tütəyi özünəməxsus tərzdə səsləndirirdi.

326. UD

Hər hansı alətin yaranma tarixi nə qədər qədimdirsə, bu alət haqqında rəvayət və əfsanələr də bir o qədər çox olur. Ud da belə alətlərdəndir. Ə.Marağalı özündən təxminən iki əsr əvvəl yaşamış digər görkəmli Azərbaycan alimi, musiqişünas S.Urməvinin «Kitab əl-ədvar» («Mah-nılar kitabı») əsərini təhlil edərkən udu Adəm peyğəmbərin nəvələrindən biri-Lameş Qabil oğlunun ixtiraya etdiyini bildirir¹. Başqa bir rəvayətə görə udun qədim növü bərbəti yunan filosofu Pifaqor (Şərqdə Fisağors kimi tanınır) e.ə. VI əsrdə icad etmişdir.

İlk dəfə udun elmi əsaslar üzrə şərh və təsvirini əslən Xorasan türkü olan Ə.Fərəbi «Kitab-ül-musiqiyi-kəbir» («Böyük musiqi kitabı») əsərində vermişdir.

Ə.Marağalı (XIV əsr) «Musiqi alətləri və onların növləri» əsərində udun növləri (udi qədim, udi kamil) haqqında məlumat verir.

Azərbaycanda ud klassik şairlərimizin sevimli çalğı alətlərindən biri olmuşdur. XI əsrdə yaşamış Qətran Təbrizi «Divan»ında ud alətinə vəsf edir. Deməli, XI əsrdə ud Azərbaycanda geniş istifadə edilmiş mizrabla səsləndirilən simli alətlərdən biriymiş. Ud N.Gəncəvi, Əhvədi Marağalı, Ə.Xaqani, İ.Nəsimi, Kişvəri, Fədaï², M.Füzuli, Məsihi və başqa şairlərimizin ilham mənbəyi olmuşdur.

XVI əsr Təbriz rəsm ustaları Nizaməddin Sul-

Mircavad Cəfərov

¹ Murad Bardaqqı. Göstərilən əsəri, səh. 117.

² Fədaï. Göstərilən poeması, səh. 18.

¹ N.Gəncəvi. «İskəndərnamə» («İqbalnamə»), Bakı, «Yazıçı», 1982, səh. 438.

tan Məhəmməd, Mirzə Əli Təbrizi və başqaları miniatur əsərlərində udu təsvir etmişlər.

Ud – ərəb sözü olaraq dilimizə bir neçə mənada tərcümə olunur: 1. Odun, 2. Hindistanda bitən və yandırıldıqda ətrafa xoş iy, qoxu verən ağac növü.

Alətin çanağı qədimdə ud ağacından hazırlandığından, ud adlandırılması ehtimal olunur. Bircə, bu alətin adı ud ağacının bihüşedici qoxusundan, rayihəsindən doğub. Yəni udda çalınan musiqi də həmin ağacın qoxusu kimi insanı valeh, bihüş edir.

Fars dilində ud sözü «bağa qını» mənasını daşıyır. Alətin çanağına fikir versək, həqiqətən də bağa qınına xatırlatdığını görürük.

Respublikamızda istedadlı tarzən Mircavad Cəfərov həm də ud ifaçısı kimi tanınır.

327. UDİ KAMİL

Əsgər Ələkbərov

Udun bu növü haqqında Ə.Marağalı «Musiqi alətləri və onların növləri» əsərində məlumat verir. Mütəxəssislər Ə.Marağalının udi-kamil dedikdə müasir dövrümüzdə qədər gəlib çıxmış mükəmməl ud növlərini nəzərdə tutduğunu bildirirlər.

Udi kamil - mizrabla çalınan, qolunun üzərində heç bir pərdə olmayan müasir ud alətidir (bax: ud). Sözün ikinci hissəsi «kamil» də ərəb sözü olub burada nöqsansız, yetgin, təkmilləşmiş mənalarında işlədilir. Nəticə olaraq udi kamil sözü udun təkmilləşmiş növü kimi başa düşülməlidir.

Müasir udun, yəni udi-kamilin respublikamızda ən mahir ifaçılarından biri də Əsgər Ələkbərovdur.

328. UDİ QƏDİM

Bu ifadəyə də Ə.Marağalının «Musiqi alətləri və onların növləri» əsərində rast gəlirik. Musiqi tədqiqatçıları udi qədim dedikdə Ə.Marağalının bu alətin (udun) ən qədim növü olan bərbəti nəzərdə tutduğunu bildirirlər. Udi qədim haq-

qında bərbət başlığı ilə qismən məlumat vermişik (bax: bərbət).

Şərqi məşhur musiqi alimi Mahmud Amuli (XIII əsr) yazır ki, bərbəti (yəni - udi qədimi) yunan filosofu, həkim Fisağors (Pifaqor) icad etmişdir. O, Fisağorsun bərbəti necə hazırlaması haqqında rəvayət təqdim edir. Bildiyimiz kimi, hər rəvayətdə bir həqiqət də gizlənir.

Bərbəti (udi qədimi) Fisağorsun icad etməsilə razılaşsaq (Fisağors e.ə. VI əsrdə yaşamışdır), deməli, alətin e.ə. VI əsrdə yarandığı bəlli olur.

Udi qədimi (bərbəti) sənətinəşinaslıq namizədi Məcnun Kərimov bərpə edib. Ondan M.Kərimovun rəhbərlik etdiyi «Qədim musiqi alətləri» ansamblında geniş istifadə olunur. Alət haqqında Kərbəlayi Vaqif Qafarlı AzTV-nin «Yall» verlişində tamaşaçılara geniş məlumat vermişdir.

Kərbəlayi Vaqif

329. VƏLUD

Vələud aləti Q.Qasımlının icad etdiyi çoxsaylı çalğı alətlərindən biridir. O, təkcə udun 3 növünü-sinəud, cürəud və vəludu ud alətinə istinadən hazırlamışdır. Son dərəcə maraqlı çalğı alətlərimizdən olan vəlud simli, mizrablı alətlər qrupuna aid edilir. Uddan fərqli olaraq vəludun qolu üzərinə pərdələr bağlanır. Bu da səslərin dəqiq ifa olunmasını xeyli asanlaşdırır.

Vələudun çanağına fikir versək, alət taxıl döymək üçün istifadə edilən qədim kənd təsərrüfatı aləti olan vəli xatırladığımız şahidi olur. Məhz bu səbəbdən Q.Qasımlı aləti vəlud adlandırmışdır.

330. VƏTƏR (TAR)

Professor Vaqif Əbdülqasımov «Azərbaycan tarı»¹ kitabında vətər haqqında açıqlama verir. O, İran musiqişünası Ruhulla Xaliqinin «Sərqozəştə-musiqiyə-İran»² əsərinə istinadən yazır ki, keçmişdə onu

¹ V. Əbdülqasımov. «Azərbaycan tarı», Bakı, «İşıq», 1989, səh. 3.

² Ruhulla Xaliqi. «Sərqozəştə-musiqiyə-İran», Tehran (1333), 1955, səh.144, (fars dilində).

(tarı-V.Ə.) vətər də adlandırmışlar.

Deməli, R. Xaliquyə görə tarın qədim adı vətər olmuşdur.

Xatırladaq ki, «vətər» - dairənin hər hansı iki nöqtəsini birləşdirən düz xəttə deyilir. Qolça qopuzu yada salaq (bax: qolça qopuz): qopuzun ilkin forması dairəvi şəkilli çanaqdan ibarət olmuşdur. Yəni simlər çanağın müxtəlif uclarına düyünlənir və dartılma nəticəsində alətdə müxtəlif yüksəklikli səs ehtizazı yaranır. Sonralar çanağa qol pərcim edilmiş və aləti qolça qopuz adlandırmışlar. Tara da görünür bu xüsusiyyətinə görə qədimdə vətər demişlər.

Vətər əsrlər boyu inkişaf etdirilərək müasir mükəmməl tara çevrilmişdir (bax: Azərbaycan tarı; bas tar; bəm tar; eksperimental tar; İran tarı; Qafqaz tarı; qədim tar; saya tar; sədəfli tar; şərci tar; tar).

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin dosenti, «Musiqi sənəti» fakültəsinin dekani, tarzan Vamiq Məmmədəliyev klassik üslubda ifa edən sənətkarlarımızdır.

Vamiq Məmmədəliyev

331. VIZQAN

Şuşa və Şorurda kamançanı bəzən vizqan da adlandırırlar (bax: kamança)¹.

332. YAN TÜTƏYİ

Əslində neyin hər hansı növünü yan tütəyi adlandırmaq olar. Bildiyimiz kimi tütək alətində fitli səsoyadıcı olduğundan alətin borusunu düz vəziyyətdə (balaban, zurna və s. alətlər kimi) tutub ifa etmək mümkündür. Neyin növlərini, xüsusən də fleytanın «əcdadı» sayılan qədim neyi mütləq yanakı tutub səsləndirmək lazımdır. Digər ney növlərini də yanakı tutaraq səsləndirirlər. Belə alətlərin baş hissəsində fitli səsoyadıcı olmadığından, baş hissəyə xüsusi bucaq altında (təxminən 45 dərəcə) hava üfürülməlidir. *İfa tərzinə (yanakı tutulduğuna) görə bəzən el arasında bu cür neylər yan tütəyi adlandırılır.*

¹ S.Abdullayeva. Göstərilən əsəri, səh. 176 (rus dilində).

333. YASTI BALABAN

Əli Kərimov

Balaban alətinin bir sıra növləri haqqında kitabda məlumat verilir. Belə növlərdən biri də yastı balabandır. Balabanlar borularının uzunluğuna görə bir-birindən fərqlənir. Yastı balaban deyimini bütün ölçülərdən olan balabanlara şamil etmək olar.

Yastı balaban sözü iki cür izah olunur: 1. «Yastı»-dedikdə, alətin səsoyadıcısı – qamışın yastı formada hazırlanması başa düşülür. Bildiyimiz kimi səsoyadıcı qamış düz silindrik formada lülədən ibarət olur. Onu müəyyən ölçüdə kəsərək isti suda yumşaldıb yastı formaya salırlar. Qamış soyduğunda hansı formada qoyulmuşdusa eləcə də qalır. Alətdə «yastı» sözü səsoyadıcı qamışın formasına görə əlavə edildiyi güman olunur. 2. Aşiq ifaçılığında balaban aləti aşıqların oxuduğu mahnı, muğamları yastı-yastı imitasiya (təqlid) etməsinə görə də yastı balaban adlandırılması ehtimal edilir.

Milli nəfəs alətlərimizin inkişafında ustad sənətkar Əli Kərimovun (1874-1962) misilsiz xidmətləri olmuşdur.

334. YASLI BALABAN

Az da olsa belə deyimdən də istifadə olunur.

Yaslı balaban termini də iki cür izah olunur: 1. Yastı balaban deyiminin təhrif olunaraq «yaslı balaban» kimi tələffüz olunması; 2. Guya alətdən yas yerində istifadə edildiyindən belə adlandırmışlar.

Məncə «yaslı balaban»lar ifa edilərkən səsi o qədər qəmgin olur ki, sanki özünü matəm, yas yerində hiss edirən. Bu səbəbdən aləti səsi yarıq olduğuна görə yaslı balaban adlandırmışlar.

335. YATUĞAN

Yatüğən aləti haqqında Ə.Marağalı (XIV əsr) «Musiqi alətləri və onların növləri» adlı əsərində məlumat verir. Bu alətdən əsasən çinlilərin istifadə etdiyi bildirilir. 17 simi olan yatüğən qanun alətini xatırladan çalğı alətlərindən biri olmuşdur.

Türkiyəli alim B.Ögel «Türk kültür tarixinə giriş»¹ əsərində «Türklərdə yatuq sazlar» başlığı ilə yatuğan aləti haqqında geniş məlumat verir. Bu alətin türkdilli xalqlara məxsus olduğunu göstərir. Həmin əsərdə *yatuğan aləti qucaqda çalınan musiqi aləti olub, «yatuğan» sözünün isə «uyğunluq» mənasını ifadə etdiyi bildirilir*².

Ə.Marağalıya istinad etsək, yatuğan aləti XIV əsrdə Azərbaycanca da gətirilmiş, lakin geniş yayılmamış, tez sıradan çıxmışdır. Bunun da əsas səbəbi o dövrlərdə yatuğan alətinə bənzər, ona qohum alət sayılan daha mükəmməl santur, qanun kimi alətlərin Azərbaycanda geniş yayılması olmuşdur.

Miniatür çalğı alətləri ustası İlqar Dağlı bir sıra unudulmuş alətlər kimi yatuğanın da miniatür formasını hazırlamışdır.

336. YEKTAR

Qasım Qasımlının icad etdiyi bir sıra çalğı alətlərindən biri də yektar adlanır. Alət 2001-ci ilin oktyabr ayında Az. TV-nin «Yall» verilişində geniş tamaşaçı auditoriyasına nümayiş etdirilmişdir. Yektarın ilk ifaçısı bir sıra çalğı alətlərini eyni məharətlə çalmağı bacaran Məhərrəm Nəcəfzadə olmuşdur.

Yektar söylədikdə gözüümüz önünə tənburun bir növü – bir simli alət canlanır. Bildiyimiz kimi tənburun dütar, setar, çahartar və s. növləri dilimizə müvafiq olaraq iki simli, üç simli, dörd simli və s. alətlər kimi tərcümə olunur. *Yektar da fars sözü olub dilimizə hərfi mənada «tək simli» alət kimi tərcümə olunur. Əslində burada «yek» sözü vahid, nadir, yeganə və s. mənaları bildirir. Daha doğrusu-çanağının adı tarlardan fərqli olaraq bir hissədən ibarət olmasına görə aləti yektar adlandırmışlar.* Bildiyimiz kimi tarın çanağı iki hissəlidir: böyük və kiçik çanaqlar. Yektarın bir hissəli çanağı olduğundan Qasım Qasımlı aləti belə adlandırmışdır. Yektarın 9 simi var, simlərin 4-ü cüt, biri isə «sərbəst» adlandırılaraq tək bağlanır.

Yektay alətinə Ə.Marağalı (XIV əsr) «Musiqi alətləri və onların növləri»¹ əsərində təqdim edir. Bu, simli çalğı alətidir. Ə.Marağalı aləti ərəblərin hazırladığı haqqında məlumat verir. Həmçinin o, alətin çanağını dördbucaqlı kərpic qalibinə bənzədir, gödək qola malik olduğunu bildirir. Alətə sim əvəzi at quyruğunun tükü dəstə (çəngə) halında bağlanmışdır. Çanağın hər iki üzünə dəri çəkilmişdir. Ə.Marağalı aləti mizrab və ya kamanla (yayla) səsləndirilməsi barədə məlumat vermir. Çox güman ki, alət kamanla səsləndirilmişdir. Çünki at quyruğunun tükündən hazırlanmış sim mizrabla çox kobud, dissonans səslənir, yəni qucağa xoş gəlmir. Kamanla isə əksinə, alətdə zərif,

incə, məlahətli səs alınır.

XVI əsr Təbriz miniatür rəssamlıq məktəbinin görkəmli nümayəndəsi Nizaməddin Sultan Məhəmmədin «Meyxanada» əsərində yektayabənzər alət təsvir edilmişdir.

Yektay - sözünün I hissəsi «yek» fars sözü olub dilimizə vahid, tək, bir mənalarında tərcümə olunur. Sözün II hissəsi tay isə hissə mənasında işlədilib. Nəticə olaraq yektay – bir hissəli, bir simli alət kimi başa düşülür.

Yektay da unudulmuş alətlərdəndir. Sumqayıt şəhərində yaşayan el sənətkarı İlqar Dağlı alətin miniatür formasını hazırlayıb.

338. ZƏMİR (QARANEY)

Zəmir zahiri görünüşcə zurna və ya surnay alətlərinə bənzəyir. Nəfəsli səsləndirilən bu alətlərin səsöyüclülüyü də eynidir. Zəmir qara rəngli, abnüs adlanan hind ağacından hazırlandığından bəzən bu alətə «qaraneq» də deyilib. Mizmar (bax: mizmar) alətinə də bəzən «qaraneq» adlandırılırlar. Lakin mizmar ağacdan deyil, qara rəngli qamışdan hazırlanmışdır.

¹ B. Ögel. «Türk kültür tarixinə giriş», IX cild, səh. 347.

² Yəni orada, səh. 356.

¹ Ə.Marağalı. Göstərilən mənbə, səh. 75.

səsoyadıcısı da ney alətindəki kimi imiş (bax: mizmar).

Ə.Marağalı zəmirin quruluşu və istifadə qaydaları haqqında məlumat verir. O, zəmiri müasir Azərbaycan zurna-balabançalanlarına məxsus spesifik çalğı üslubu ilə səsləndirildiyini (dəmkeşlərdə olduğu kimi fasiləsiz ifaetməni) «Musiqi alətləri və onların növləri» əsərində¹ göstərmişdir.

Zəmir alətindən Azərbaycan ərazisində XII əsrdə istifadə edilirdi ehtimal olunur. Bu alət ərəb ölkələrindən gətirilmişdir.

Zəmir ərəb sözü olub dilimizə bir neçə mənada tərcümə olunur: 1. İç, hər şeyin iç üzü, batin. 2. Ürək. 3. Bir şeyin daxili mənası.

Ümumən nəfəs alətlərinə Azərbaycanda ney deyildiyi kimi, ərəblər də bütün nəfəs alətlərini zəmir adlandırırlar.

Deməli, zəmir dilimizdə hər şeyin «iç» üzümü göstərən nəfəs aləti mənasında başa düşülür. Bu da yaqın ki, alətin əsəsinin güclü olması ilə əlaqədardır. Bildiyimiz kimi digər çalğı alətlərində lazım olan məqamda piano (asta, mülayim, zərif) çalmaqla musiqini bir qədər «gizlətmək» olur. Zəmir, zurna, surnay alətlərində isə bu mümkün deyil. Yəni alətin səsi ifa boyu eyni qaydada forte (güclü, qüvvətli) səslənir. Bəlkə də ərəblər bu xüsusiyyətinə görə aləti zəmir adlandırdılar.

Daha mükəmməl zurna aləti Azərbaycanda zəmirin inkişafına mənə olmuş, bu aləti sıxışdırıb sıradan çıxarmışdır.

339. ZƏNG

Zəng alətinin adına Ə.Xaqani, N.Gəncəvi² və başqa şairlərimizin şerlərində rast gəlirik. Bu şairlərin XII əsrdə yaşayıb-yaratdıqlarını nəzərə alsaq, zəng alətindən də ən azı o dövrdə xalqımızın istifadə etdiyi məlum olur. Həmçinin XIII əsrdə yazılmış «Əhməd Hərəmi» dastanında, Məhəmməd Füzulinin (XVI əsr) əsərlərində zəng alətinin adı çəkilir.

Zəng konus şəklində mis və ya bürüncdən hazırlanır. Konusun içərisində səs hasil etmək üçün sağa-sola hərəkət edən metal dilçək asılır.

Zəng (jəng) fars sözü olaraq dilimizə bir neçə mənada tərcümə olunur: 1. Pas, paxır, cəng. 2. Yağış damıcısı, 3. Qocalıq, qırışıq.

Lakin fikrimizcə zəng sözünün kökü farsca «zəng» sözü olub dilimizdə «vurmaq» mənasını bildirir. Bildiyimiz kimi zənglər idiofonlu alət olub vurmaqla, silkələməklə səsləndirilir. Yəni alət silkələndikcə içərisindəki metal dil gövdənin divarlarına vurulur və səs yaranır. Alətə adı da bu xüsusiyyətinə görə zəng qoyulduğu ehtimal olunur.

Yuxarıda arxeoloji qazıntılar nəticəsində Qəbələdə tapılmış qədim zəng alətinin şəklini görürsünüz!. Alət b.e.ə. III əsrə aid edilir.

340. ZƏRB

Zərb adlı alətin adına qədim mənbələrdə rast gəlmirik. Lakin qədimdə zərbəbənzər çalğı alətlərindən Azərbaycan ərazisində başqa adlarla istifadə edilmişdir. Məsələn, gövdəsi vaza, qədəhəbənzər dümbək, təbir, təbilbaz belə alətlərdəndir. Təbilbaz demək olar ki, zərbənin kiçik formasıdır (bax: təbilbaz). Belə alətlərdən Azərbaycanda XVI-XIX əsrlərdə geniş istifadə olunub. Bəs təbilbazın böyük forması niyə zərb adlandırılıb?

1961-ci ilin oktyabrında məşhur tarzən Əhsən Dadaşov İrandan qastrol səfərindən qayıdarkən özü ilə dümbək alətini gətirmiş və rəhbərlik etdiyi xalq çalğı alətləri ansamblında bu alətdən geniş istifadə edilmişdir. Ə.Dadaşov qeyri-müəyyən səbəbdən dümbəyi «zərb» adlandırmışdır. Sonralar türklərin darbuka adlandırdıqları, dümbəkdən fərqlənən alətləri də sənətkarlarımız zərb adlandırmışlar. Xatırladaq ki, darbukanın bəzən yunan mənşəli söz olduğu bildirilir, bəzən isə «darboğazlı» alət kimi izah olunur. Alətin xarici görünüşünə fikir versək, haqiqətən gövdənin kənarlarından içəriyə doğru getdikcə daraldığını görürük. Bəlkə də bu xüsusiyyətinə görə türklər aləti darbuka adlandırmışlar.

Zərb sözü ərəbcədən dilimizə «vurma, döymə» mənalarda tərcümə olunur. Görünür döyəcələməklə, vurmaqla səsləndirildiyinə görə aləti zərb adlandırdılar.

Zərbənin respublikamızda ən mahir ifaçılarından biri də Tahir Quliyevdir.

Tahir Quliyev

¹ Bu alət Azərbaycan MEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun arxeoloji fondunda qorunur (inventar № 101).

¹ Ə.Marağalı. Göstərilən mənbə, səh.77.

² N.Gəncəvi. «İskəndərnamə», Bakı, «Yazıç», 1982, səh. 40, 89, 337.

341. ZINQIROV

Zinqırov alətinin adına Ə.Xaqaninin¹, N.Gəncəvinin əsərlərində² tez-
tez rast gəlirik. XII əsrdə zinqırovdan geniş istifadə olunmuşdur. Belə
alətlərdən başqa məqsədlər üçün də istifadə edirdilər. Məsələn, şahların
qarovulcuları bellərinə zinqırov bağlayırdılar ki, gecələr sübhə kimi oyaq
qalsınlar. Yəni onun səsinə yuxuları qaçsın, yatmasınlar və yaxud heyvan-
ların boynuna (keçi, inək, dəvə və s.) zinqırov taxırdılar ki, heyvanlar
itəndə sahibləri zinqırovun səsinə görə onların yerini təyin edib tapsınlar.
Həmçinin vəhşi heyvanlar hücum edəndə, bu heyvanlar qaçarkən boyun-
larındakı zinqırov daha bərk səslənir, vəhşi heyvan isə belə səsdən hürkü-
b geri qayırdı.

Zinqırovu kiçik kürə şəklində (misdən) metaldan hazırlayırlar, bu kü-
rələrin içərisinə də metal qırıntıları atırlar. Belə kürəcikləri topa halda
bağlayıb silkləməklə səsləndirirlər. Müxtəlif zərb alətlərinə (xüsusən qa-
val tipli alətlərə) də bir neçə zinqırov bağlayırlar ki, səsi daha cingiltili
alınsın.

*Zinqırov sözü alətin çıxardığı «zımq-zımq» səslərinin təqlidindən yaran-
mışdır.*

342. ZİL

Ara-sıra ədəbiyyatda zil sözündən çalğı alətinin adı kimi istifadə edilir.
Zil idiofonlu alət olub, sini formasında misdən hazırlanan çalğı alətidir
(bax: sinc).

Zil iki cür olur: əl və barmaq zilləri.

Zil ərəbcədən bir neçə mənada tərcümə olunur: 1) qabırğa, 2) böyür,
yan; 3) həndəsi cismin yanlarını təşkil edən xətlərdən biri.

*Ləkin müasir dilimizdə zil sözündən ilk növbədə müəyyən registr, sə
yükşəkliyi və ya bir sıra çalğı alətlərinin köklənməsində istifadə edilən de-
yim kimi işlədilir. Bəzən dilimizdə zil sözündən tünd, lap, çox, tamamilə və
s. mənalarını ifadə etmək üçün də istifadə edilir. Məsələn: zil qara, zil qa-
ranlıq və s.*

*Nəticə olaraq zil sözü çalğı aləti kimi «yandan vurulmaqla səsləndiri-
lən» alət kimi başa düşülə bilər.*

343. ZİLLİ DƏF

Qədim mənbələrdə bəzən zilli dəf istilahına da
rast gəlirik. Əslində dəflərin elə ilk növləri zilli, yəni
zinqırovlı və yaxud pulcuqlu olurdu. Sonralar dəfl-
lərin müxtəlif növləri yaranmışdır. Eləcə də dəfə-
bənzer, lakin müxtəlif cür adlandırılan alətlər də
meydana gəlmişdir: dairə, dıncır, məzhər, qaval (bu
alətlərin hər biri haqqında kitabda məlumat verilir).

*Zilli dəf sözü dəflin digər növlərindən fərqləndi-
rilmək üçün işlədilir. Yəni belə dəflərin sağanaqları-
na cingiltili səslər verən metal halqalar və ya pulcuqlar taxılır. Bu sə-
bəbdən alət zilli dəf adlandırılır. Xatırladaq ki, zil adı özüsəslənən alə-
timizin (bax: zil) və həmçinin dəf alətinin (bax: dəf) sözcüyü haqqında
kitabda məlumat verilir.*

344. ZİLPARƏ

Zilparə «barmaq zili»nin başqa cür deyimidir (bax: barmaq zili).
Xatırladaq ki, zillər 2 cür olur: əl zili (bax: əl zili) və barmaq zili. Əgər
əl zili iki böyük sinədən ibarətdirsə, barmaq zili barmaqlara taxılan 4
kiçik sinədən ibarət olur. Bəlkə də bu səbəbdən alətə bəzən zilparə də
deyiblər (bax: çalparə). *Yəni zilparə dedikdə bir neçə hissəli zil başa
düşülür.*

Zilparə deyiminə S.Abdullayevanın «Народный музыкальный ин-
струментарий Азербайджана» kitabında rast gəlirik¹.

345. ZİLSAZ

Müasirimiz, el sənətkarı Q.Qasımlının hazırladığı simli,
mizrabla çalınan alətlərdən biri də zilsaz adlanır. *Adından
göründüyü kimi zilsaz adı sazlardan zil səsləndiyinə görə belə
adlandırılmışdır.*

Zilsazı Qasım Qasımlı XX əsrin sonlarında hazırlamış-
dır.

¹ Ə.Xaqani. «Seçilmiş əsərləri», Bakı, «Azərnaşır», 1978, səh. 106.

² N.Gəncəvi. «İskəndərnamə» («Şərəfnamə»), Bakı, «Yazıçı», 1982, səh. 29.

¹ S.Abdullayeva. Göstərilən əsəri, səh. 422 (rus dilində).

346. ZİNC

Zinc alətinin adına N.Gəncəvinin «İskəndərnamə» poemasında rast gəlik. Əslində zinc cyni ilə sinc alətidir. (bax sinc). XII əsrdə geniş istifadə edilən zinc sonralar tədricən sıradan çıxmışdır. Alətdən əsasən hərbi yürüşlər zamanı, döyüşlərdə istifadə olunmuşdur.

347. ZURNA

Rasim Ələsgərov

Türk mənəblərinə görə zurna 3 min illik tarixə malikdir. Zurna yarandığı vaxtdan Azərbaycan ərazisində çalğıçılar tərəfindən bütün dövrlərdə istifadə edilmişdir.

VII əsrdə qələmə alınmış «Kitabi Dədə Qorqud» dastanında zurna alətinin adı bir sıra boylarda çəkilir. «Koroğlu» dastanında da (X-XI əsrlərlə səsleşir) zurna alətinin adına rast gəlik. Klassik şairlərimiz N.Gəncəvi, Ə.Xaqani, Fə dai Təbrizi və başqaları şerlərində zurnanı təsvir edirlər.

Ə.Marağalı da (XIV əsr) əsərlərində zurna haqqında məlumat verir.

Zurna sözü fars mənşəli iki sözün birləşməsindən əmələ gəlmişdir: *zur+ney*. Yəni, «zur» - bu gün dilimizdə çox istifadə edilən *zor, güclü, qüvvətli və s.*, *ney – isə* (bax: *ney*) *nəfəs aləti deməkdir. Nəticə olaraq zurnanın sözcüyü ifaçıdan güclü, qüvvətli, zor nəfəs tələb edən alət mənasını daşıyır.*

Zurna qədimdə Azərbaycan ərazisində çığırma adı ilə istifadə olunub.

Respublikamızda zurnanın (istənilən bölgədə, regionda) peşəkar ifaçıları çoxdur. Belə sayılıb-seçilən ifaçılardan biri də şirvanlı Rasim Ələsgərlidir.

348. ZURNA-BALABAN

El sənətkarı Əlicavad Cavadlı bir sıra nəfəs alətlərinin yaradıcısıdır. Onun hazırladığı maraqlı alətlərdən biri də zurna-balaban adlanır. Ərik ağacından hazırlanmış borunun bir başına zurnanın səs-

oyadıcısı – mil taxılarkən alət zurna səsi verir və təbii ki, bu zaman alətdən zurna kimi istifadə edilir. Zurna-balaban alətini balaban kimi istifadə etmək istədikdə isə borudan zurna mili çıxarılır və alətin əks tərəfinə balabanın səsoyadıcısı – qamış müştük taxılır. Belə çalındıqda zurna-balaban aləti cyni ilə balaban səsi verir. *El sənətkarı Ə. Cavadlı ifa tərzinə görə aləti zurna-balaban adlandırır* (bax: zurna; balaban). *Yəni alətdən həm zurna, həm də balaban kimi istifadə etmək olur.*

349. ZÜLFAR

Mehdi Nəcəfzadə

Bakının yaxınlığında yerləşən Qobu kəndinin sakini Qasım Qasımlının icad etdiyi alətlərdən biri də zülfar adlanır. Zülfar simli, mizrabla səslandırılan alətlərdəndir. Aləti Q.Qasımlı XX əsrin sonlarında düzəltdi.

Zülfar sözünün kökü «zülfs» fars sözü olaraq dilimizə saç mənasında tərcümə edilir. Daha doğrusu zülf dedikdə qadının üzünə saçının iki tərəfdən sallanan telləri nəzərdə tutulur. «Zülfar» sözü *yətlə, zülf sözündən şairlərimiz şerlərində çox istifadə edir.*

Zülfardan «Qardaşlar» kvartetinin və «Günaydın» ansamblının solisti Mehdi Nəcəfzadə arabir istifadə edir.

350. ZÜMZÜMƏ

Zümzümə alətini Əlicavad Cavadlı XX əsrin sonlarında icad edib. Bu alətin səsoyadıcısı zurna alətində olduğu kimidir. Yəni milə kiçik 2 qat qamış bağlanır və alətə səsoyadıcı hazırlanır. Bu səbəbdən zümzümənin səsi zurnanı xatırladır. Əgər zurnanın gövdəsi ağacdan hazırlanırsa, zümzümənin gövdəsi qamışdan düzəldilir. Qamış borunun üzərində 8 çalğı dəliyi, arxa tərəfdə isə bir «döş» dəliyi açılır.

Zümzümə aləti haqqında S.Ələsgərov və S. Abdullayevanın birgə

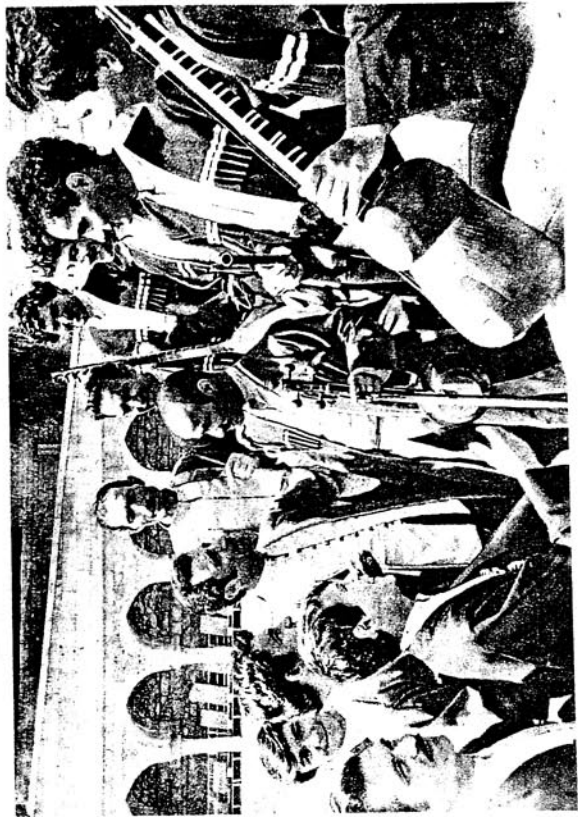
¹ N.Gəncəvi. «İskəndərnamə» («Şərəfnamə»), Bakı, «Yazıçı», 1982, səh. 141.

yazdıqları «Azərbaycan xalq çalğı alətləri və orkestrləşdirmə»¹ kitabında məlumat verilir. Kitabda son illər yaradılmış dilruba, neykamança, zül-far, sinəud, zilsaz, neyvəri, tülək alətləri də təqdim edilir.

Zümrümə ərəb sözü olub ahəstə səslə pəsdən, özü üçün, dodaqaltı oxu-mağa deyilir. Fikrimizcə zümrümə aləti zurnaya istinadən hazırlanmışdır və səsi zurnanı xatırladığından belə adlandırılıb. Yəni zümrümə sözü (çalğı aləti kimi) zurnanı zümrümə, təqlid edən alət kimi başa düşülə bilər.

Zümrümə alətindən Ə.Cavadlı ara-sıra istifadə edir.

TANIŞ OLUN: FOLKLORUMUZU YAŞADANLAR

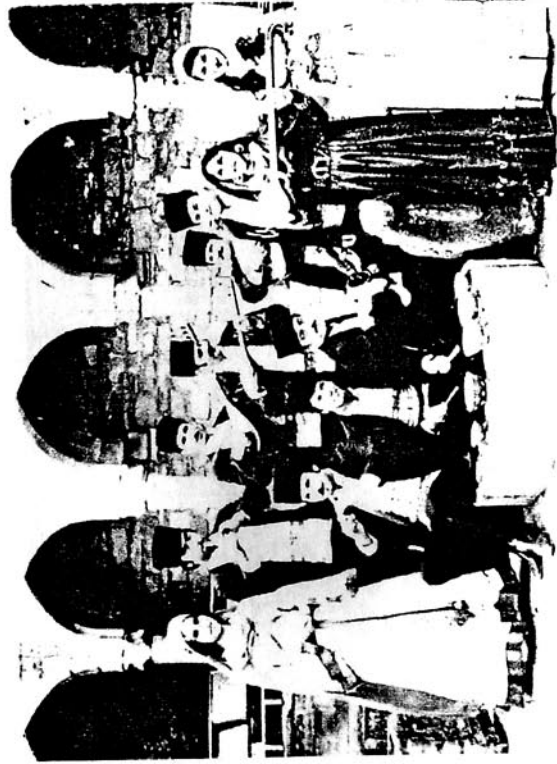

«Dastan» folklor ansamblı (bədi rəhbər xalq artisti Baba Mahmudoglu müğənni Alim Əliyev ilə)

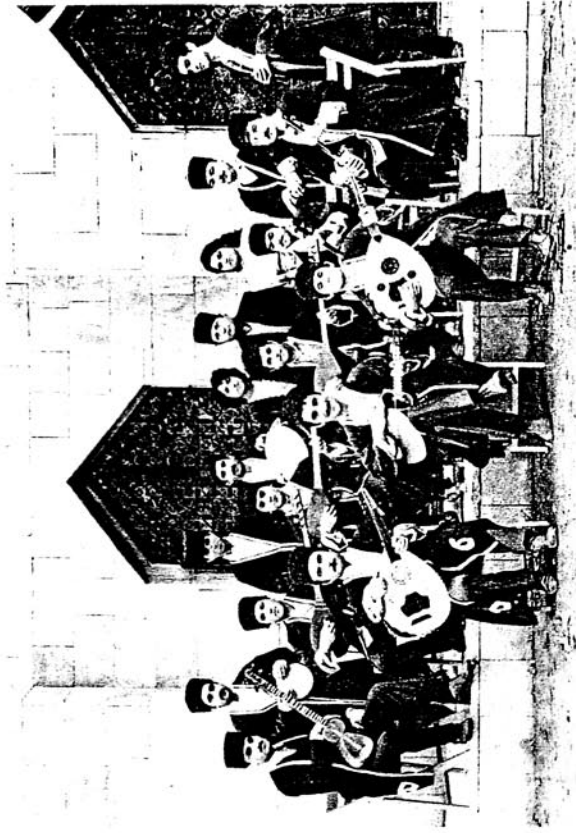
¹ S.Ələsgərov, S. Abdullayeva. «Azərbaycan xalq çalğı alətləri və orkestrləşdirmə». Bakı, «Maarif», 1996, səh.120.

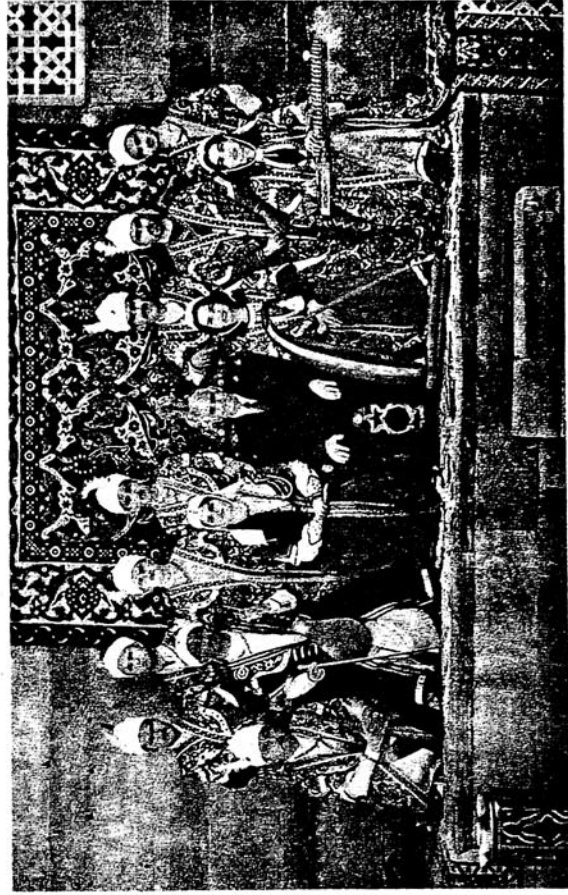
«Düğah» folklor ansambli (bədi rəhbər Ələkbər Əsgərov)

«İrs» folklor ansambli - bədi rəhbər Sidiqi Mustafayev və müğənni, xalq artisti Mələkxanım Əyyubova (sağdan birinci).

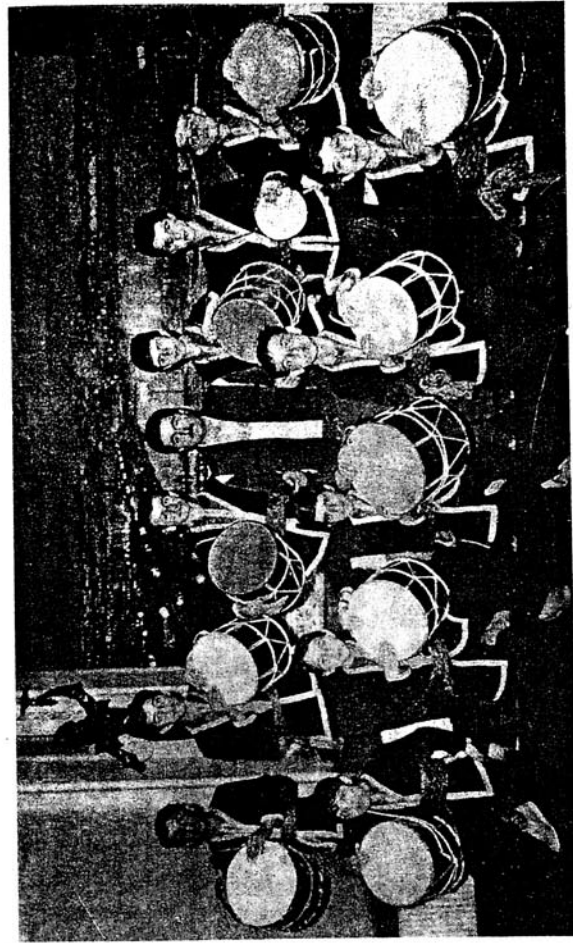
«Tello» folklor ansambli. (bədi rəhbər Səlim Ağayev və mütəgəmilər Mənzurə Musayeva, Nəzakət Piriyyə)

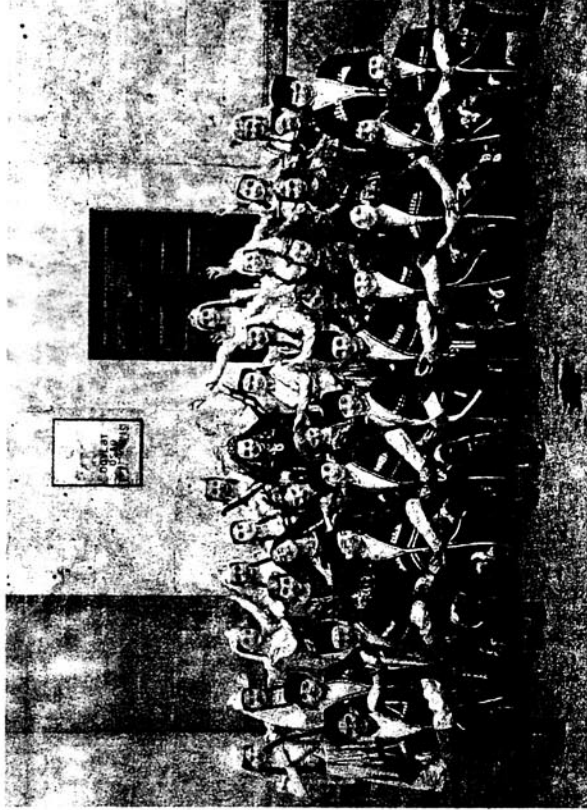
*Qədim musiqi alətləri ansambli
(bədi rəhbər Məcənun Kərimov və mütəgəmi Nuriyyə Hüseynova)*

«Lalə» qızlar ansambli (bədi rəhbər Ceyran Həşimova və müğənni Rəhilə Bəndəliyeva)

*Tofiq İsmayılov adına Uşaq və Gənclər Sərayının
«Nagaraçılar» ansambli (bədi rəhbər Eldəniz Hacıqasıyev)*

*Azərbaycan Dövlət Uşaq Filarmoniyasının «Fərəh» folklor-rəqs ansambli
(bədi rəhbər Etibar Zeynalov)*

*«Sərq bülbülü» muğam üçlüyü (Respublikanın əməkdar artistləri
Hacı Ədalət Vəzirov, Simarə İmanova və Hacı Zamiq Əliyev)*

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva S.A. «Народные музыкальные инструменты Азербайджана». Bakı, «Azərneşr», 1972, rus dilində.
2. Abdullayeva S.A. «Современные Азербайджанские народные музыкальные инструменты». Bakı, «İşıq», 1984, rus dilində.
3. Abdullayeva S.A. «Азербайджанская инструментальная музыка». Moskva, «Muzika», 1990, rus dilində.
4. Abdullayeva S.A. «Народный музыкальный инструментарий Азербайджана». Bakı, «Elm», 2000, rus dilində.
5. Abdulsəlimova S. «Balaban məktəbi» (əlyazma, redaktor Ü.Hacıbəyov). Azərbaycan MEA Memarlıq və İncəsənət institutunun elmi arxivi, qovluq № 24.
6. Alpatov M.V. «Всеобщая история искусств». Moskva, «Искусство», 1949, rus dilində.
7. Araslı H. «XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi». Bakı, ADU nəşriyyatı, 1956.
8. ASE (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası). I-X cildlər, Bakı, 1976-1987.
9. «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti». I-IV cildlər, Bakı, «Elm», 1964-1987.
10. «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti». I cild, Bakı, «Çıraq», 1997.
11. Bədəlbəyli Ə. «İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti». Bakı, «Elm», 1969.
12. Bünyadov T.Ə. «Əsrlərdən gələn səslər». Bakı, «Azərneşr», 1993.
13. Cəfərzadə F.M. «Наскальные изображения Кобыстана». ТИАН Azərbaycan SSR, XIII cild, rus dilində.
14. Cələbi E. «Səyahətnamə». I cild, İstanbul (1897).
15. Dağlı Ə. «Ozan-qaravəlli». III hissə, 1924-1958, Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutu Fondu M-314-30561.
16. «Dastani-Əhməd Hərami». Bakı, «Gənclik», 1978.
17. Düma A. «Kavkaz, Путешествие». Tiflis, 1861.
18. «Ekspedisiya səfərindən qayıtmışdır». «Bakı», axşam qəzeti, 13 iyul 1968.
19. Ella Zonis. «Classical Persian musik». An introduction Harvard Universitu Press, 1973.
20. Əbdülqasımov V. «Azərbaycan tarı». Bakı, «İşıq», 1989.
21. Ələsgərov S., Abdullayeva S. «Azərbaycan xalq çalğı alətləri və orkestrləşdirmə». Bakı, «Maarif», 1996.

22. Əssar Təbrizi. «Mehr və Müştəri». Bakı, «Yazıçı», 1988.
23. «Ərəb və fars sözləri lüğəti». Bakı, «Yazıçı», 1985.
24. Əzimli F. «Azərbaycan xalq musiqisinin rusa lüğəti». Bakı, «Hərbi nəşriyyat», 2000.
25. Farmer H.G. «İslam». Musikgeschichte in Bildern. Bg. 3, Lfg. 2. Leipzig, 1966.
26. Fərəhi Ə. «Kitab-ül-musiqiyye-kəbir». Qahirə, 1967, ərəb dilində.
27. Hacıbəyov Ü. «Əsrlər». II cild, Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1965.
28. Hüseyni Ə. «Orkestrin ulu başası». «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, Bakı, 7 avqust, 1976.
29. Hüseynli B., Kərimova T. «Əli Kərimov». Moskva, «Советский композитор», 1984, rus dilində.
30. Xaqani. «Seçilmiş əsərləri». Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1956.
31. Xəlqi R. «Sərqozəstə-musiqiyə-İran». Tehran, 1333 (1955), fars dilində.
32. İbrahimov F. «Qədim musiqi aləti». «Elm və həyat» jurnalı, Bakı, 1990, № 6.
33. İmadəddin Nəsimi». Bakı, «Azərneşr», 1973.
34. İmadəddin Nəsimi. «Fars dıvanı». Bakı, «Azərneşr», 1977.
35. İmrəni R. «Azərbaycan muğam janrının yaranması və inkişaf tarixi». Bakı, 1994.
36. İskəndər Münsi. «Tarixi aləm arayı Abbasi». Tərcümə Ə.Ə.Rəhmani, Bakı, 1960.
37. İsmayilov M.S. «Azərbaycan xalq musiqisinin janrları». Bakı, «İşıq», 1984.
38. Jan Dürinq. «İran musiqisinin ənənələri və təkamülü». Paris, 1984, fransız dilində.
39. Kaempfer E. «Amoenitatum exoticarum politico-physico-megicarum». Fasciculus V. Lemgoviae, 1712-p.740-745.
40. Kərimov K. «Султан Мухаммед и его школа». Moskva, «Искусство», 1970, rus dilində.
41. Kərimov K. «Azərbaycan miniatürələri». Bakı, «İşıq», 1980.
42. Kişvari. «Əsrləri». Bakı, «Yazıçı», 1984.
43. Qazi Bührənəddin. «Divan». Bakı, «Azərneşr», 1988.
44. «Kitabi Dədə Qorqud». Bakı, «Yazıçı», 1988.
45. Quliyev O. «Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestri». Bakı, «İşıq», 1980.

46. Lloyd Miller «Musical instruments of the east». Eastern Arts 1978, ingilis dilində.
47. Marağalı Ə. «Musiqi alətləri və onların növləri». «Qobustan» jurnalı № 1. Bakı, 1977, fars dilindən çevirəni M. Müsəddiq.
48. Marağalı Ə. «Məqasidül-əlhan». Tehran, 1344 (1966), fars dilində.
49. Matyakubov O. «Фараби об основах музыки Востока». Daşkənd, «Fan», 1986, rus dilində.
50. Məhəmməd Füzuli. «Seçilmiş əsərləri». Bakı, «Maarif», 1983.
51. Məmmədov A. «Simli musiqi alətlərimiz». Bakı, «Nafta-Press», 2001.
52. Mir Möhsün Nəvvab Qarabaği. «Vüzühül-ərqam». Bakı, Orucov qardaşlarının elektrik mətbəəsi, 1913.
53. Məsihi. «Vərqa və Gülşə». Bakı, «Azərnaşr», 1977.
54. Murad Bardağçı. «Marağalı Əbdülqadir», İstanbul, Pan Yayınçılıq, 1986.
55. Nəbiyev A. «Bir daha qopuz və sazın əlaqəli havaları haqqında». «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, Bakı, 19 oktyabr 1974.
56. Nəcəfzadə A. «Yurdumuzun sazları». «Millət» qəzeti, Bakı, 6 aprel-30 noyabr, 1999.
57. Nizami Gəncəvi. «İskəndərnamə». Bakı, «Yazıçı», 1982.
58. Nizami Gəncəvi. «Xosrov və Şirin». Bakı, «Yazıçı», 1982.
59. Nizami Gəncəvi. «Xəmsə». Bakı, «Gənclik», 1981.
60. Oleari A. «Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах». Alman dilindən rusçaya tərcümə P. Barsovundur, Moskva, 1870.
61. Ögel B. «Türk kültür tarixinə giriş». VIII-IX cildlər, Ankara, Başbakanlıq Basımevi, 1987.
62. Öztuna Y. «Büyük türk musiqisi ansiklopedisi». Cild 1,2. Ankara, Kültür Bakanlıqı, 1990.
63. Rəhmətov Ə. «Azərbaycan xalq çalğı alətləri». Bakı, «İşıq», 1975.
64. Sadiqov F., Quliyev S. «Nağara öyrənməyin ibtidai kursu» (metodik tövsiyələr). Bakı, 1988.
65. Sadiqov F., Rəcəbov O. «Qarmon öyrənmələrə kömək». Bakı, 1986.
66. Sarabski H. «Köhnə Bakı». Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1958.
67. Səfərova Z. «Əbdülqadir Marağalı». Bakı, «Təbriz», 1997.
68. Səfərova Z. «Qədim Azərbaycan musiqi terminləri lüğəti». Bakı, «Təbriz», 1997.
69. Speranski S.L. «Музыкальные товары». Moskva, «Экономика», 1987, rus dilində.
70. Şah İsmayıl Xətai. «Əsərləri». I cild, Bakı, «Azərnaşr», 1975; II cild, 1976.
71. Şuşinski F. «Azərbaycan xalq musiqiçiləri». Bakı, «Yazıçı», 1985.
72. Temel Hakkı Qara Həsən. «Çalğuların dili» musiqi sözlüyü. İstanbul, Bestem Yayınçılıq, Göksü Mətbəəçilik sənaye və ticarət, 1999.
73. Urməvi S. «Kitab əl-ədvan», ərəb dilində.
74. «Yeni yol» qəzeti. Bakı, 1929 № 15.
75. «Varlıq-ensiklopedik toplusu». Bakı, «Zaman» (tərtibçi Əmirhüseyn Elşən, redaktorlar – Gülcəhan Məmmədova və Müşfiq Cabiroğlu), 1998.

Müəllifdən.....	5
Author's words.....	5
Of astopa.....	6
Lüğətin quruluşu.....	6
1. Adı balaban.....	6
2. Ağac tütək.....	19
3. Ağac qopuzu.....	20
4. Ağ ney.....	20
5. Altı balaban.....	21
6. Ana kos.....	21
7. Ana nağara.....	22
8. Ana saz.....	22
9. Ansambl balabanı.....	22
10. Ansambl nağarası (orkestr nağarası).....	23
11. Ansambl sazi.....	23
12. Ansambl zurnası.....	24
13. Arfa.....	25
14. Asəfi zurna.....	25
15. Aşıq balabanı.....	26
16. Aşıq sazi.....	27
17. At kosu.....	28
18. Ayaq cürə zurna.....	28
19. Ayaq tavar zurna.....	28
20. Azərbaycan dütan.....	29
21. Azərbaycan qarmonu.....	29
22. Azərbaycan santuru.....	30
23. Azərbaycan tan.....	31
24. Bağdad tənburu.....	32
25. Bağlama.....	33
26. Baq.....	34
27. Balaban.....	34
28. Bala kos.....	35
29. Bala nağara.....	35
30. Balqabaq ney.....	36
31. Balruba.....	36
32. Bansuri.....	37
33. Barmaq zili.....	37
34. Bas balaban.....	38
35. Bas tar.....	38
36. Baş tavar saz.....	38
37. Baş tavar zurna.....	39
38. Beş simli kamança.....	39
39. Bəm balaban.....	40

40. Bəm ney.....	41
41. Bəm tar.....	41
42. Bəm zurna.....	41
43. Bərbat.....	42
44. Bildirçin duduğu.....	43
45. Boru.....	43
46. Böyük balaban.....	44
47. Böyük nağara.....	44
48. Böyük saz.....	45
49. Böyük tütək.....	45
50. Böyük zurna.....	45
51. Bug.....	46
52. Bünqar.....	46
53. Burbuq.....	47
54. Burğu.....	48
55. Bülban.....	48
56. Cəng.....	49
57. Cəras.....	50
58. Cinqrov.....	50
59. Cıbcıq.....	51
60. Cift kos.....	51
61. Cifti saz (cüfti saz).....	52
62. Cürə balaban.....	52
63. Cürə nağara.....	52
64. Cürə saz.....	53
65. Cürə tütək.....	53
66. Cürə ud.....	54
67. Cürə zurna.....	54
68. Cüt (cüft) nağara.....	54
69. Çəğana.....	55
70. Çaharpara.....	56
71. Çahartar.....	56
72. Çalpara.....	57
73. Çan.....	58
74. Çartar (çatar).....	58
75. Çəşd.....	59
76. Çəğanaq.....	59
77. Çəhəsdəh.....	59
78. Çəng.....	60
79. Çəras.....	62
80. Çığırma.....	62
81. Çıncıq.....	62
82. Çinqırağ (cinqırağ).....	63
83. Çiling nağara.....	64
84. Çihi kasa sazi.....	64
85. Çəbban tütəyi.....	65

86. Coğur (coğır).....	65
87. Combaq (çombaq-çubuq) nağara.....	66
88. Çovqan (çövkən).....	67
89. Çubuq nağara.....	67
90. Daira.....	68
91. Dambur (dambura, dombra).....	68
92. Darbuka.....	69
93. Davul.....	70
94. Davulumbaz.....	71
95. Dəbdəbə.....	71
96. Dəf.....	72
97. Dəm balabanı.....	73
98. Dənbəal (dənbəl).....	74
99. Dəm zurnası.....	74
100. Dəray (dəra).....	75
101. Dəvə kəsu.....	75
102. Dınqır.....	76
103. Diləruba.....	76
104. Dodaq qarmonu.....	77
105. Dodaq qopuzu.....	77
106. Donqar.....	78
107. Döhül.....	78
108. Dumbul.....	79
109. Düdək.....	79
110. Düdük.....	79
111. Dümbək.....	80
112. Dütar.....	81
113. Eksperimental tar.....	82
114. Elektrosaz.....	82
115. Əcəmi zurna.....	83
116. Əhsən vəllaz.....	83
117. Əksir.....	84
118. Əl nağarası.....	84
119. Əl zili.....	84
120. Əlvah sazı.....	85
121. Ərəbi ney.....	85
122. Ərəbi zurna.....	85
123. Ərğan.....	86
124. Ərğanun.....	86
125. Əsa ney.....	87
126. Əsa saz.....	87
127. Əsa tar.....	88
128. Əsas balaban.....	89
129. Fıstıq.....	89
130. Fil kəsu.....	90
131. Gavdum.....	90

132. Gərənay (kərənay).....	91
133. Gil balaban.....	92
134. Gil tütək.....	92
135. Giyid.....	92
136. Gıjak (ğcək).....	93
137. Harmon.....	93
138. Həzzkar.....	94
139. Hind neyi.....	94
140. Xakəbənd saz.....	95
141. Xalxal (xəlخال).....	96
142. Xik ney.....	97
143. Xorasan tənburu.....	97
144. İkri.....	98
145. İran santuru.....	98
146. İran tarı.....	98
147. Kaman.....	99
148. Kamança.....	100
149. Kamanlı qopuz (qobız).....	101
150. Kamanlı rübab.....	101
151. Kamanlı tənbur (yaylı tənbur).....	102
152. Karasta.....	102
153. Kasa (kasə).....	103
154. Kasəgər.....	103
155. Kələnay.....	104
156. Kələ zurna.....	104
157. Kərənay (kərənay və ya kərənay).....	104
158. Kərənay zurnası.....	104
159. Kərrə zurna.....	104
160. Kiçik balaban.....	105
161. Kiçik nağara.....	105
162. Kiçik saz.....	105
163. Kiçik tütək.....	105
164. Kiçik zurna.....	105
165. Klapanlı balaban.....	106
166. Konkirə (kunqur).....	107
167. Kos, (koos, kus).....	107
168. Kos nağara.....	108
169. Koşnay.....	108
170. Ksul.....	109
171. Qaba nağara.....	109
172. Qaba zurna.....	109
173. Qabaq kamanə.....	110
174. Qabırğa saz.....	110
175. Qafqaz tarı.....	111
176. Qanun.....	111
177. Qanuni-mürəssəi müdəvvər.....	112

178. Qaraney	113
179. Qara zurna	113
180. Qarmon	114
181. Qasıqek	115
182. Qaval	115
183. Qavaldaş	116
184. Qədim ney	119
185. Qədim tar	119
186. Qıl qopuz	119
187. Qıyçək	120
188. Qıdum (kudüm)	120
189. Qişək	121
190. Qolça qopuz	121
191. Qoltuq nağara	122
192. Qoltuq sazı	122
193. Qopuz	122
194. Qopuz Rumi	123
195. Qoşanağara (qoşa dumbul)	123
196. Qoşa ney	124
197. Qoşa tütək	124
198. Qoşazərb	124
199. Qoşa zurna	125
200. Qoşqar rübabi	125
201. Qumrov (qimro)	126
202. Quş tütəyi	126
203. Laqquti	127
204. Mey (balaban)	128
205. Məzhər	130
206. Miskaal	131
207. Miskan	131
208. Mizqan	131
209. Mizqon	131
210. Mizəf (miizaf)	132
211. Mizhar	132
212. Miznar	132
213. Mridanqam	133
214. Musiqar	133
215. Müğənni (əl müğənni, müğni)	135
216. Nağara	136
217. Naqus	137
218. Nay	137
219. Nayi-ənbən	138
220. Nayi-xik	138
221. Nayi-sefid	138
222. Nayi-siyah	138
223. Nayi-tənbür (ney-tənbür)	138

224. Neçavər	139
225. Ney	140
226. Neyçə balaban (ney balaban, nay balaban)	140
227. Ney kamança	141
228. Neyvari	141
229. Nəfir	142
230. Nəqrəzan	142
231. Nəlbəki	143
232. Nüzhat (nüzha)	143
233. Orkestr balabanı	144
234. Orkestr nağarası	145
235. Orkestr sazı	145
236. Orkestr tütəyi	145
237. Orkestr zurnası	146
238. Orta çürə zurna	146
239. Orta nağara	146
240. Orta saz	147
241. Orta tavar zurna	147
242. Qtaq zurnası	147
243. Özan	148
244. Öküz kosu	148
245. Pandur (pantur)	148
246. Pəncər	149
247. Pikkolo balaban	150
248. Pikkolo ney	150
249. Pikkolo tütək	150
250. Pipa	151
251. Pişə	151
252. Plastik nağara	152
253. Plastik nağara	152
254. Rəqs nağarası	152
255. Rud	153
256. Rudcəme	154
257. Rudxani	154
258. Ruhəfza	155
259. Rübab	155
260. Santur (səntur)	156
261. Səya kamança	156
262. Səya qaval	157
263. Səya tar	157
264. Saz	157
265. Sazı dulab	158
266. Sazı mürəssəi - qayibi	159
267. Setar	160
268. Sədəfli kamança	160
269. Sədəfli qaval	161

270. Sədəfli saz	161
271. Sədəfli tar	162
272. Səfail	162
273. Sənc	163
274. Səvəndər	163
275. Sinc (zinc)	163
276. Sinaud	164
277. Sitar	165
278. Sur	165
279. Surnay (surna)	166
280. Sümsü (sipsi)	166
281. Sümsü balaban	167
282. Şahrud (şəhrud)	168
283. Şaxnəfir	168
284. Şaxşax	169
285. Şamama	170
286. Şapır (şopur)	170
287. Şəxana	171
288. Şəstar	171
289. Şəstay	172
290. Şedirgu (şidurğu)	173
291. Şəskaman	173
292. Şeypur	173
293. Şərqi tar	174
294. Şərq səsdüzümlü qarmon	174
295. Şihabi zurna	175
296. Şirvan tənburu	175
297. Şümşad	175
298. Tar	176
299. Tavar saz	176
300. Tavar zurna	177
301. Telli saz	177
302. Tenor balaban	177
303. Teşt	178
304. Təbil	178
305. Təbilbaz	179
306. Təbləkəbaz	179
307. Təbirə	180
308. Təcrübi kamança (eksperimental)	180
309. Tənbur	181
310. Tənburi-türki	182
311. Tərəbül-fəth	182
312. Tərəbrud	182
313. Toxmaq nağara	183
314. Toy nağarası	183
315. Töhfətülud	184

316. Trentayi-Rumi (Rum trentayı)	184
317. Tulum	185
318. Tulum balabanı	186
319. Tulum neyi	186
320. Tulum zurnası	186
321. Tülək	187
322. Türk neyi	187
323. Türk sazı	187
324. Türk zurnası	188
325. Tütək	188
326. Ud	189
327. Udi kamil	190
328. Udi qədim	190
329. Vəlud	191
330. Vətər (tar)	191
331. Vızqan	192
332. Yan tütəyi	192
333. Yastı balaban	193
334. Yaslı balaban	193
335. Yatığan	193
336. Yektar	194
337. Yektay	195
338. Zəmir (qaraney)	195
339. Zəng	196
340. Zərb	197
341. Zınqırov	198
342. Zil	198
343. Zilli dəf	199
344. Zilparə	199
345. Zilsaz	199
346. Zinc	200
347. Zurna	200
348. Zurna-balaban	200
349. Zülfar	201
350. Züzmə	201
Tanış olun: folklorumuzu yaşadanlar	203
İstifadə olunan ədəbiyyat	212

Abbasqulu İsmayıl oğlu Nəcəfzadə

AZƏRBAYCAN
ÇALĞI ALƏTLƏRİNİN
İZAHLI LÜGƏTİ

Nəşir: *Rəfiq Sayad oğlu Babayev*

Rədaktor: *Hacı Rəfiq Savatın*

Korrektor: *Cəfər Nəcəfzadə*

Rəssam: *Seyran Bədəloğlu*

Kompüterdə yığdı: *İradə Əhmədova*

Yığılmağa verilmişdir: 02.01.2004

Çapa imzalanmışdır: 01.02.2004

Şərti çap vərəqi: 14. Tiraj 300

«Min bir mahn» MMC mətbəəsində
çap olunmuşdur

44 315
N 50

Abbasqulu İsmayıl oğlu Nəcəfzadə

1957-ci il dekabrın 1-də anadan olub. 1978-ci ildə Sumqayıt Musiqi texnikumunu, 1983-cü ildə Ü.Hacıbəyli adına Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasını bitirib. 1976-cı ildə H. Sarabski adına Mədəniyyət Evində ifaçı-solist kimi əmək fəaliyyətinə başlayıb. 1979-cu ildən Sumqayıt Musiqi texnikumunun müəllimidir. «Dastan», «Dügah», «İrs» və bir sıra digər folklor ansambllarında çalışıb. Respublika mətbuatında musiqişünaslıq mövzusunda 100-ə qədər məqaləsi çap olunub, AzTV-də çalğı alətlərimizdən bəhs edən «Yallı» verilişinin aparıcısıdır. Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin üzvüdür. Dəfələrlə respublika, Zaqafqaziya, Ümumittifaq müsabiqələrinin qalibi olub. 1985-ci il Tələbə və Gənclərin XII Ümumdünya festivalı diplomantı, «Müşfiq» xatirə mükafatı laureatıdır.